

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Н. О. Тимочко

Економічна історія України

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

ББК 65.03
Т 41

Рецензенти

А. М. Хахлюк, старш. наук. співроб.
(Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України)

Л. П. Горкіна, зав. відділу
(Інститут НАН України)

М. І. Диба, д-р. екон. наук, проф.
(Київський національний економічний університет)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
Лист № 14/18.2—1738 від 18.07.05

Редакційна колегія факультету економіки та управління

Голова редакційної колегії А. П. Наливайко, д-р екон. наук, проф.

Відповідальний секретар Н. М. Євдокимова, канд. екон. наук, доц.

Члени редакційної колегії: Т. В. Омеляненко, канд. екон. наук, доц.; В. М. Лавриненко, канд. екон. наук, доц.; Г. О. Пухтаєвич, канд. екон. наук, доц.; І. М. Репіна, канд. екон. наук, доц.; О. М. Мельник, д-р екон. наук, проф.; В. Є. Москалюк, канд. екон. наук, доц.; В. І. Кириленко, канд. екон. наук, доц.

Тимочко Н. О.

Т 41 Економічна історія України: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — 204 с.

ISBN 966-574-759-2

Навчальний посібник призначений для вивчення студентами (спеціальності «Економічна теорія») курсу економічної історії України.

Посібник розкриває історію економіки України з найдавніших часів до наших днів, від формування й становлення господарства давніх слов'ян та Київської Русі до сучасного стану господарського розвитку незалежної України.

Зміст посібника відповідає типовій програмі курсу «Економічна історія України». Посібник може бути використаний студентами економічних спеціальностей вузів, а також усіма, хто цікавиться історією економіки України.

ББК 65.03

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ заборонено*

ISBN 966-574-759-2

© Н. О. Тимочко, 2005
© КНЕУ, 2005

<i>ВСТУП</i>	3
1 Особливості економічного розвитку українських земель з найдавніших часів до середини XVI століття	5
2 Економічний розвиток українських земель у другій половині XVI — першій половині XIX століття	37
3 Аграрні реформи середини XIX століття в українських землях	62
4 Економічний розвиток українських земель у другій половині XIX — на початку XX століття	75
5 Економіка України в роки революційних заворушень та громадянської війни (1917—1920 рр.)	99
6 Економічний розвиток українських земель у міжвоєнний період	119
7 Економіка України в роки Другої світової війни та повоєнної відбудови	137
8 Основні тенденції економічного розвитку та спроби реформування радянської економічної системи у 50—80-ті роки XX століття	152
9 Економіка незалежної України	168
Пояснення слів і термінів	174
Література	199

Сучасні підходи до розв'язання проблем економічної теорії найтісніше пов'язані з історико-економічними дослідженнями. Розуміння цього факту підтверджене дедалі зростаючим інтересом до подібних наукових пошуків серед відомих економістів світу, чії теоретичні узагальнення отримали незаперечне визнання: у 1993 році Нобелівську премію з економіки було присуджено американським історикам-економістам Р. В. Фогелю та Д. С. Норту, які розглядали економічну історію як нескінченний процес, в якому сьогодення тісно пов'язане з минулим через безперервність інститутів.

Інститути людського буття нерозривно виростають з минулого і не можуть бути сторонніми для суспільства. І якщо закони та інші формальні (правові) норми людського життя можуть у процесі суспільного та економічного розвитку змінюватись дуже швидко, то неформальні інститути зазнають змін поступово, спираючись на історичний досвід і беручи з нього початок.

Виходячи з цього, можна впевнено стверджувати, що успішність реформування національної економіки, його теоретичне обґрунтування та практична реалізація багато в чому залежать від того, наскільки вони відповідатимуть логіці розвитку вітчизняної економіки. А з'ясування цієї логіки є можливим лише на основі історико-економічних досліджень. Актуальність такого історичного підходу стає все більш очевидною у світлі тих помилок і прорахунків, що були допущені за роки незалежності України. Серед багатьох причин слід згадати й недостатню обізнаність з місцевими умовами реалізації реформ. Адже надзвичайно важливим було б з'ясувати, як виникли ці умови, в якому напрямку йшов їх розвиток, на якому етапі слід шукати корені сучасної економічної ситуації.

Отже, саме вивчення конкретних фактів економічного розвитку українських земель, аналіз економічних процесів, пов'язаних з певними змінами інституціональної структури, що відбувалися в різні епохи, є необхідними передумовами забезпечення надійнос-

ті та ефективності перебудованих процесів у національній економіці, глибокого теоретичного їх обґрунтування.

Запропоновані лекції з економічної історії України призначені для студентів спеціальності «Економічна теорія». В них зроблено спробу викласти з історичного погляду економічний розвиток українських земель від найдавніших часів до сучасності, який розглядається у контексті світового економічного розвитку в рамках такої схеми періодизації:

I. Господарські форми первісної доби, доби перших цивілізацій та середньовіччя (від найдавніших часів до XVI сторіччя).

II. Господарські форми періоду формування індустріального суспільства (XVI — перша половина XIX ст.).

III. Господарські форми індустріального та постіндустріального суспільства (друга половина XIX—XX сторіччя).

Такий підхід до періодизації окремих етапів розвитку господарства України дає можливість розглядати його в тісному взаємозв'язку з історією світової економіки, а також прослідкувати еволюцію основних форм господарської діяльності, з'ясувати їх особливості, визначитись щодо логіки розвитку вітчизняної економіки.

Тексти лекцій підготовлені відповідно до нормативної програми, затвердженої Міністерством освіти і науки України у 1998 р., та розробленої відповідно до неї робочої програми курсу. Вченою радою КНЕУ в 2003 р. .

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XVI СТОЛІТТЯ

- ❖ Походження української народності та зародження її господарської культури.
- ❖ Господарство східних слов'ян.
- ❖ Господарський розвиток Давньоруської держави.
- ❖ Економічні причини та наслідки феодалної роздробленості Київської Русі.
- ❖ Господарство українських земель під владою Польщі та Литви.

Значна частина сучасних істориків твердить, що український народ є автохтонним на тих територіях, які займає й донині. Формування його відбувалося досить складними шляхами. Предки українців належали до різних етнічних утворень, які існували на території Східної Європи, останнім з яких були східні слов'яни. Проте обмежитися оглядом господарського життя східних слов'ян було б недостатнім, адже корені його лежать у попередніх поколіннях, тому слід хоч коротко зупинитися взагалі на зародженні господарської діяльності на наших землях.

Перші сліди людської, а отже, і господарської діяльності на українських землях були залишені ще в добу палеоліту. Як стверджує В. Голобуцький, «Україна... належить до тих районів земної кулі, де вперше з'явилися люди»¹. Археологічні дослідження дають право стверджувати, що перші люди з'являються тут близько 1 млн років тому, а їх господарська діяльність, якщо її так можна назвати, є надзвичайно примітивною — збиральництво та випадкове полювання. Вони не мають ще навіть жител, живуть великими громадами — стадами, це швидше не люди, а напівтварини — архантропи. Проте саме в період палеоліту відбувається й формування певних господарських та суспільних традицій, створення та вдосконалення знарядь праці, мисливської зброї, житла тощо. Адже ця доба тривала дуже довго, приблизно до 8 тисячоліття до Р. Х. Наприкінці її на території України вчені виокремлюють уже три господарські системи, тісно пов'язані з природними

¹ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 3.

зонами, — північною лісовою та південними степовою й гірсько-го Криму.

Названі природні зони різнилися фауною, а тому й особливостями організації привласнювального господарства, власне, прийомами полювання та питомою вагою таких його складових, як збиральництво та рибальство. У лісовій смузі переважало мисливство, але в різних зонах полювали на різну звірину: на Прикарпатті полювали на оленів, у степу — на турів і диких коней, у Криму — на кабанів, сайгаків, косуль та ін. У степовій зоні мисливство активно доповнювалося збиральництвом та рибальством. У багатому природними ресурсами Середньому Подніпров'ї виникають стаціонарні поселення, що пояснюється широким використанням водних ресурсів.

У соціальному плані основою суспільства була громада (община); громади об'єднувалися у племена, які можна назвати протетносом, адже їх характеризували спільна територія, спільна або схожа мова, нарешті, усвідомлення своєї відмінності від інших. У громадах того часу провідним осередком поступово стає родина.

Власне, про історію господарства як такого слід говорити вже у період неоліту, коли людство переходить до принципово нової організації господарської діяльності — відтворювального господарства, яке характеризується перш за все землеробством, а також скотарством. Цей перехід означав кардинальний поворот в історії людства, відкрив безмежні перспективи для розвитку суспільства. Зрозуміло, що розвиток привласнювального господарства завжди стримується можливостями природи, адже від неї не можна взяти більше, ніж вона дає сама. І лише з переходом до господарства відтворювального люди отримали можливість створювати відносно постійні поселення, виникла можливість поліпшення побуту. Збільшена продуктивність праці дозволила їм робити значні матеріальні запаси та приділяти більше часу діяльності, котра не була пов'язана з отриманням засобів до існування (мистецтво, релігія).

«Неолітична революція» відбувалася не раптово. Зміни, що відбувалися у господарському житті, були поступовими. Полювання та землеробство дуже довго доповнювали одне одного, а пасовищне тваринництво було лише перехідним етапом. Завдяки вдосконаленню технологій у сільському господарстві воно стало більш ефективним і продуктивним. Лише внаслідок цього зменшується роль мисливства, але воно не втрачає свого значення і в подальші часи. Усі вдосконалення згаданого періоду (а їх дуже

багато) носили цілком природний характер пристосування до во-
рожного оточуючого середовища.

Знаряддя праці первісних землеробів були дуже примітивни-
ми: першим був серп з крем'яними лезами, який використовував-
ся спочатку для збору насіння диких рослин, а потім урожаю зер-
нових. Першим знаряддям обробки землі була просто палиця,
потім — мотика (кам'яне лезо, прикріплене до дерев'яної ручки),
землеробство такого типу називалося мотижним. Більш доскона-
лі знаряддя — плуги, що тягли коні або воли, з'являються значно
пізніше (приблизно, як пише Р. Камерон, у III або IV тисячоліт-
ті до Р. Х.)².

Освоєння землеробства та скотарства дало також поштовх до освоєння
цілого ряду виробництв. Зокрема, з'являються селища зі стаціонарними осе-
лями, якість яких уже досить висока, з різними господарськими спорудами.
Для їх будівництва починають широко застосовувати глину, якою спочатку
обмазували стіни, потім робили цеглу-сирець, котру використовували для
кладки стін, нарешті цю цеглу обпалювали і пускали у будівництво. Глину
починають також широко застосовувати і для виготовлення різних речей
домашнього вжитку та ритуальних.

Дуже важливим напрямом застосування глини у неоліті стає
виробництво посуду. Власне, деякі вчені вважають, що «кераміка
була першим штучним матеріалом, винайденим людиною»³. А вже
використання глиняного посуду значно змінило харчування лю-
дей, створило можливості варити їжу, повніше використовувати
якості продуктів, нарешті, більш ефективно зберігати припаси.
І хоча такий посуд значно крихкіший, ніж з каменю, але й вироб-
ництво його менш трудомістке. Удосконалення гончарного вироб-
ництва привело до появи гончарного круга, який було винайдено
до появи транспортного колеса.

Ще один важливий винахід того часу — прядіння і ткацтво, якому передув
плетіння. Спочатку люди використовували волокна диких рослин — конопель,
кропиви, льону, навіть лико дерев. Але вже у VII—V тисячоліттях до Р. Х. у різ-
них регіонах з'являється окультурений льон та бавовна. Щодо вовни, то її поява
раніше III тисячоліття до Р. Х. досить сумнівна, але, враховуючи досить раннє
одомашнення овець і кіз та досить просту технологію виготовлення вовняного
прядива (набагато простішу, ніж з рослинного волокна), можна вважати, що й ці
тканини з'явилися досить рано.

Доба неоліту позначається й появою металургії. Систематичне
виробництво міді розпочинається, як вважає Р. Камерон, не ра-
ніше V тисячоліття до Р. Х. Власне, з появою металевих виробів

² Камерон Р. Краткая история мира от палеолита до наших дней. — М.: РОССПЭН, 2001. — С. 38.

³ Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 46.

(спочатку мідних, а потім бронзових) розпочинається вже енеоліт — мідно-кам'яний вік⁴.

Існування осілих землеробських поселень дозволило перейти до більш розвинуеного поділу праці, що, як відомо, веде до певної спеціалізації та підвищення її ефективності й технологічного прогресу. У суспільстві починають формуватися нові відносини власності щодо землі, худоби, продуктів, реманенту, на перший план висувається родина, з родин складається рід, який регулює внутрішнє й зовнішнє життя громади. Всередині громади визначальною стає не лише кровна спорідненість, але й територіальне сусідство (первісносусідська громада). Такі громади мали тенденцію до поділу, що приводило до утворення споріднених громад, які стали основою майбутніх племен.

Поділ праці та відповідна спеціалізація, виникнення й розвиток нових галузей (гончарство, металургія) вимагали вдосконалення обміну, виникнення торгівлі. Характер обміну змінювався відповідно до відстані, куди перевозили товари. Імовірно, що всередині громади обмін визначався певними традиціями, але поза межами громади, урахувуючи іноді досить великі відстані перевезень товарів, виробництво яких було локалізованим (наприклад метали), це було неможливим. Виникла потреба у визначених формах організації обміну. Можливо, такими першими торговцями металом стали скотарі-кочівники.

Територія України, як і Європи взагалі, не входила до первинних осередків виникнення відтворювального господарства. Вченими доведено, що землеробство виникає перш за все в тих регіонах, де є велика кількість диких злаків. Такі центри сучасна наука розміщує в Африці (2) та Азії (3), для Європи найбільшого значення набув передньоазійський центр, сирійсько-палестинський регіон. В Україні ж поширення землеробства та тваринництва пов'язано з блискоучою хліборобською культурою трипільців (назва археологічної культури походить від с. Трипільля на Київщині, де вперше знайдено її залишки).

Немає чіткого визначення періоду існування трипільців, хоча регіон їх розселення визначається досить конкретно: від Дністра до Дніпра і ще далі. А от період існування їх у різних авторів різний: від VI (V, IV) до IV (III, II, I) тисячоліття до Р. Х. Більшість авторів, які пишуть про цей період в історії України, вважають, що між трипільськими племенами та предками українців — східними слов'янами — існував нерозривний зв'язок, автори ж сучасного дослідження К. Бунятян, В. Мурзін та О. Симоненко категорично відкидають це⁵.

⁴ *Камерон Р.* Краткая история мира от палеолита до наших дней. — М.: РОССПЕН, 2001. — С. 39.

⁵ *Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В.* На світанку історії. — К.: Альтернативни, 1998. С. — 61.

Рівень культури трипільців був надзвичайно високим і позначався на всіх сферах їхнього життя. Вже на ранньому етапі трипільці жили невеликими общинами (50—70 осіб), їх оселі являли собою напівземлянки або наземні будівлі з дерева, обмазані глиною. Кожна родина мала не лише свою оселю, але й садибу, вела власне господарство: обробляла землю, доглядала за худобою, забезпечувала себе реманентом і необхідними побутовими речами. Трипільці мали майже всі відомі види домашньої худоби (корів, кіз, овець, свиней, коней), яку тримали у загонах, а на зиму заготовляли для неї корми. Але цієї худоби було ще небагато, і нестачу м'яса надолужували полюванням.

Значно більшу роль, ніж скотарство, відіграло у трипільців землеробство. Родючі ґрунти між Дніпром та Дністром давали можливість вирощувати зернові (ячмінь, пшеницю, просо). Землю розпушували мотиками, а пізніше сохою, в яку впрягали пару волів. Урожай збирали за допомогою дерев'яних серпів з крем'яними вставками, молотили ціпами; зерно мололи на ручних зернотерках. Проте землеробство носило екстенсивний характер і вимагало додаткових джерел поповнення продуктів. Такими джерелами залишалися полювання, збиральництво, а також рибальство.

Досить високого рівня у трипільців досягло домашнє виробництво. Як зауважує В. Голобуцький, виготовлені ними з кременя, кісток або дерева знаряддя праці відзначалися високою майстерністю, вони вміли висвердлювати отвори в молотках, сокирах за допомогою кам'яної трубки, яка, підкреслює він, була вже примітивним механічним пристроєм⁶.

Майже всі автори підкреслюють надзвичайну майстерність трипільських гончарів, які використовували у своєму виробництві досить досконалу для тих часів гончарну піч з двома камерами — нижньою для вогню та верхньою для обпалювання посуду. Трипільський посуд вражає багатством форм та орнаментів, але виготовлений ще без застосування гончарного круга.

На середньому етапі свого розвитку трипільська культура поширилася майже по всій Правобережній Україні. Селища цього періоду найчастіше розташовувалися на високих місцях, оточувалися ровами. Вони були вже набагато більшими за ті, що існували на попередньому етапі. Як правило, група глинобитних осель розташовувалася по колу. Так, у Кіровоградській області було відкрито поселення, де житла, побудовані з плетеної лози та обмазані глиною, розташовувалися у п'ять кіл. Житла мали чотири стіни, двері, га-

⁶ Голобуцький В. О. Економічна історія української РСР: Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 6.

нок, двосхилу солом'яну стріху; всередині житла розташовувалася піч, сховище для збіжжя; підлога такої будівлі була з випаленої глини.

Посередині селища знаходився майдан з громадськими будівлями, який, очевидно, використовувався як місце громадських зборів, виконання релігійних обрядів тощо. Розташування жител по колу, очевидно, мало не лише оборонне, але й господарське значення (можливо, сюди заганяли худобу). Треба зазначити, що в цей період зростає значення скотарства, особливо у степовій смузі, що можна пояснити підвищенням продуктивності землеробства. Саме в цей час і з'являється вже названа соха. Подібного типу селищ на Україні знайдено декілька, зокрема Майданецьке (1575 осель, розташованих у 10 кіл), а також Тальянки на Черкащині, найбільше серед знайдених (близько 3 тис. осель).

На пізньому етапі існування трипільської культури все більшого значення набуває скотарство. Відбувається відокремлення землеробських племен від скотарських, власне, перший великий поділ праці. Серед археологічних знахідок цього періоду вже з'являються металеві вироби — мідні, бронзові, а потім і залізні.

Н. Полонська-Василенко стверджує, що трипільська культура в Україні залишила виразні сліди, які виявляються у способах будівництва житла, розписах коминів, печей, у народних вишивках, писанках та ін., що має підтверджувати автохтонність українського народу на своїх землях⁷.

Наступний період (I тисячоліття до Р. Х. — початок I тисячоліття після Р. Х.) став надзвичайно важливим етапом у розвитку населення українських земель. Як стверджують автори сучасного дослідження «На світанку історії», зовсім не випадково існує декілька визначень цієї епохи — за археологічною класифікацією це була залізна доба, а за визначенням істориків — скіфський період та становлення перших державних утворень⁸.

I дійсно, вже на початку I тисячоліття до Р. Х. залізо починають використовувати мешканці Північного Причорномор'я, надалі воно поширюється й на північ. Надзвичайні переваги цього металу перед бронзою, його міцність, відносна легкість в обробці, нарешті, доступність сировини (болотяні руди були поширені по території майже всієї сучасної України) обумовили інтенсивність його впровадження.

Залізо істотно підвищило продуктивність праці у всіх галузях, де його застосовували. Залізні знаряддя праці ремісників переви-

⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1993. — Т. 1. — С. 53.

⁸ Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 112.

щували за своєю ефективністю всі досі відомі, як крем'яні, так і мідні та бронзові. Залізні наконечники для рала, металева сокира та інший реманент значно полегшує та підвищує продуктивність праці землероба, дає можливість різко розширити рілля та збільшити виробництво сільськогосподарської продукції. З'являються й інші залізні речі (ножиці, щипці, напилки та інші речі домашнього вжитку, залізна зброя), що істотно розширює можливості ремісничого виробництва та сприяє другому великому суспільному поділу праці — відокремленню ремесла від сільського господарства.

Цей період також характеризується остаточним поділом між землеробством та скотарством, виділяються їх регіони (лісостепова зона — орне землеробство, а Причорноморські степи — кочове скотарство). Унаслідок цього в межах згаданих двох регіонів остаточно формуються різні культурно-історичні області з відмінним способом життя, побутом і звичаями, тенденція до чого простежується ще за доби енеоліту.

Не менш важливим чинником формування відповідної господарської культури була грецька колонізація Північного Причорномор'я (VII—VI ст. до Р. Х.), у результаті чого «виникає унікальна контактна зона, де взаємодіяли три різні за своєю природою світи — степових кочівників, осілих землеробів лісостепу та мешканців античних центрів... У межах Північного Причорномор'я поступово складається своєрідний симбіоз різних господарських систем і культур. Одним з найяскравіших прикладів такого симбіозу є Велика Скіфія — одне з перших державних утворень Східної Європи, що об'єднало під владою іраномовних кочових скіфів різні за походженням племена та народи, серед яких були і предки східних слов'ян»⁹.

Проблема зародження українського етносу, часові рамки, джерела та історичні корені українського народу є достатньо складною та дискусійною проблемою. Існує цілий ряд різних думок, про що вже йшлося вище, але всі історики вважають, що безпосередніми предками українців були східні слов'яни Середнього Подніпров'я, які належали до групи індоєвропейських народів. Академік Б. Рибаків виділяє чотири основні етапи життя слов'янських племен, послідовний розвиток яких привів до формування трьох братніх народів — українського, білоруського та російського:

1. Розвиток протослов'янських племен у надрах індоєвропейської єдності, поза межею центрів розвитку.

2. Відособлення слов'ян в енеоліті, розвиток внутрішніх контактів, перші зустрічі зі степовими кочівниками, освоєння заліза.

⁹ Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 112.

Саме в цей період відбувається виокремлення слов'ян Середнього Подніпров'я (VI—IV ст. до Р. Х.) як основи української нації.

3. У результаті розгрому сарматами слов'яни просуваються на північ, асимілюючи литовсько-латиські та фінно-угорські племена, у результаті чого утворюються нові зони розселення. На півдні зберігаються традиції праслов'ян, а на півночі, де відбуваються прямі контакти з іншими племенами, створюються передумови формування білоруського та російського народів.

4. Утворення та розвиток першої східнослов'янської держави — Київської Русі, коли слов'янство вийшло на європейську та світову арену¹⁰.

Аналізуючи найдавніший період слов'янської історії, Б. Рибаків наводить і для нього періодизацію:

1. Мовні попередники слов'ян (V—III тис. до Р. Х.). Формувалися з племен північної окраїни індоєвропейського масиву. Землеробські племена неоліту та енеоліту розселилися на північ від європейського гірського бар'єру (Рудні Гори — Судети — Татри — Бескиди — Карпати), поступово асимілюючи місцеві мисливські племена, що жили тут з часів палеоліту.

2. Протослов'яни (кінець III — початок II тис. до Р. Х.). Цей етап проходив в умовах швидкого розвитку скотарства, озброєних зіткнень через пасовища та худобу, кочових переселень.

3. Праслов'яни (з XV ст. до Р. Х.). Кінець праслов'янського періоду, який характеризується відмежуванням східних, західних та південних слов'ян вже у I тис. після Р. Х.

Б. Рибаків відносить до праслов'ян і скіфів-орачів, які мали тісні зв'язки з грецькими містами-колоніями (експортували хліб), що досить істотно позначилося на їх соціальному розвитку. Саме цей етап Б. Рибаків розглядає як перший етап прискорення історичного процесу в праслов'ян, коли вперше відбувся поділ на дві культури — західну та східну (археологічні лужицька на заході та скіфська на сході культури).

Другий відступ від єдності слов'янського світу Б. Рибаків відносить до II—IV ст. після Р. Х. і характеризує його для східних слов'ян як ще один злет у соціально-економічному розвитку, котрий пов'язує із впливом Риму, який впритул наблизив свої кордони до слов'янського світу й вів взаємовигідну торгівлю із сусідами. Власне, це був період відродження зовнішнього хлібного ринку для східнослов'янських землеробів.

Надзвичайно цікаве вирішення питання щодо коренів східного (і взагалі) слов'янства пропонує Б. Рибаків. Відомо, що слов'ян в

¹⁰ Рибаків Б. А. Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1998. — С. 196—197.

античній літературі називали венедами, і що лише після великого їх розселення виникає цілий ряд племен — поляни, деревляни, сіверяни, а також кривичі, уличі, тиверці, з'являється також і назва слов'яни. Він стверджує, що у зоні розселення праслов'ян племена мали назви із закінченням «ни», а в зонах колонізації — «чі» або «ці». Стосовно ж племен, назви яких у зонах колонізації мають закінчення «ни» (наприклад словени), то їх треба розглядати дещо з іншого боку, як тих, що вийшли із землі «вене», тобто венедів. Усе це стосується не лише східних, але й інших слов'ян.

Отже, географічне розміщення етноніму «словени» у різних його варіаціях (словаки, словенці, словінці, словини тощо) по периферії праслов'янського розселення можна визначити таким чином:

а) усередині давнього праслов'янського ареалу союзи племен носили імена типу «поляни», а спільне для всіх ім'я — венеди (венети);

б) поза праслов'янським ареалом, у зоні пізнішої колонізації союзи племен стали йменувати за новим принципом (на зразок «радимичі», «в'ятичі»). Загальною назвою для всіх венедських колоністів у різних місцях було «сло-вене», тобто тих, що вийшли із землі венедів¹¹.

Отже, українські землі, за твердженням відомого російського вченого, потрапляють у зону праслов'янського ареалу, що ще раз підтверджує автохтонність нашого народу на цій землі.

Система господарства східних слов'ян базувалась, головним чином, на землеробстві, яке мало поширення як у лісовій, так і в лісостеповій зоні. В лісовій зоні мало місце так зване підсічне землеробство, яке полягало у вирубуванні та спалюванні дерев на окремих ділянках лісу, котрі перетворювались у ріллю. Попіл був добривом, він же розпушував ґрунт. Після декількох років використання виснажену землю залишали й освоювали нову ділянку.

У лісостеповій зоні слов'яни мали постійне місце проживання, селились на берегах річок, де були гарні луки і добрі ґрунти для обробітку. Ранні слов'яни використовували тут перелогову систему обробітку ґрунту. Поле обробляли й засівали до того часу, поки ці землі давали хороші врожаї. Коли ж урожайність падала, поле залишалось для «відпочинку», а використовувалося інше. У той час вільних земель було багато, і слов'яни завжди мали хороші врожаї. До інтенсивного землекористування слов'яни переходять лише у VIII ст., що пояснюється певним покращанням кліматичних умов та зростанням населення. Приблизно в цей же пе-

¹¹ Див.: Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси — М.: Изд-во МГУ, 1984. — С. 17—21.

ріод починають переходити до двопілля, яке, щоправда, не витісняє повністю переліг або підсічне землеробство.

Вирощували слов'яни пшеницю-двозернянку (полбу), інші сорти пшениці (голозерна, м'яка карликова) просо, ячмінь, жито, овес. Відомі були й технічні культури — льон, коноплі, а також городні — горох, ріпа, цибуля, часник. Археологічні дослідження показують, що з часом відбувається зростання посівів голозерних пшениць та жита.

Важливе місце у господарстві східних слов'ян поряд із землеробством займали тваринництво та птахівництво. Тваринництво досить суттєво доповнювало раціон харчування, особливо взимку, коли заморожені туші можна було тривалий час зберігати у ямах-коморах. До того ж худоба (воли, коні) були тягловою силою для землеробських робіт. Коней також використовували для верхової їзди.

Відсутність достатніх писемних пам'яток цієї епохи робить надзвичайно важливими для вивчення господарського життя наших предків археологічні дослідження. Аналіз археологічного матеріалу дає можливість з певною точністю встановити структуру господарства, частку тих чи інших видів господарської діяльності. Так, аналіз остеологічного матеріалу дозволяє встановити склад свійського стада. Перше місце у слов'янських господарствах стабільно посідає велика рогата худоба, на другому — свині, на третьому — дрібна рогата худоба. Кінь переважно посідає четверте місце. Наявність кісток домашньої птиці в розкопках підтверджує розвиток птахівництва.

Значну роль у господарстві східних слов'ян відігравали також різні промисли, зокрема мисливство, особливо на хутрових звірів, хутра яких були цінним товаром. За свідченням східних авторів, у I тисячолітті хутро було одним з основних товарів, якими торгували східні слов'яни на східних та причорноморських ринках. Мисливство також служило доповненням продуктів харчування, і було одним зі способів отримання хутра і шкіри для виготовлення одягу та взуття. У лісостеповій смузі мисливство відіграло дещо меншу роль, ніж у лісовій.

Займалися слов'яни також рибальством, бортництвом (примітивним бджолярством), збирали в лісі гриби і ягоди. До речі, мед та віск також були однією з найважливіших статей експорту.

У VII—IX ст. вдосконалюється техніка землеробства. Саме на цей час припадають поява і поширення залізних наральників, збільшуються їх розміри, удосконалюється конструкція, збільшується глибина оранки до 10—15 см. Урожай збирали серпами, форма

яких нагадує сучасний. Спочатку для переробки зерна використовували зернотерки, але вже з середини I тисячоліття поступово набирають поширення спеціальні жорна. Поряд із серпами набули поширення й коси-горбуші, які використовувалися в основному для заготівлі сіна. Для стрижки овець застосовували спеціальні пружинні ножиці.

Слід зазначити, що вдосконалення землеробських знарядь, підвищення продуктивності праці, зростання виробництва додаткового продукту привели до кардинальних змін у соціальній сфері. Різко знизилася потреба у спільному обробітку землі, що привело до того, що земля, у першу чергу орні ділянки, і плоди праці на ній все частіше почали переходити у власність окремих сімей, які ставали своєрідними господарськими одиницями суспільства. У результаті відбувається поступовий розпад родових патріархальних зв'язків і перехід до сусідської територіальної громади (общини). Крім того, якісні зміни у розвитку продуктивних сил вели до соціального розшарування, розкладу родovo-общинного ладу, формування феодалної системи. Військова та племінна знать починає концентрувати у своїх руках цінності, багатства, використовувати працю рабів та збіднілих общинників (смердів). На цьому ґрунті поглиблюється класова диференціація: землевласники перетворюються на феодалів, а вільні общинники трансформуються у феодално-залежне населення, що створює передумови для активного державотворчого процесу.

У IV—VII ст. у східнослов'янських племен швидкими темпами розвиваються ремесла — залізоробне, ювелірне, косторізне, гончарне та ін. Важливо, що в цей час на найвищому рівні були залізодобування та металообробка, тобто саме ті галузі, що головним чином і визначали рівень розвитку суспільства, його здатність до прогресивних змін, адже саме від них залежали розвиток землеробства та військова справа. Металургійне виробництво одним з перших виділилося в окрему галузь. Значення його дедалі зростає, а сам процес виробництва вдосконалюється. З середини I тисячоліття металургія відокремлюється від ковальства, виникають невеликі виробничі осередки, які забезпечували металевими виробами вже певний ареал (одну або декілька громад і навіть ціле плем'я). Так, наприклад, значним спеціалізованим центром з виробництва заліза було поселення в Гайвороні на Південному Бузі, виробничі потужності якого могли задовольнити потреби в залізі цілого племінного союзу.

Помітно розширюється асортимент залізних виробів (близько 30 назв), серед яких — землеробські знаряддя, ремісничі інструменти та предмети озброєння. Удосконалюється технологія, якість продукції стає значно вищою. Для підвищення якості залізних виробів почали застосовувати цементацію заліза, наварювання сталі на робочі частини залізних знарядь праці, техніку пластичної обробки металу. І хоча в цей час ремісники виготовляють свою продукцію на замовлення, а не на продаж, загальна тенденція розвитку металургії поступово наближувала її до ринку.

Кольорова металургія на території України була представлена лише виробництвом прикрас, кінського спорядження, а також дуже зрідка — посуду, виробництво якого потребувало значної кількості сировини, а власних запасів її в українських землях не було, мідь та бронза в основному використовувалася у повторній обробці. Зрозуміло, що прикраси мали досить обмежений попит, отож і виробництво їх було обмеженим. Але з часом ускладнюються та вдосконалюються технологічні прийоми створення ювелірних виробів, з'являються прикраси з дорогоцінних металів, а також виготовлені з використанням складних технологічних прийомів (наприклад, виїмчаста емаль). Продукування таких виробів вимагало досить високої майстерності. Бронзові литі прикраси з геометричними, різної форми виїмками заливалися різнокольоровою емаллю. Це надавало їм такого ажурного, високохудожнього вигляду, що він вражає нас і нині.

Дуже поширеним було виробництво так званих пальчастих фібул, які мали попит не лише на слов'янських ринках. Східнослов'янські ювеліри виробляли також браслети, пряжки, сережки, прикрашені зерню, сканню; скроневі кільця, бляшки для поясів, різні підвіски, нашийні гривні та ін. Асортимент ювелірних виробів перевищував сотню. Технологія виробництва була дуже складною, секрети деяких виробництв і на сьогодні є не з'ясованими.

Уже у другій половині I тисячоліття поступово формується одяг та кінська зброя племінної верхівки, дружинника, общинних старійшин, жінок різних соціальних рівнів, а також простих общинників. Це все створює певний стиль, притаманний представникам різних племен східного слов'янства.

Досить високого рівня досягло у східних слов'ян виробництво глиняного (керамічного) посуду. Відомо, що виробництво посуду розпочалося ручним способом, переважно жінками, для своєї родини. З появою гончарного круга та спеціалістів гончарів воно набуло статусу ремесла. І хоча І тисячоліття застаеться рівні ручного виготовлення глиняного посуду, але навіть такий ручний спосіб, як це підтверджують археологічні знахідки, дозволяв виробляти його на продаж. З появою ж гончарного круга виробництво кераміки значно зростає.

Говорячи про ремесло у давніх слов'ян, не можна не зупинитися на деревообробці, яка досягла значного рівня. В. Д. Баран стверджує, що вже у першій половині І тисячоліття давні слов'яни знали токарний верстат для деревообробки, який використовували для виробництва посуду. «Очевидно, — пише він, — деревообробка досягла рівня спеціалізації у галузі будівельного і столярного виробництва»¹².

Зберігається й виробництво прикрас або речей повсякденного вжитку з кістки, рогу, а також каменю. При цьому слід зауважити, що досить велика кількість згаданих речей серед археологічних знахідок дозволяє зробити висновок, що й вони вироблялися вже не для власного споживання, а на продаж. Стосовно ж прядіння, ткацтва, пошиття одягу та взуття, то ці виробництва продовжують залишатися на рівні домашніх промислів.

Прогресивні зміни в розвитку ремесла зумовили поглиблення суспільного поділу праці, обміну як між общинами, так і всередині її, що вело до активізації торгівлі та виникнення і зростання кількості постійних поселень, де відбувався міжобщинний обмін, — «градів», які поступово перетворювалися на оборонні, адміністративні та торговельно-ремісничі центри племінних об'єднань.

Відокремлення ремесла від сільського господарства, зростання товарного виробництва у VII—X ст. зумовили помітну активізацію внутрішнього обміну та розширення зовнішньої торгівлі. Особливо жвакими були торговельні зв'язки з Великою Моравією, Болгарією, Хозарією, Візантією та іншими країнами. Розширення торгівлі, з одного боку, сприяло збагаченню слов'янської родоплемінної знаті, посилювало диференціацію суспільства, з другого — надзвичайно гостро ставило питання про захист важливих торго-

¹² Баран В. Д. Давні слов'яни. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 234.

вельних шляхів. Крім того, торгівля обумовлювала також об'єднання слов'янських земель у перші протодержавні утворення — племінні союзи — полян, деревлян, сіверян, волинян та ін. З розпадом родоплемінного ладу та появою класів у VIII—IX ст. цей процес набирає сили. За свідченнями арабських авторів, уже у VIII—IX ст. існувало три осередки східнослов'янської державності: Куявія (земля полян з Києвом), Славія (Новгородська земля) і Артанія (Ростово-Суздальська, а можливо, Причорноморська та Приазовська Русь). Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець називає Руською землею з центром у Києві. Саме воно й стало тим територіальним і політичним ядром, навколо якого утворилася Давньоруська держава.

Отже, становлення державності у східних слов'ян відбувалося протягом тривалого часу і було закономірним підсумком внутрішньої еволюції їхнього суспільства. Історичні факти переконливо свідчать, що перші протодержавні утворення, князівська влада та інші елементи державотворчого процесу мають, головним чином, місцеве походження і з'явилися задовго до утворення Давньоруської держави.

Стародавні літописи зазначали, що поляни, деревляни, волиняни та інші слов'янські племена мали певні державні утворення на чолі з князівськими династіями вже у VI—VIII ст. Такі утворення — результат розвитку феодальних елементів у суспільно-економічному ладі, коли органи племінного управління поступово переростають у державні, а союзи племен — у «княжіння» та «землі» державного типу. Поступово влада князів окремих племен поступається владі князя союзу племен, унаслідок чого і виникали слов'янські князівські династії. Такою династією у полян стає, наприклад, «рід Кия», який, як вважають деякі українські вчені (приміром Р. Іваниченко), правив у Києві до появи тут Рюриківичів. У 882 р. новгородський князь (варяг) Олег здійснив у Києві династичний переворот, усунувши від влади династію Києвичів. Саме з цієї події і починають історію Давньоруської держави стародавні літописи.

Власне, походження держави у східних слов'ян тривалий час залишається надзвичайно дискутованою проблемою. Більше 200 років учені сперечаються, кому належить честь заснування Київської Русі: варягам (норманська теорія) чи хозарам, або іншим тюркським народам (пантюркська теорія). Ці концепції мають під собою певну фактичну основу (варязьке походження правлячої князівської верхівки, наприклад), але повністю ігнорують те, що

державність — це результат тривалого соціально-економічного й політичного розвитку, і її не можна привнести ззовні.

Київська Русь була типовою ранньофеодальною державою, в якій завершувалося становлення феодальних відносин, закладалися основи міцної системи взаємин між державою, феодалами та основним населенням з приводу виробництва продукції, збирання податків, військової служби.

Основною формою державних податків спочатку була данина, яку збирали через так зване «полюддя». Князі самі або через своїх «посадників» об'їжджали підвладні їм території і збирали данину хутром, медом, воском та ін. У полюддя князь та його дружина вирушали в листопаді й не раз збирали данину всю зиму та весну, а коли сходила з річок крига — відправляли її до Києва. Крім полюддя, існував також «повоз»: населення тих земель, куди не дійшли князь або його посадники, повинні були самі довозити данину до Києва. Під час полюддя князь або посадники чинили суд і розправу за тими скаргами, з якими населення зверталося до князя.

Така форма збирання данини була відома ще з VI—VIII ст. і тривалий час нічим не регламентувалася. Але після повстання у Деревлянській землі 945 р., під час якого було вбито князя Ігоря, княгинею Ольгою законодавчо було встановлено розмір данини з одиниці обкладання — уроки, а також час і місце її збору. Такими місцями стали «погости», де також почали збиратися торгові люди. Одиницею обкладання при стягуванні данини з окремої сім'ї був «дим», а з окремого господарства — плуг або рало (норма землі, якою користувалася родина). Поступово данина перетворюється на податок на користь держави або на феодальну ренту на користь феодала.

Не раз, відправляючи своїх дружинників на збір данини, князі закріплювали ті чи інші землі за ними «на прокорм». Так зробив, наприклад, князь Ігор, який передав своєму воєводі Свінельду частину Деревлянської землі. Крім того, князь міг нагородити своїх дружинників землею за службу або просто віддати їм частину власних володінь. Усе це сприяло зростанню феодального землеволодіння, його зміцненню, і селяни поступово починали виконувати на користь князів і бояр панщину та сплачувати натуральні оброки.

Відомо, що основою феодального землеволодіння є повна власність феодала на землю та неповна на залежного (покріпаченого) селянина. Проте слід зазначити, що феодальні відносини у Київській Русі не були визначальними і ще довгий час зберігалася міцна патріархальна сусідська громада (община), що можна пояснити

ти багатьма причинами, у тому числі й наявністю вільних земель, куди мали можливість перейти селяни.

Селян, які були основною масою населення, на Русі називали смердами. Вони юридично залишалися вільними, але економічно вже були залежними або тільки від держави, якій сплачували данину та відбували різноманітні повинності, або ще й від феодалів. Поступово частка останніх збільшувалася, адже їхнє дрібне господарство було дуже нестійким. Процес розорення смердів відбувався через непомірні державні побори, нескінченні воєнні походи, набіги кочівників, неврожаї у посушливі або дощові роки тощо. Вони змушені були звертатися до феодала за допомогою і на основі певної угоди — «ряду» — відпрацьовувати свій борг. Таких людей називали «рядовичі», їх залежність формально була тимчасовою, але зазвичай ставала постійною через нестачу коштів на викуп. Потрапляли також у залежність селяни, і навіть міщани, які брали у борг від бояр чи когось іншого позичку («кupu») і до її повернення перетворювалися у так званих боргових рабів, які повинні були працювати у господарстві кредитора до повного повернення позички. Якщо «кupu» брав селянин, то він перетворювався на «ролейного закупа» і повинен був своїми знаряддями праці відпрацьовувати борг разом з відсотками («резами»). Якщо борг погашався, то закуп отримував свободу.

Слід зазначити, що всі ці тимчасово залежні люди потрапляли не лише в економічну, але й у юридичну залежність до кредиторів, які могли поводитися з ними на свій розсуд. Якщо боржник ухилився від сплати боргу, тікав, то, спіймавши, його перетворювали на раба. Можливостей погасити кредит у боржника було дуже мало, а тому тимчасова залежність перетворювалася на постійну.

На найнижчому щабелі знаходилися раби — «холопи» або «челядь». Проте вони не були єдиною масою, адже частина з них жила у панському маєтку, працювала із застосуванням панського реманенту і одержувала певне утримання («місячину»), а інші отримували від пана ділянку землі, реманент тощо, заводили власне господарство і з часом зливалися з основною масою залежного селянства. Вони також могли самі викупити себе, і нерідко їх відпускали на волю в подяку за вірну службу своєму панові.

Невдоволення залежного населення проявлялося в різних формах — від втеч на вільні землі до масових виступів. Так, 1068 р. вибухнуло повстання у Києві проти князя Ізяслава, а в 1113 р. — повстання у Києві, спрямоване проти надзвичайно високих відсотків на позички. Воно забезпечило законодавче обмеження лихварського відсотку до 20 % законом Володимира Мономаха «Про

рези», а також обмежило сваволю кредиторів ще одним законом — «Про закупів». Ці закони ставали складовою частиною вже існуючої на той час «Руської правди» — найважливішого зведення норм давньоруського законодавства. У цих документах обмежувалася, а потім і відмінялася кривава помста як пережиток первісного суспільства. Визначалася відповідальність за крадіжку та псування майна, худоби, за напад на представників вотчинної адміністрації. Наприклад, за вбивство огніщанина (старшого княжого дружинника, представника княжої влади) або тіуна (княжого управителя) необхідно було виплатити штраф у 80 гривень (приблизно 16 кг срібла), у той час як за вбивство смерда (як і холопа) — усього тільки 5 гривень (1 кг срібла).

Серед основних верств населення Київської Русі слід також назвати:

- «мужі» — знать, бояри на чолі з Великим князем (княжі воїни, старші й молодші дружинники, племінна (місцева) знать;
- «люди» — міська знать (купці, пов'язані з міжнародною торгівлею);
- «молодші люди» — мешканці міст (дрібні торговці, крамарі, ремісники);
- «чернь» — найбідніші прошарки міста.

З прийняттям християнства з'являється ще один значний прошарок суспільства — духовенство, яке замінило собою волхів та інших служителів язичницьких богів, культів. Церква та монастирі також ставали великими землевласниками, процес закабалення, притаманний для феодалів, власників вотчин, відбувався й у вотчинах церковних. Церква приймала княжі пожалування, захоплювала землі вільних смердів, отримувала й так званих «задушних холопів» (тобто тих холопів, яких їхній власник заповідав «на спомин душі»).

У Київській Русі 13—15 % населення мешкало в містах і селищах, яких нараховувалося близько 240. Але тільки 74 міста мало населення близько 4—5 тис. чол. Серед міст вирізнявся Київ, де мешкало 35—40 тис. чол. На той час це було одне з найбільших міст Європи. Міста Київської Русі були як центрами ремесла і торгівлі, так і адміністративно-воєнними. Вони виникали на торговельних перехрестях і водних транспортних шляхах. Так, на шляху «із варяг у греки» були розташовані такі стародавні міста, як Київ, Любеч, Чернігів, Смоленськ, Новгород та ін. Пізніше великі київські князі почали зводити міста-фортеці на нових землях з метою захисту від зовнішніх ворогів, для торгівлі з народами, котрих завоювали. З поширенням християнства міста почали ви-

никати поблизу великих монастирів. Утворювалися вони також на місці старих племінних градів і центрів поганських поклонінь, поблизу великих вотчинних садиб.

Міста ставали адміністративними, торговельними, ремісничими центрами, саме в них надавали перевагу для будівництва своїх дворів князі та бояри. Західноєвропейські мандрівники відзначали наявність великої кількості міст у Київській Русі, вони навіть називали її країною міст, «гардарікою». Ці міста поступово підпорядковували собі околиці, що змінювало поділ Русі на так звані волості, які вже майже не мали племінного походження. Так, наприклад, у Чернігово-Сіверську волость входили сіверяни, радимичі, в'ятичі та ін. У результаті, племінний поділ відходить на другий план, поступаючись загальнодержавному устрою країни.

Як відомо, ремесло спочатку зароджується у патріархальних родин як домашній промисел для забезпечення себе та своїх родичів найпростішими побутовими речами: лляними тканинами, шкірою, посудом, взуттям тощо. Ці вироби не виходили за межі родини та не вироблялися на продаж. У процесі подальшого поділу праці домашні промисли виділяються в окрему галузь — ремісниче виробництво. Ремісники поступово починають працювати не лише для внутрішнього споживання патріархальної родини, але й на продаж. З часом вони перестають займатися землеробством та зосереджуються на виробництві виключно ремісничої продукції, переселяються з сільської місцевості у міста.

Майстри родинами селилися в містах окремими районами, вулицями за певним галузевим принципом: поселення гончарів, ковалів, зброярів, кожум'як тощо. Ремісничі посади розташовувалися впритул до укріплених дитинців, як наприклад Поділ у Києві. Свого розквіту ремісниче виробництво досягло в XI—XII ст., коли ремесло налічувало до 40 спеціальностей: виготовлення зброї, щитів, панцирів, замків, цвяхів, предметів домашнього вжитку, гончарних виробів, ювелірних тощо. Рівень майстерності давньоруських ремісників був надзвичайно високим, не поступався рівню провідних країн того часу. Ремесло концентрувалося в давньоруських містах, перш за все у Києві, а також у Чернігові, Новгороді, Володимирі, на Волині, Галичі та ін.

У містах виробляли речі різного призначення. Через високий попит на вироби із заліза (сільськогосподарський реманент, металеве спорядження, зброю) перше місце серед ремесел займала виплавка заліза та металообробка. Ковальство на той час поділялося на ряд спеціальностей, від нього вже відокремилися зброярі,

щитники, гвіздочники. Власне, відбувалося відокремлення ковальства від металургії у містах.

Високим рівнем майстерності відзначалися й давньоруські ювеліри. Вони знали всі прийоми, відомі на той час найславетнішим майстрам передових країн тодішнього світу. Вони оволоділи складною технікою зерні, фігурного литва, перегородчастої емалі, створили справжні шедеври художнього ремесла. Їх вироби були широко відомі не лише на Русі, але й далеко за її межами.

Відзначалися високим рівнем та досконалістю виконання й вироби гончарів, які випалювалися у спеціальних горнах. Набуло поширення також і виробництво цегли — плінфи. Значних успіхів досягли давньоруські зодчі. У період Київської Русі були побудовані такі величні споруди, як Десятинна церква, Софіївський та Успенський собори у Києві, Спаський та Борисоглібський собори у Чернігові, численні князівські та боярські «кам'яні палати».

Великого розвитку набуло також і теслярство, адже значну кількість церковних будівель, княжих і боярських теремів, а також будівель для простого люду зводили з дерева. Високої якості досягло виробництво тканин, особливо з льону та вовни.

Ремісники, як на Заході у цехи, почали об'єднуватися у «дружини» (як наприклад вишгородські ремісники-«дереводіли»), але вони не перетворилися на справжні ремісничі цехи через ряд причин, серед яких варто назвати відсутність конкуренції з боку сільських ремісників та відсутність феодалів — власників міст, а отже, й необхідності захисту від їх сваволі.

Диференціація ремесел, посилення обміну сприяють розвиткові внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Основною формою внутрішньої торгівлі були невеликі місцеві ринки, зв'язок між якими був відносно слабким. Проте Київська Русь уже мала певні внутрішні торговельні зв'язки між досить віддаленими між собою окремими містами, де формувалися місцеві ринки. Окремі міста мали по декілька місць, призначених для торгівлі. У Києві того часу налічувалося 8 «торгів». Торгівля іменувалася «гостьба», а купців називали «гості», місця торгівлі — «погости». Купці дуже шанувалися у Київській Русі, «Руська правда» визначала штраф за вбивство купця удвічі вище, ніж за простого смерда.

Значно більший розвиток отримала зовнішня торгівля. Давньоруські купці торгували з Візантією, Центральною Європою, Скандинавією, Середньою Азією, арабськими країнами. Крім відомого «шляху із варяг у греки», купці використовували Дунай як традиційну артерію для торгівлі з

Європою, вони плавали Чорним, Азовським, Каспійським, Балтійським морями. Залозним шляхом купецькі каравани рухалися до Приазов'я та Середньої Азії, Соляним — у Галицьку землю і далі в Західну Європу. Найважливішими центрами міжнародної торгівлі були Київ і Новгород.

Основними експортними товарами були хутра, віск, мед, льон, шкіри, ювелірні вироби, панцирі, зброя тощо. Імпортували перш за все предмети розкоші — шовкові тканини, парчу, оксамит, зброю, ювелірні вироби, прянощі та ін.

Гроші у східних слов'ян з'являються задовго до створення держави. Архаїчна назва грошей «скот», яка трапляється у Руській правді, напевно, не означає, що худоба у давніх слов'ян виступала засобом обміну. Подібні терміни існують у цілому ряді європейських мов, що дає можливість вважати цей термін залишковим явищем давньої індоєвропейської мови. У Київській Русі грошова одиниця найчастіше називалася «куна», а також гривня як вища одиниця грошово-вагової системи. Гривня ділилася на 20 ногат, 25 кун та 50 резан. Ці грошові одиниці найчастіше були не реальними засобами обміну, а лише його ваговими елементами. Кунами ж називали і гроші взагалі (гривня кун — гривня грошей), а засобами обігу в той час служили візантійські та арабські монети. Власну монету вперше став карбувати Володимир Великий, потім — його син Ярослав, але ці гроші («златники» та «срібники») практичної ролі не відігравали, а лише виступали як символ суверенітету та незалежності держави. Як пишуть О. П. та П. П. Толочки, «карбування монети належало до неодмінних атрибутів суверенного володаря. Так чинив візантійський імператор, так мав чинити і його руський родич»¹³.

Слід зазначити, що кредитні відносини в Київській Русі були досить розвинені, підтвердженням чого є цілий ряд статей «Руської правди», в яких згадується про «позичку у борг», «процент (реза)», «торгівлю у кредит», «довготерміновий та короткотерміновий кредити» тощо, а також закони Володимира Мономаха, зокрема, вже згадуваний «Устав про рези».

Незважаючи на значну роль торгівлі та ремесла, переважна частина населення займалася землеробством і різними промислами. У землеробстві використовували плуг із заліз-

¹³ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 119.

ним ралом і дво-, трипільну систему сівозміни. Значне місце посідало скотарство: розводили велику рогату худобу, коней, свиней. Худобу з Київської Русі продавали далеко за її межами. Так, Н. Полонська-Василенко згадує «Рафельштетенський митний устав», який фіксує продаж ще у IX ст. руських коней у Баварії¹⁴.

Серед промислів найвагомішим було мисливство, навіть данину платили хутрами. Відомо, що місця полювання охоронялися законодавчо: ще з часів княгині Ольги встановлювалися «ловища» та «перевесища», тобто місця полювання; «Руська правда» охороняла бобровники — місця полювання на бобрів, хутра яких надзвичайно цінилися у Європі. Не мешу роль відіграло бджільництво (бортництво), яке також згадується у «Руській правді», і яке давало такі важливі експортні товари, як мед і віск. Мед також широко використовувався для виробництва міцних напоїв.

З розвитком феодального землеволодіння виникає та набирає поширення така його форма, як *вотчина* — спадкова феодальна власність на землю, яка виникає в результаті жалювання князем землі боярам і визначається як безумовне володіння землею при необмеженому розпорядженні нею. Вотчина ділилася на панське господарство та селянське держання. До дрібного господарства смерда належали наділ землі, хата, худоба, птиця. Селянин платив феодалу оброк, обробляв своїми знаряддями та своїм тяглом панське поле.

Кінець XI — середина XIII ст. увійшли в історію Київської Русі як період феодальної роздробленості, причому характерною рисою цього процесу був його прогресуючий характер, коли держава досить швидко розпадається і на теренах Русі з'являються окремі самостійні князівства та землі. Так, якщо у XII ст. утворилося 12 князівств (земель), то їхня кількість на початку XIII ст. досягла 50. Великий князь Київський фактично втрачає значення глави Давньоруської держави, хоча боротьба за київський «стіл» між князями не припиняється.

Процес розпаду Давньоруської держави був закономірним, обумовлений об'єктивними причинами, у тому числі й економічного характеру. Однією з найважливіших із них було зростання та зміцнення великого феодального землеволодіння. Базуючись на натуральному господарстві, в основі якого лежала замкнутість, воно посилювало владу місцевих бояр і

¹⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1993. — Т. 1. — С. 225.

князів, створило передумови економічної самостійності та політичної відокремленості давньоруських земель.

Як уже зазначалося, велике феодальне землеволодіння формується різними шляхами: захопленням земель сільської общини, освоєнням нових земель, а також як нагорода за службу князю. Спочатку цей процес сприяв зміцненню центральної влади, адже кожен з нових землевласників потребував підтримки великого князя. Проте з часом, цілком опанувавши підвладні землі, створивши свій апарат управління, дружину, місцева влада дедалі більше відчуває потяг до економічної самостійності та політичної відокремленості земель.

Не менш важливою причиною була зміна кон'юнктури та занепад торгівлі, особливо торговельного шляху «із варяг у греки». В цей час половці фактично перерізали торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів. Крім того, нищівного удару по транзитній торгівлі через Київ було нанесено двома подіями світового значення: по-перше, Візантія, позиції якої слабшали, у 1082 р. за допомогу у війні з Сицилією дала дозвіл Венеції торгувати без мита і мати свої порти на території Візантійської імперії; по-друге, Хрестові походи відкрили для італійських, французьких та німецьких міст морський шлях на схід, безпосередньо з'єднавши Західну Європу з Малою Азією, Візантією. Унаслідок цього Київ втрачає значення основного торговельного центру, що зумовлює певною мірою і втрату політичної ваги, його відносний занепад та посилення інших міст — Чернігова, Галича, Володимирана-Клязьмі, Новгород, Смоленська. При цьому не слід забувати, що зростаючі за допомогою торгівлі міста стають джерелом фінансових доходів, опорою політичного впливу.

Саме ці причини обумовили появу нового центру політичного та економічного життя, спадкоємиці Київської Русі, першої держави, що існувала лише на українських етнічних землях, — Галицько-Волинської держави, яка впродовж півтора сторіччя відігравала надзвичайно важливу роль у житті східних слов'ян. На жаль, нескінченні феодальні міжусобиці, свавілля бояр, постійне втручання сусідніх держав унеможливили збереження цієї держави, падіння якої призвело до багатоговідової втрати української державності.

Галицько-Волинське князівство утворилося лише наприкінці XII ст. в результаті об'єднання князем Романом Мстиславовичем Волинського та Галицького князівств (1199 р.). Це

був початок створення нової ранньофеодальної держави на теренах України. Вже у першій половині XIII ст. це було велике феодальне об'єднання, до якого належали не лише Галицька та Волинська землі, але й Поділля та частина Київщини разом із Києвом, де князь Данило Романович поставив свого намісника. Економічний розвиток цих земель характеризувався такими самими особливостями, що й розвиток Київської Русі.

Протягом XIII—XIV ст. землі Давньоруської держави переживають дуже важкі часи, пов'язані з татаро-монгольською навалю. Вже перші її наслідки були катастрофічними для руських князівств. Із 74 міст колишньої Київської Русі було розорено 49, з яких 14 вже ніколи не піднялися, а 15 перетворилися на села. У перші 50 років монгольського панування не було побудовано жодного міста, а домонгольського рівня кам'яного будівництва було досягнуто лише через 100 років. Зникли ряд ремісничих спеціальностей, були втрачені секрети виробництва деяких ювелірних виробів (емаль, зернь, чернь). Руські землі надовго потрапили в економічну та політичну залежність від Золотої Орди.

Власне, Велика монгольська держава сформувалася на початку XIII ст. у степах Центральної Азії. Державне об'єднання племен відбулося у 1206 р. і очолив його хан Темучин, відомий в історії як Чингіз-хан, який зосередив у своїх руках величезну владу. Монголи були скотарями-кочівниками, а отже, потребували постійного розширення пасовищ, що досягалося за рахунок завоювання все нових і нових земель.

У 20-х роках XIII ст. монгольські орди під головуванням хана Батия дійшли до причорноморських степів. Саме тут уперше відбувається зустріч між ними та руськими князями, які прийшли на допомогу половцям. Битва при Калці (1223 р.) закінчилася повною поразкою союзного половецько-руського війська, але монголи не скористалися своїм успіхом, а повернули назад, у степи.

Повернулися вони 1237 р., захопивши землю Рязанську, потім Володимиро-Суздальську. В 1239 р. прийшли монголи й в українські землі, спочатку захопили та зруйнували Переяслав, потім — Чернігів; 1240 р. перейшли Дніпро і після тривалої облоги захопили та зруйнували Київ. Монгольське військо рушило далі на захід, до 1242 р. пройшовши Волинь, Галичину, Польщу, Угорщину, дійшли до чеських та німецьких земель, але звістка про смерть великого хана змусила Батия повернути назад. У пониззі Волги монголо-татари утворили власну державу — Золоту Орду зі столицею — містом Сараєм.

На руських землях запанувало монгольське «іго», яке проявлялося у двох формах: економічній та політичній. Економічна залежність полягала в тому, що все населення підкорених земель обкладалося даниною й мусило виконувати ряд повинностей: давати поплужне (податок від плуга як одиниці оподаткування), корм (утримання ханських чиновників), сплачувати тамгу (мити), посилати людей для участі у ханських походах, забезпечувати перевезення ханських чиновників (ям). Спочатку данину збирали монгольські збирачі (баскаки), а потім золотоординські хани зобов'язали збирати податі руських князів.

Політична залежність полягала в тому, що князі повинні були з'являтися до Золотої Орди за спеціальними «ярликами»-грамотами, які давали право на княжіння. Отримання такого «ярлика» залежало не від прав на те чи інше князівство, а від подарунків та інших умов, що відкривало шлях до різного роду жорстких і підступних методів досягнення бажаного, що, у свою чергу, ще більше послаблювало позиції Русі.

Проте втрати від монголо-татарської навали та тягар від «іга» не були однаковими для різних земель Русі. Найбільшої шкоди зазнала Північно-Східна Русь, найменшої — розташоване на південному заході Галицько-Волинське князівство. І хоча Данилові Романовичу (Галицькому) довелося їхати в Орду за ярликом, тобто визнати над собою владу золотоординських ханів, його землі перебували в меншій залежності порівняно з іншими руськими землями. Тому й господарство тут переважно зберігало поступовий характер. Відроджувалися розорені Батисем старі міста (Галич, Володимир), створювалися й розбудовувалися нові (Холм, Львів та ін.). Торговельні центри і основні торгові шляхи поступово переміщуються до галицько-волинських міст. Набирають значення такі міста, як Львів, Луцьк, Галич, Холм, сюди приїзять купці з Польщі, Німеччини, Угорщини, Греції та інших країн. Зростає й рівень ремісничої майстерності, у містах виникають значні іноземні колонії (німецькі, польські, вірменські та ін.).

Данило Галицький вів непримиренну боротьбу з монголами, намагався організувати хрестовий похід проти них, звертався до західноєвропейських правителів та до Папи Римського. Але його прагнення виявилися марними, ідея хрестового походу не отримала підтримки на Заході. У власних землях боротьба з татаро-монголами ускладнювалася неоднотайністю населення у ставленні до них. Так, у деяких регіонах населення надавало перевагу безпосередньому підпорядкуванню завойовникам пе-

ред власними князями. Найбільш відомими з так званих «татарських людей» були болоховці, які «сіяли для татар просо та пшеницю» і знаходилися у ворожій опозиції стосовно Данила та його політики. Неодноразово змушений був «ходити» проти них Данило, що, на думку деяких істориків, і стало причиною нового походу татар на Україну. Не маючи достатніх сил, щоб протистояти наступові, Данило змушений був зруйнувати майже всі фортеці й укріплення міст та відмовитися від практичної боротьби.

В інших регіонах України внаслідок татаро-монгольського нашествия деякі райони обезлюднили майже зовсім, скоротилися посівні площі, занепала торгівля. Але, незважаючи навіть на такі наслідки, навала не могла припинити розвиток розорених земель, поступово в них відроджуються зруйновані міста і господарства, відновлюються торговельні зв'язки. А після розгрому татаро-монгольських військ на Синіх Водах 1362 р. військами трьох сусідніх народів — українського, білоруського та литовського — українські землі були звільнені від їх панування, але підпали під панування інших завойовників.

Одними з перших на українські землі рушили литовські князі. Вже у другій половині XIV ст. під владою Литви опинилися вся Білорусь, частина земель Росії та значна територія України — майже вся Волинь, Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля, а Галичина стала складовою частиною Польського королівства.

Руські землі в економічному та культурному значенні стояли вище від Литви, що поставило завойовників під надзвичайно сильний вплив східнослов'янських народів. Тому Литва, приєднуючи землі Русі, «старини не рушила, а новини не вводила», що обумовило відносно мирне приєднання українських земель. У цілому, українці досить схвально ставилися до цього акту, адже він сприяв обороні краю від набігів татаро-монголів.

Норми руського права, руські назви посад, станів, система адміністрації та інше було прийнято Литвою. Державною мовою Великого князівства Литовського стала мова руська, нею велось все діловодство. В цих умовах Волинь, Поділля та Наддніпрянщина в межах Великого князівства Литовського зберігали свою самобутність.

Зберігаються і форми організації господарства. Так, основною формою феодалного землеволодіння залишаються вотчини, якими володіли князі та бояри. Крім вотчин, які можна було передавати у спадщину, князівські та боярські вільні слуги отримували

за службу або за умови несення відповідної служби землі, котрі були умовною власністю і називалися «держави» (цій формі земельної власності відповідав на Заході бенефіцій, а у Північно-Східній Русі — помістя). У ході усобиць, коли князь втрачав свої землі, втрачали їх і «державці», адже новий власник вотчини передавав «держави» своїм слугам.

Із зростанням феодального землеволодіння змінюється і становище селянства. І хоча вони ще залишаються у громаді, але перетворюються на феодально-залежних, тому що мусили виконувати різні повинності як на користь окремих землевласників, так і на користь держави. Данина збиралася з «дворища», яке й виступало за одиницю оподаткування. Дворище складалося з кількох «димів», тобто окремих господарств, які найчастіше належали родичам. Іноді данину збирали й з «диму»

або «сохи».

Данина переважно виступала у вигляді продуктової ренти, тобто збиралася різними продуктами селянського господарства, які йшли на утримання власника землі — феодала. Але існувала також і відробіткова рента — панщина, яку відбували не лише селяни, але й так звані селяни-данники, тобто сільські ремісники, які забезпечували феодала необхідною йому ремісничою продукцією. Проте цей вид ренти до XV ст. був поширений мало, адже ринкові відносини ще не мали значного розвитку, і продукція панського господарства призначалася виключно на безпосереднє споживання панів.

З розвитком міст і зростанням товарно-грошових відносин змінюються й потреби феодалів, які починають шукати способи їх задовольнити. У цих умовах істотно змінюються й способи отримання ренти. Натуральна рента починає замінюватися грошовою, а держава також починає замінювати натуральну данину на грошові податки. Щоправда, можливостей для сплати грошима повинностей у селян надзвичайно мало, а тому феодали у пошуку джерел збільшення грошових доходів починають більше звертати уваги на власне господарство, що призводить до зростання відробіткової ренти, тобто панщини.

Такі зміни мають місце приблизно з XV ст., коли термін «двір», яким у багатьох місцевостях України називали власне господарство феодала, починає витісняти термін «фільварок», який означав велике, багатогалузеве товарне господарство, засноване на примусовій праці залежних селян. Щоправда, на початковому етапі панщина була незначною (приблизно 14 днів на рік), але

зростання її відбувається досить швидкими темпами. Так, у Підляшші лише за півстоліття панщина зросла з 14 днів на рік до одного дня на тиждень.

Юридичне становище залежного сільського населення було не однаковим, його поділяли на три групи: слуги, челядь, тягли люди. Найменш залежними були слуги, які проживали здебільшого на княжих землях і несли військову службу, а іноді сплачували також грошову данину — чинш. Найбільш поширеною категорією слуг була у прикордонних регіонах — Київщині, Поділлі, а також при замках. Це була, швидше, категорія перехідна — між феодалами та селянами, з часом їх верхівка отримала шляхетські права, але більшість перейшла у категорію тяглих селян.

Холопами, як і за Київської Русі, називали повністю залежних селян, колишніх рабів, закупів, рядовичів тощо. Як і раніше, джерелами холопства були полон, походження від раба, боргове рабство, шлюб із рабом і, нарешті, заміна смертної кари на рабство. Але правове становище їх було також різним, і ті раби, котрі мали своє господарство і несли повинності, були дуже близькими до тяглих селян, які складали основну масу селянства, об'єднаних у громади. У громадах селяни спільно користувалися орними землями й угіддями, відбували панські повинності; у громадах існувала кругова порука. Проте поступово, унаслідок внутрішніх суперечностей, що виникають усередині громади, а також під тиском феодалів, які докладали багато зусиль, щоб її знищити, громада починає розкладатися.

Литовські Великі князі та польські королі вважали українські землі власністю своїх держав. Вони роздавали грамоти на володіння землями з правом експлуатації селянства, яке тут проживало. Права феодалів закріплювалися в державних актах — Литовських статутах 1529, 1566, 1588 років, а також у численних привілеях, які забезпечували їм шляхетські звання, державні посади та звільнення від повинностей і податків.

Феодална земельна власність була фундаментом усієї системи експлуатації. З розвитком великого феодалного землеволодіння найтісніше був пов'язаний процес поступового покріпачення селянства. Наділений землею селянин ставав особисто залежним від феодала, був змушений віддавати йому частину виробленого ним продукту. В Польському королівстві ще в 1347 р. було законодавчо оформлено покріпачення частини селянства, а через кілька років дія цього статуту була поширена на

Галичину. В Литві остаточне покріпачення селян було закріплене Литовським статутом 1588 р. За селянами зберігалося лише право на володіння рухомим майном, необхідним для виконання повинностей на земельних наділах, якими вони користувалися. Дія Литовських статутів була поширена на всі українські землі, хоча з 1569 р. (Люблінська унія) вони входили вже до Польщі, а не Литви.

Головним заняттям селян України залишалося землеробство і скотарство, вони вирощували овес, жито, ячмінь, пшеницю, горох, гречку, просо, ріпу. Частина виробленого віддавалася феодалам як натуральний оброк або продавалася в містах. Великого значення набуває скотарство, особливо вирощування великої рогатої худоби. Українські воли були добре відомі у багатьох країнах Європи.

Великі географічні відкриття, «революція цін» у Європі різко розширили зовнішній ринок для сільськогосподарської продукції, особливо для зернових. Хліб поступово стає дуже важливою статтею експорту. Головним портом для вивозу зерна стає Гданськ, куди воно надходить з багатьох регіонів України — Холмщини, Перемишля, Луцька, Поділля, Покуття. Вивозять хліб і суходелом — через Люблін і Краків. Головним наслідком зростання експорту хліба стає розширення фільварків за рахунок не лише тих земель, що були в руках селян, але й за рахунок привласнення нових, мало залюднених у південно-східних степах. Особливо великими темпами зростає магнатське землеволодіння за рахунок так званих королівських роздач. Так виникали величезні магнатські латифундії Потоцьких, Вишневецьких, Острозьких та ін. Розвиток фільваркової системи спричиняв посилення панщини як основи їх існування та кріпосної залежності селян.

Безпосередньо з розвитком фільваркового господарства пов'язана земельна реформа, проведена спочатку в мастках Великого литовського князя, а потім поширена на більшість українських земель — так звана «Устава на волоки» (1557). За цією реформою вся земля, що знаходилася в руках селян, вимірювалася і поділялася на волоки (ділянки розміром близько 20 га). Саме за волокою закріплювалися всі повинності, що їх несли селяни. Волоки ділилися між селянами: одна волока — одне господарство з повним тяглом (пара коней чи волів); ? волоки, якщо в господарстві півтягла; орної землі не надавали зовсім господарст-

вам,
мали тягла.

які

не

На основі цієї реформи було створено фільваркові господарства, земельна площа яких відносилася до площі, переданої селянам, як 1:7. Примусово запроваджувалося трипільля, встановлювалася норма панщини — 2 дні на тиждень; з часом норма днів панщини зростала. Одним з важливих наслідків реформи було руйнування громади, адже тепер не громада протистояла феодалові, а окреме волочне господарство. Сприяла також реформа й диференціації селянських господарств.

Крім зернового господарства, отримало розвиток у фільварках і тваринництво, особливо на Київщині та Брацлавщині, а також у гірських районах Галичини. Здебільшого вирощують велику рогату худобу (волів), займаються й табунним конярством. У Галичині, на Волині, Поділлі й Київщині набуває поширення молочарське господарство, продукція якого також ішла на продаж. Такі господарства, як правило, розташовувалися поблизу міст, в які постачали масло, сир та інші продукти.

Крім сільськогосподарського виробництва, у фільварках широко розвивалися різні промисли, продукція яких також ішла на продаж, як усередині країни, так і за її межі. Серед промислів слід назвати лісовий, який постачав не лише дерево, але й попіл, смолу, дьоготь, поташ. Вирубання лісів, зауважує Н. Полонська-Василенко, «йшло такими темпами, що наприкінці XVI ст. їх уже не було в ближчих до сплаву місцях»¹⁵.

З інших галузей господарства фільварків слід назвати бджільництво, мед і віск займали важливе місце в експорті. Поряд з традиційним бортництвом набирає поширення і вуликове бджільництво (пасічництво), особливо у центральній Україні та у її степових регіонах. Зберігає значення солеваріння (поблизу Перемишля, Дрогобича, Долини, Коломиї). Широкого розвитку набуло млинарство; млини використовували не лише для мелення борошна, але й для пиляння дощок, валяння сукна тощо.

Зростання кріпосної залежності та національного гноблення зустрічало потужний опір з боку народу України, як у вигляді повстань (повстання 1490—1492 рр. під проводом

¹⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1993. — Т. 1. — С. 467.

Мухи та Борулі в Галичині та Буковині), так і інших форм боротьби. Однією з найпоширеніших форм були втечі, переселення в майже безлюдні східні та південно-східні землі Київщини та Брацлавщини. Тікали одинаки, сім'ї і навіть цілі містечка. Так розпочалася колонізація малозаселеної Степової України.

На нових місцях переселенці називали себе вільними людьми — козаками. У другій половині XV — першій половині XVI ст. на обох берегах Дніпра — на правому у верхів'ях Південного Бугу, в басейні річок Росі, Тясмина та на лівому — уздовж Трубежу, Сули, Псла та ін. — з'явилося багато козацьких слобід і хуторів.

Козацька колонізація мала видатне значення в економічному розвитку Степової України. Козаки започаткували тут землеробство, розорювали цілину, розводили городи, сади. Займалися також скотарством, промислами — мисливством, рибальством; селітроварінням, ремеслом, торували шляхи, будували мости. Поряд із сільським господарством козаки займалися торгівлею — продавали набутки свого господарства: хутра, коней, мед, віск, сало, рибу в центральні райони України.

Поступово відроджувалися міста — Галич, Львів, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Київ, Черкаси, Канів, Житомир та ін., — спустошені під час татаро-монгольської навали. Міста ставали осередками ремесел, промислів, торгівлі, культури, політичного життя. Розвиток ремесла та торгівлі підвищував і роль міст як економічних центрів певної місцевості, визначав їх зв'язки з селом, для якого тут вироблялися сільськогосподарський реманент та інші необхідні товари.

Для захисту своїх економічних інтересів міські ремісники об'єднувалися в ремісничі цехи, очолювані цехмістрами. Як і в західноєвропейських містах, у цехах існувала жорстка регламентація, що давало можливість уникнути конкуренції всередині цеху. Позацехових ремісників називали партачами, вони були позбавлені права працювати в місті та виставляти свою продукцію на продаж у межах міста. Спочатку цехова організація поширилася на Галичині, а наприкінці XV — початку XVI ст. і в інших регіонах України — на Волині та Київщині.

Більшість міст знаходилося на землях феодалів (80 %) і належало їм. Населення міст знаходилося в залежності від власників цих земель (окремих феодалів або держави), відбувало на їх користь повинності, іноді навіть панщину, сплачувало різні збори.

На міщан накладалися різні збори за право виробляти продукцію та реалізовувати її, вивозити й привозити товари. Досить часто феодала просто грабували заможних ремісників і купців.

Феодалний гніт в Україні доповнювався національним гнобленням. Українське міщанство — ремісники, купці та ін. — обмежувалося практично в усіх правах: у праві торгівлі, ремісницької діяльності, участі в цехах, у відправленні релігійних обрядів тощо. Перевага надавалася німцям, полякам, євреям.

Захищаючись від утисків феодалів, міщани боролися за власне самоврядування. Починаючи з XIV ст. українські міста починають отримувати так зване *«магдебурзьке право»*, за яким міста звільнялися від управління та суду земельних власників і створювали органи місцевого самоуправління. Першим магдебурзьке право отримав від галицько-волинського князя Юрія II Володимир-Волинський (1324 р.), у 1356 — Львів, у 1432 — Луцьк, у 1444 — Житомир, у 1494 — Київ. Магдебурзьке право отримала більшість міст України. У різний час його одержали Вінниця, Глухів, Дубно, Лубни, Козелець, Полтава, Стародуб та ін. Слід зазначити, що в Україні магдебурзьке право не існувало у чистому вигляді, а перепліталася з нормами місцевого звичаєвого права, але, як і на Заході, сприяло розвитку міст.

Поглиблення розподілу праці, зростання економічних зв'язків між містами та селами, окремими регіонами сприяли розвитку внутрішньої торгівлі. На невеликих місцевих торгах, які збиралися один-два рази на тиждень, торгували збіжжям, хутром, медом, рибою, виробами ремісників тощо. На ринках почали виникати майстерні ремісників, постійні крамниці купців, які продавали різноманітний крам та скуповували великі партії місцевих товарів

для наступного продажу їх в інших містах. Важливе місце займала торгівля сіллю.

З XIV ст. отримує розвиток ярмаркова торгівля. Ярмарки відбувалися у великих містах один-два рази на рік протягом кількох днів і навіть тижнів. Ярмарки збирали купців з усієї країни, а також із-за кордону, що свідчило про формування внутрішнього ринку та оптової торгівлі.

Торгівля відбувалася в умовах численних обмежень, особливо щодо зовнішньої торгівлі, яка поступово відроджується в цей період. Так, купецькі каравани могли рухатися лише визначеними у королівських та князівських указах шляхами. З 1343 р. відома *«татарська дорога»*, що вела з Німеччини в

Орду через Краків, Львів, Кам'янець, Київ. Інший важливий шлях міжнародної торгівлі проходив від Кафи через Київ до Москви та Новгороду. Торгівлею могли займатися купці, а також ремісники, але виключно товаром власного виробництва.

Як уже згадувалося, з України вивозили переважно сільськогосподарську продукцію, а ввозили промислові товари. З заходу сюди надходили тонкі сукна, полотна, залізо, сталь, зброя, а також скло, папір, вина. Зі сходу в Україну везли парчеві та шовкові тканини, оксамит, килими, різні прянощі. З Криму, як і раніше, довозили сіль.

Важливою була також роль України як транзитного центру. Транзитна торгівля зосереджується переважно у таких містах, як Львів, Київ, Кам'янець та Луцьк. Саме через ці міста проходили найважливіші торговельні шляхи, які сполучали Захід зі Сходом і Півднем, Північ з Півднем тощо.

Проте формування внутрішнього ринку стримувалося великою кількістю митних кордонів, які ділили країну; мито збирали не лише представники верховної влади, але й окремі феодали за проїзд через їхні володіння. Форми сплачування мита були найрізноманітнішими: купці платили ярмаркове, ринкове, шляхове, мостове, привальне, відвальне, перевідне, гребельне, прикордонне тощо. Крім того, надзвичайно негативно на розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі впливала дискримінаційна політика уряду щодо українських, а також деяких інших купців (московських, вірменських та ін.), яка проявлялася у заборонах вести торговельну діяльність, установленні значно більших митних зборів, примушенні до продажу товарів за значно нижчими цінами та ін. Урядом робляться спроби монополізувати зовнішню торгівлю.

Поширення товарних відносин стимулює розвиток грошово-кредитної системи, вже у XIV—XV ст. у Львові карбували власну монету — великі срібні руські півгроші та мідні денарії. Крім того, в обігу були польські, литовські, італійські, угорські, генуезько-кримські, чеські, молдавські, татарські монети. Виникає продаж товарів у кредит під високий відсоток, зароджується іпотека, з'являються перші «банківсько-торгові дома», поширюється лихварство. Торгівля розширювалася та еволюціонувала, набираючи нові форми.

*ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ**XIX СТОЛІТТЯ*

- ❖ *Зміни в господарському розвитку українських земель напередодні Визвольної війни 1648—1676 рр.*
- ❖ *Економічні причини Визвольної війни, її соціально-економічні наслідки та суть економічної політики Б. Хмельницького.*
- ❖ *Еволюція соціально-економічних відносин у другій половині XVII — на початку XVIII ст.*
- ❖ *Економічна політика Петра I і його наступників та її вплив на господарський розвиток українських земель.*
- ❖ *Основні напрями господарського розвитку українських земель у XVIII — першій половині XIX ст.*
- ❖ *Господарський розвиток західноукраїнських земель під владою Польщі та Австро-Угорщини у XVII—XVIII ст.*
- ❖ *Криза кріпосної системи господарства в українських землях.*

У 1569 р. між Великим князівством Литовським та Польським королівством було укладено Люблінську унію про створення єдиної держави — Речі Посполитої, у результаті чого більша частина українських земель відійшла під владу Польщі. Почало стрімко зростати велике феодальне землеволодіння, особливо після 1590 р., коли було видано сеймову постанову, котра дозволяла займати «пустелі», що лежали за Білою Церквою. Польські магнати захоплювали землі самочинно, одержували їх від королів, відвойовували один у другого. З'явилися величезні магнатські латифундії з сотнями сіл, міст, містечок, тисячами господарств селян і міщан. Це були держави в державі, з якими повинні були рахуватися королі, віддавати їм частину державних доходів. Середня ж і дрібна шляхта знаходилася на службі у магнатів і досить часто одержувала за службу в оренду або в «державу» (умовне неспадкове феодальне землеволодіння) землі магнатів.

Розвиток товарно-грошових відносин, бажання феодалів збільшити прибутковність господарств привели до певного прогресу в сільськогосподарському виробництві. Панівною системою в землеробстві було трипільля, ширше стали застосовувати угноєння, вдосконалювалися знаряддя праці. Головною сільськогосподарською і експортною культурою було збіжжя (пшениця, жито).

Із зростанням фільваркової системи, поширенням панщини, селяни почали втрачати право переходу. Протягом XVI ст. (1505 та 1520 рр.) польські сейми видали ряд законів, що суворо забороняли селянам без дозволу феодала полишати свій наділ, і, нарешті, третій Литовський статут 1588 р. остаточно закріпачив селян. Селянам заборонялося самостійно виступати в суді і свідчити як проти, так і за своїх панів. Під ярмом панської Польщі українського селянина було позбавлено всіх прав. Шляхтич отримав право не лише продати або купити селянина, а й засудити його на смерть.

Зростання кріпосного гніту призводить до масових утеч селян. У другій половині XVI ст. на Нижньому Подніпров'ї виникла Запорізька Січ — центр українського козацтва, що стає осередком боротьби за визволення України від феодального і національного гноблення: у багатьох випадках козаки були заступниками в селянських повстаннях в Україні.

Під впливом зростання товарно-грошових відносин малопомалу в ринок втягувалися і селянські господарства, у результаті чого розпочинається процес соціального розшарування селянства, з'являється значна кількість малоземельних та безземельних селян. Зростає і прошарок заможного селянства, яке займалося торговельним землеробством, промислами, використовувало найману працю, проте панування феодальних відносин стримувало розвиток капіталістичних. У козацькому середовищі процес розшарування відбувався значно швидше.

У розглядуваний період розвиток продуктивних сил приводить до поглиблення процесу суспільного поділу праці, набуває подальшого розвитку ремесло та торгівля, що супроводжується розвитком старих та виникненням нових міст і містечок. В Україні в цей час налічувалося 970 міст і містечок, які часто відрізнялися від сіл лише тим, що їх населення за статутами не відробляло панщини, а тільки платило натурою чинш і данину й мали торги та ярмарки. Серед міст найбільше значення на той час мали Київ та Львів. Ремісники майже всіх українських міст були об'єднані в цехи за професійною ознакою. Так, у середині XVII ст. у Львові було близько 30 цехів, які об'єднували понад 500 майстрів; їх виробы були широко відомі не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Проте цехове ремесло, як і в Західній Європі, було обмежене жорсткою регламентацією, що посилювалася національними обмеженнями. У зв'язку з цим в українських містах існувала велика кількість позацехових майстрів — так званих партачів (у першій половині XVII ст. у Львові вони складали до 40 %). Але позбавлені прав реалізовувати свою продукцію в містах, вони були змушені звертатися до посередників — купців-скупників. Поступово партачі опинилися в залежності від скупників, які

почали не лише скуповувати їх продукцію, але й забезпечувати останніх сировиною, необхідними матеріалами та знаряддями праці, перетворюючи їх у найманих робітників. Із зростанням поділу праці вони перетворювалися в робітників так званих розсіяних мануфактур. Централізовані ж мануфактури часто виникали на базі цехових майстерень, де, всупереч регламентації, з'являвся поділ праці, будувалися спеціально.

Так, у містах та передмістях, а подекуди і в сільській місцевості, існували підприємства з переробки зерна на борошно, крупу, горілку, пиво. З'являються великі водяні млини, здатні не лише молоти зерно на борошно, але й виробляти сукно та різати колоди на дошки. На таких млинах уже існує певний поділ праці, а отже, їх можна віднести до мануфактурного виробництва. З'являються й великі гуральні (на 4—6 і більше казанів), де працювало до 8 робітників, які теж можна розглядати як перехідну форму від ремісничої майстерні до мануфактури.

Виникає мануфактурне виробництво й у залізобирному виробництві — так звані рудні. Характерною рисою рудні є застосування водяного колеса, а в розглядуваний період набули поширення рудні, де застосовувалися у виробництві три водяні колеса. Тут також існував поділ праці, а частина робітників була вільнонайманою. Як сировину, на таких підприємствах використовували болотяні руди, яких було досить багато по всій Україні. Залізо на них видобували сиродутним способом; проіснували вони у незмінному вигляді аж до середини XIX ст.

До однієї з поширених галузей тодішньої промисловості можна також віднести виробництво поташу, попит на який у той час неспинно зростав як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Його застосовували у виробництві скла, мила, фарбуванні та вибілюванні тканин, промивки вовни тощо.

Підприємства з виробництва поташу («поташні буди») були поширені по всій Україні і належали як приватним власникам, так і державі. На них працювали до кількох десятків робітників різних спеціальностей. Так, у 1622 р. на Бушенівській буді (поблизу Овруча) працювали копитники, поташники, бондарі, пакувальники, пильщики, фурмани, які отримували грошову оплату¹⁶. Отже, і ці підприємства характеризує відповідний поділ праці, що дозволяє віднести їх до мануфактур.

Значне поширення вогнепальної зброї у розглядуваний період визначило селітроваріння як сировинна база у виробництві пороху. Воно набуло широкого розповсюдження, особливо на Лівобережжі. Велике значення цієї галузі спонукало уряд монополізувати виробництво селітри, але деякі магнати, наприклад Ярема Вишневецький, мали також власні варниці. Селітряна варниця також належала до мануфактурного виробництва, адже в ній зас-

¹⁶ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 83.

тосовувався поділ праці, а також використовувалася праця вільнонайманих робітників.

Поширювалося мануфактурне виробництво й у солеварінні. Такі підприємства називалися жупами, на них уже цілком яскраво простежується поділ праці. Кваліфіковані працівники отримували заробітну плату.

Але в усіх перелічених виробництвах нові, капіталістичні, відносини перепліталися зі старими, феодальними. Поряд з вільнонайманою працею тут працювали також селяни феодальних маєтків на панщинних умовах, здебільшого на допоміжних роботах. Усі ці виробництва, як правило, розташовувалися в сільській місцевості, найчастіше у панських фільварках.

У містах розпочинається розпад цехового ремесла, все більше з'являється позацехових майстрів, поглиблюється й боротьба всередині цехів, з'являються так звані «чорні» майстри, які виконували просту роботу, та привілейовані. Усе частіше трапляються випадки порушення цехових регламентів. Усе це було наслідком зростання ринкових відносин і неминуче приводило до кардинальних змін у міському середовищі. В містах з'являються також мануфактури, як розсіяні, так і централізовані.

До останнього типу мануфактур слід віднести виробництво гармат і дзвонів. Виробництво їх було досить складним і не могло здійснюватись у ремісничій майстерні, а потребувало досить великого підприємства з обов'язковим поділом праці, адже технологія виробництва включала в себе ряд окремих складних операцій, які виконувалися відповідними спеціалістами.

До міських мануфактур слід віднести також підприємства з карбування монет (таке в середині XVII ст. було у Львові), а також виробництва скла («скляні гути»), де цілком виразним є поділ праці. У другій половині XVI ст. виникає паперове виробництво, також у мануфактурній формі («папірні»), тісно пов'язане з початком книгодрукування. Самі друкарні також слід віднести до мануфактур. Варто зазначити, що книгодрукування в Україні було започатковане в останній третині XVI ст. Іваном Федоровим, хоч існує певна версія щодо більш раннього його виникнення тут (В. Голобуцький стверджує, що на надгробній плиті І. Федорова, похованого у Львові, було написано: «Іван Федорович, друкар московитин, которий своим тщанієм друкованіе занедбалое обновил...»), але сама плита не збереглася¹⁷).

¹⁷ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 96.

Розвиток ремесла, його подальша спеціалізація, поява мануфактур посилювали територіальний поділ праці, що, у свою чергу, стимулювало розширення внутрішнього ринку. З'являються регіони, що спеціалізуються на виробництві певної сільськогосподарської продукції. Так, районами виробництва зерна стають Галичина та Волинь, а також частина Київщини, звідки хліб надходив у інші регіони України та за кордон. Зерно використовували також для виробництва горілки й пива.

Скотарство знайшло свій найбільший розвиток на Поділлі й Київщині, а також у Галичині, на Волині, Південному Лівобережжі. Звідси худоба та продукти скотарства йшли як на внутрішній, так і зовнішній ринки. Визначилися й регіони розвитку окремих галузей промисловості залежно від наявних джерел сировини. Отже, суспільний поділ праці доповнюється географічним, що й визначає істотне розширення внутрішнього ринку. Збільшилася кількість торгів і ярмарків, зростала міська повсякденна торгівля.

Міцніли й економічні зв'язки України із зовнішнім світом: із Західною Європою, Росією, Сходом. Однак треба зауважити, що умови для торгівлі були дуже важкі. Їй перешкоджали найрізноманітніші привілеї та торговельні статuti, які обмежували можливості як ремісників-виробників, так і купців (і не лише місцевих, але й іноземних). Великий вплив на торгівлю мала шляхта, яка домагалася і не раз отримувала певні митні пільги на вивіз власної продукції та низькі мита на промислову продукцію, що ввозилася. Економічна політика польського уряду передусім захищала інтереси шляхти і завдавала великої шкоди розвитку української вітчизняної промисловості, затримувала загальний економічний розвиток.

Український народ вів непримиренну боротьбу проти панування польської шляхти, проти посилення соціального й національного гніту, яка врешті-решт вилилась у національно-визвольну війну, що розпочалася в 1648 р. на чолі з Б. Хмельницьким.

Цю війну в сучасній історичній літературі досить часто називають українською революцією, і крім політичних, вона мала й економічні причини. Розвиток соціально-економічного життя, надзвичайне поширення магнатського господарства, яке супроводжувалося постійним зростанням кріпосного гніту селянства, викликали неминуче протистояння основної маси населення, намагання позбуття цього гніту. Особливо виразно проявлялися соціальні протиріччя у Наддніпрянській Україні, поряд з вільним Запоріжжям.

Визвольна війна 1648—1676 рр. стала переломним моментом у житті українського народу, круто змінивши його долю. Наслідком війни стало визволення Наддніпрянщини з-під польської влади, відродження української державності у вигляді козацько-гетьманської держави. Істотними були і її соціально-економічні наслідки, обумовлені відповідною економічною політикою Б. Хмельницького.

Власне, перші кроки у зміні суспільно-економічного устрою були обумовлені самим ходом Визвольної війни. Як зауважує цілий ряд сучасних авторів, Б. Хмельницький та старшина спочатку переслідували лише певні інтереси козацтва (розширення реєстру, збереження привілеїв), але «козацька революція розвалила магнатсько-шляхетську систему, що вперлася в натуральне господарство, та, знищивши дотеперішні старо-феодальні відносини, дала широку дорогу торговому капіталові для започаткування процесу первісного накопичення і утворення перехідної доби в історії України»¹⁸.

Власне, головним завданням Визвольної війни стало визволення українського народу від гноблення з боку Польщі, що на ділі означало ліквідацію великої земельної власності магнатів та особистої залежності безпосередніх виробників. Саме на це й була спрямована аграрна політика Б. Хмельницького, у результаті якої відбуваються глибокі зміни у відносинах земельної власності та землекористування. Було фактично ліквідовано вищий клас старого суспільства, частина польських магнатів і шляхти загинула, інші втекли до Польщі; частина ж шляхти розчинилася у козацькому середовищі.

У результаті цих змін головним привілейованим станом українського суспільства стає козацтво, за яким через численні гетьманські універсали було закріплено право власності на землю, звільнення від податків, особлива юрисдикція, необмежена участь у політичному житті і т. ін. Практично, усі суспільно-політичні та економічні акції гетьмана підпорядковувалися інтересам козацтва.

Серед інших суспільних верств населення слід згадати шляхту, яка зберігала значні привілеї (дещо обмежене право власності на землю, право на окремий становий суд, на самоуправління), а також духовенство, міщанство, селянство. Різкі станові межі між окремими верствами в процесі Визвольної війни були порушені, міщани, селяни, шляхта ставали козаками, тобто відбувалося масове «покозачення». Щоправда, із затуханням бойових дій спо-

¹⁸ Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII — початку XVIII ст. — К.: Задруга, 1996. — С. 57.

стерігалися й зворотні процеси. Власне, все українське суспільство поділялося на дві основні групи: «товариство» (козаки) та «поспільство» (селяни, міщани). «Поспільство» також у ході війни отримало всі громадянські права, у тому числі й право власності на свою земельну ділянку.

Антифеодальна боротьба та аграрна політика Б. Хмельницького викликали значні зміни у структурі земельної власності. На зміну великому землеволодінню прийшло дрібне землеволодіння козаків, міщан, вільних селян. І хоча процес знищення великого феодального землеволодіння не було завершено, аграрні перетворення відбувалися переважно за рахунок руйнування магнатського господарства, й основною формою організації господарства стало індивідуальне селянське або козацьке господарство, яке базувалося на власній і частково на вільнонайманій праці. Але, на жаль, права власника на землю не були юридично захищені, не виник правовий інститут приватної власності на землю.

Стосовно ж великого землеволодіння, то воно частково зберігається. Це, перш за все монастирське і церковне, а також обмежене шляхетське землеволодіння, відповідно визначалися й категорії залежних селян. Цілий ряд гетьманських універсалів захищав права православної церкви, в них підкреслювалися права монастирів на землі та працю селян, заборонялося записувати монастирських селян у козаки, що певною мірою консервувало феодальні порядки і відкривало у майбутньому шлях до їх повернення.

У той же час аналіз аграрної політики Б. Хмельницького дозволяє зробити висновок, що, незважаючи на певні внутрішні суперечності, вона в цілому відзначалася гнучкістю і цілеспрямованістю, відповідала економічним реаліям і носила прогресивний характер. Гетьман домігся зміцнення державної і козацької власності на землю; розуміючи необхідність союзу з селянством, він визнавав за ним право на особисту свободу, спадкове користування землею і вступ до козацтва. Не будучи супротивником шляхетського землеволодіння (адже і сам він був шляхтич), він, проте, не поспішав відновлювати його на козацькій території, не йшов на зустріч домаганням козацької старшини щодо розподілу конфіскованих маєтків польських феодалів, залишаючи їх у власності Війська Запорізького, тобто в державній власності.

Від влади феодалів у процесі Визвольної війни звільнилося й міщанство. За українськими містами гетьманськими універсалами були визнані права та привілеї, вони отримали право на самоуправління і власний суд, право земельної власності і звільнення від більшості феодальних повинностей. Зростає їх роль як цент-

рів ремесла та торгівлі. Зрозуміло, що дії уряду були спрямовані перш за все на підтримку тих підприємств, які забезпечували воєнні потреби. Так, за сприяння Б. Хмельницького виникають майстерні, де виготовляються гармати, ядра, а також різко зростає кількість мануфактурних підприємств з виробництва селітри та пороху. Вживалися також заходи для охорони міських ремесел і цехової їх організації.

Міста були й головними центрами торгівлі, у них проживала значна кількість покупців, серед яких існувала певна спеціалізація. Одні торгували хлібом, худобою, інші — сіллю, горілкою чи тютюном. Торгівля зосереджувалася на торгах і ярмарках, які відбувалися у визначені дні. Наприклад, торговими днями у Переяславі були понеділок і п'ятниця. А ярмарки відбувалися два—три рази на рік. Міста отримували від купців збори за продаж мито, возове, мостівчину, помірне, повідерщину тощо.

Гетьманські універсали захищали купецтво, надавали їм певні права та привілеї, обмежували і навіть звільняли їх товари від внутрішніх мит. Усе це сприятливо впливало на розвиток товарно-грошових відносин та формування внутрішнього ринку. Дуже важливим фактором цих процесів було надання права торгівлі усьому населенню без обмежень.

Приділялася увага й зовнішній торгівлі, зміцненню зовнішньоекономічних зв'язків. З метою залучення в Україну іноземних купців Б. Хмельницький звільняв їх від ввізного та вивізного мита. Щоправда, у більш мирні часи ці пільги було відмінено, імпортні та експортні мита становили 2 % вартості товару. І хоча цей тариф не був високим, він давав значні надходження до державного скарбу. Високим митом обкладалося й вивезення дорогоцінних металів, а от ввіз їх був звільнений від мита. Платили іноземні купці мито й за транзит товарів через Україну.

Власне, питанням фінансової політики надавалося великої уваги. У надзвичайно тяжких умовах тривалої війни гетьманській адміністрації вдалося забезпечити відносно задовільне фінансове становище України. Для цього вона протягом тривалого часу вишуквала постійні джерела фінансових надходжень, організовувала фінансовий апарат, намагалася виконати бюджет з перевищенням доходів над видатками і забезпечити обіг повноцінними грошима.

Доходи державного скарбу забезпечувалися за рахунок «податних станів» — селян, міщан, частково козаків. Козацька старшина, православне духовенство, українська шляхта податками не обкладалися. «Податні стани» платили цілий ряд податків: ста-

ції — податок на утримання війська; «подимний» податок (від «димув», тобто садиби). Міщани до того ж сплачували податки на місцеві потреби з торгів, перевозів, «хлібів усяких», воскобоєнь, від продажу напоїв, за користування торговими рядами, крамницями, із зайжджих дворів тощо. Особливе мито — «показанщина» — збиралося з усіх тих, у тому числі й козаків, хто виробляв алкогольні напої.

Крім цих податків, основними джерелами фінансових надходжень були:

1. Земельний фонд гетьманського управління, частина якого продавалася, а гроші йшли на поповнення скарбу.

2. Промисли, винокурні, шинки, млини, які здавалися в оренду.

3. Митні збори від зовнішньої торгівлі.

4. Податок за користування судом і ратушею, штрафи.

Збирання податків забезпечувалося достатньо дієвим фінансовим апаратом, який було створено. Сам гетьман був організатором військового скарбу та управляв ним. На рівні полків і сотень їх уряди також здійснювали керівництво фінансами. Загальна сума доходів військового скарбу перевищувала 2 млн польських злотих, що майже покривало державні видатки.

Розвиток товарно-грошових відносин у зв'язку з розгортанням торгово-промислової діяльності, зростання грошової ренти, необхідність сплати населенням податків грошима, воєнні та інші державні видатки потребували все зростаючої грошової маси, але грошей в обігу було недостатньо. Саме це й викликало необхідність обмеження вивозу з країни дорогоцінних металів.

В Україні в обігу спочатку були польські монети, але згодом, особливо після 1654 р., стала помітною тенденція до зростання російської монети. Існує версія, що ще у листопаді 1649 р. Б. Хмельницький розпорядився карбувати в Україні власну монету. Один з російських дипломатів того часу Г. Кунаков повідомляв свій уряд, що «в Чигирине, де учинил Богдан Хмельницький мызну и деньги делают; а на тех новых деньгах на одной стороне меч, а на другой стороне его, Богданово, имя»¹⁹. В іншому документі (від 1652 р.) говориться, що Б. Хмельницький привласнив собі права польського короля, бо розпочав карбувати власну монету.

Застосування Б. Хмельницьким принципу активного втручання державної влади в господарське життя, заохочення вивозу товарів і обмеження водночас вивезення коштовностей, установлення захисних мит, пільги місцевим підприємцям і купцям свідчили про наявність елементів меркантилі-

¹⁹ Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII — початок XVIII ст. — К.: Задруга, 1996. — С. 77.

зму в його економічній політиці. Здійснення цієї економічної політики заклало тенденції до формування нової економічної структури з вільними товаровиробниками-власниками, конкуренцією, розгалуженим внутрішнім ринком і міжнародними торговельними зв'язками, а в кінцевому підсумку до зростання ролі України у міжнародному поділі праці.

У той же час еволюція соціальних відносин і розвиток народного господарства України в другій половині XVII — початку XVIII ст. відбувається у складних суспільно-політичних умовах. Об'єднання в 1654 р. української держави з російською сприяло розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, ремеслі й промислах, піднесенню мануфактурного виробництва та зростанню міст. До того ж не можна заперечувати негативну роль царизму в історичній долі українського народу, адже суспільно-політичний лад, що сформувався за часів Б. Хмельницького, був несумісним із самодержавно-кріпосницькою системою Росії, і це врешті-решт призвело до повної втрати як політичної автономії, так і самобутніх рис господарського розвитку.

Завершення воєнних дій проти Польщі та розподіл України (Андрусівське перемир'я 1667 р., Вічний мир 1686 р.), у результаті якого Правобережжя залишилося під владою Польщі, спустошення більшості земель, особливо Правобережної України, напади татар, нескінченне протистояння козацької старшини підірвали народне господарство краю.

Проте незважаючи на край несприятливі умови, в економіці Лівобережної України з'являються паростки капіталістичного укладу у вигляді торговельного капіталу, підприємництва, поширення найманої праці тощо. У Лівобережжі торгові люди (купці) наприкінці 60-х років XVII ст. становили до 8 % міського населення. Купецтво формувалося перш за все за рахунок торговельних агентів, шляхти, козацької старшини. Купецький капітал зростав як за рахунок торговельних операцій, так і внаслідок занять купців лихварством та орендарством. Використовуючи різні форми збагачення, купецтво активно впливало на поглиблення товарності виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, активізацію зв'язків між регіональними ринками та формування єдиного всеукраїнського ринку.

Знаходив своє застосування купецький капітал і в промисловості, проте формування підприємців відбувалося, в основному, за рахунок інших джерел. Ліквідація кріпацтва, що відбувається в процесі Визвольної війни, особиста свобода селян, перехід землі у власність Війська Запорізького відкривали широкі можливості для розвитку підприємницької ініціативи. Підприємцями ставали не лише багаті міщани, але й козаки та збагатілі селяни. Особливого поширення цей процес набув у таких галузях, як селітроваріння, залізобобна промисловість, виробництво скла тощо. З кінця XVII ст. козацька старшина, яка зміцнила своє становище,

починає прибирати до своїх рук також і інші галузі промисловості. Але враховуючи той факт, що на цей період старшинське землеволодіння стає домінуючим, а особиста залежність селян-виробників посилюється, то старшинська підприємницька діяльність набирає феодальних рис, притаманних мануфактурному виробництву в Росії.

Формування та зростання старшинського землеволодіння в другій половині XVII ст. йде різними шляхами. Ще за часів Б. Хмельницького виникає так зване рангове землеволодіння. Це були маєтки, які надавалися старшинам при обійманні ними певної посади — рангу з земельного фонду Війська Запорізького. Таке землеволодіння носило тимчасовий та умовний характер, як і помістя, дуже поширене тоді в Росії. Власники рангових земель іменувалися державцями, можливо тому, що раніше умовне неспадкове землеволодіння в Україні носило назву держави.

Крім рангового землеволодіння, гетьмани надавали землю у «вічне» («спокійне») володіння; «до ласки військової», інакше кажучи за наказом вищої влади; «на встарте дому», тобто на підтримку господарства. Але форма надання не завжди відповідала правам на володіння. У деяких випадках маєток, наданий «у вічне володіння», відбирався, а наданий «на ранг» залишався у довічній власності. Зрозуміло, що, одержавши землі, представники старшини прагнули закріпити їх за собою, отримавши відповідні документи від гетьманів, а дуже часто і від царя. В документи, які кожний новий гетьман підписував з царем, вносились відповідні пункти, а в 1687 р. при обранні гетьманом І. Мазепи було записано, що гетьман не може відбирати раніше наданих та затверджених царем маєтків.

Зростання старшинського землеволодіння істотно погіршило становище посполитих, які, крім повинностей на користь Війська Запорізького, зобов'язані були також нести повинності на користь панів. До державних повинностей входили зобов'язання щодо утримання державного апарату, військової артилерії, консистентів (розташованих в Україні царських військ), а також участь у будівництві й ремонті фортець і укріплень, лагодженні шляхів тощо. На покриття грошових витрат збиралися спеціальні мита та податки, право на збирання яких найчастіше віддавали в оренду (на відкуп).

Представник старшини, отримавши маєток, намагався обернути на свою користь ті повинності, що селяни виконували раніше на користь Війська Запорізького. Але в більшості випадків новий власник маєтку намагався залучити до нього селян шляхом на-

дання їм певних пільг («слобод»). Запровадження панщини відбувалося досить повільно, перевагу надавали чиншові. Доходи маєтку власник намагався збільшити за рахунок упровадження тут різних промислів: будівництва млина, крупорушки, олійниці або винниці, заводив відгодівлю худоби; нарешті, дехто запроваджував виробництво дьогтю, поташу, селітри, заліза.

Отже, основна маса козацької старшини, перетворившись у великих землевласників, робить усе можливе, щоб юридично закріпити свої права. Найбільшими землевласниками були самі гетьмани: І. Мазепа володів 19 654 дворами, І. Скоропадський — 19 822, Д. Апостол — 9997 дворами підданих. Значна частина старшини, зраджуючи національні інтереси та захищаючи свої майнові, йде на угоду із самодержавством, отримуючи за це землі та дворянські титули.

Тенденції щодо зростання старшинського землеволодіння у Лівобережжі поширювалися і на Слобідську Україну, де формувалося світське й монастирське, вотчинне і помісне землеволодіння. Спочатку, як і на Лівобережжі, кожен переселенець міг записатися у козаки, але вже на початку XVIII ст. це було зробити нелегко. У маєтках також починає запроваджуватися панщина, вона досягає 1—2 днів на тиждень, несуть селяни й цілий ряд повинностей.

Особливо важливим етапом у формуванні певної структури народного господарства Гетьманської України стали роки правління Петра І. Його політика, спрямована на посилення економічної та політичної могутності Росії, стосовно України передбачала посилення колонізації та ліквідацію тих залишків автономного устрою, що ще залишалися. Дбаючи про розвиток мануфактурного виробництва, торговельних зв'язків Росії, Петро І спрямовував свою політику щодо України на перетворення її у ринок збуту та сировинний придаток Росії. Надзвичайно багато роблячи для розвитку мануфактурного виробництва в Росії, здійснюючи політику «насадження мануфактур», Петро І одночасно накладав певні заборони на розвиток їх в Україні, створюючи умови, перш за все, для підприємців-росіян та іноземців. Використовуючи українську сировину, російський уряд створював казюнні (скарбові) мануфактури, всіляко підтримував створення й приватних, але таких, якими володіли б росіяни (суконні та парусно-полотняні мануфактури О. Меншикова, Строганова та ін.), продукція яких ішла виключно на потреби російської армії та флоту. Російські ж потреби задовольняли виробники селітри, поташу. Російський уряд будував свою економічну політику щодо України на оволо-

дінні українською промисловістю, створенні російських державних підприємств на українській сировині та із застосуванням української робочої сили. З'являється кріпосна мануфактура з великою кількістю «приписних» робітників, як державна, так і приватна, власниками якої найчастіше стають російські підприємці.

Великої шкоди петровська політика завдала українській торгівлі — як зовнішній, так і внутрішній. Прямими заборонами були перекриті можливості для українського купецтва в уже налагодженій міжнародній торгівлі через прибалтійські порти — Ригу, Гданськ, Кенігсберг, куди заборонялося вивозити українські товари, а спрямовували їх до далекого Архангельська, на той час єдиного морського порту Росії (1701 р.). А указом 1714 р. заборонено вивозити ряд товарів — прядиво, шкіри, сало, віск, щетину та ін. через будь-які порти, крім російських — Ригу, Петербург, Архангельськ; у 1719 р. взагалі заборонено вивозити українське збіжжя. Врешті-решт, український експорт було скорочено до мінімуму.

З метою забезпечення ринків збуту для російської мануфактурної промисловості різко обмежувався й український імпорт: заборонялося завозити до України ряд іноземних товарів, таких як панчохи, полотно, сукно, голки. Усі ці дії призводять до значного падіння цін на українському ринку на ряд товарів, що дає можливість російським купцям та уряду за безцінь скупати цю продукцію, яка не лише споживається в Росії, але й вивозиться російськими купцями за кордон. Так, у 1712 р. в Україні російським урядом було закуплено велику партію прядива, а потім через Архангельськ вивезено за кордон і реалізовано за значно вищими цінами. Як стверджує Д. Дорошенко, таку операцію російський уряд повторював неодноразово²⁰.

Дуже дошкульною для українського купецтва була й митна політика уряду. До традиційного мита, котре платили українські купці на користь державного скарбу Гетьманату, додається обов'язкове мито, що сплачується при перетині російського кордону та ще раз у російських портах на користь російської казни. Це неймовірно підвищувало ціни на товари українських купців, робило їх торгівлю вкрай не вигідною. У той же час протекціоністська політика Петра I стосовно російського купецтва давала останнім значні переваги.

²⁰ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Т. II. — К.: Глобус, 1992. — С. 171.

Однією з найважливіших статей українського експорту в цей час були горілка та тютюн, які активно вивозилися в Росію. Але конкуренція української продукції на російському ринку, з погляду уряду, негативно впливала на місцевих виробників. З метою їх захисту було взагалі заборонено вивезення з України цих товарів; через деякий час вивіз було дозволено, але мито зросло до 30 % на користь російської казни. При цьому товари продовжували обкладатися митом ще й на користь гетьманського скарбу.

Усі ці обмеження вкрай негативно відбиваються на економіці України, активно сприяючи перетворенню її на російську колонію, ринок сировини та збуту для російської промисловості. Україна, як зауважував Д. Дорошенко, «втрачала характер самостійного економічного організму й оберталася в звичайну колонію Москви: насильно відрізувалася від безпосередніх зносин із закордоном, ставала ринком збуту для московських виробів, а сама могла продавати свою сировину і продукти свого господарства тільки до Росії»²¹. Цей процес прискорюється в наступні часи, а в період гетьманування останнього гетьмана К. Розумовського внаслідок скасування митних кордонів між Україною і Росією (1754 р.) економіка України стає складовою частиною російської в рамках всеросійського ринку, що формується, і тим самим остаточно скасовуються залишки української автономії.

У період правління Катерини II (1762—1796 рр.) відбувається ліквідація й більшості соціальних здобутків Визвольної війни, перш за все відбувається перетворення на кріпаків більшості населення українських земель. Правда, варто зазначити, що протягом усіх попередніх років іде процес поступового покріпачення селянства (укази 1727, 1738, 1739 рр. обмежували та ліквідовували право переходу селян). У січні 1764 р. скасовується гетьманство в Україні, створюється Малоросійська колегія. 1765 р. ліквідується козацьке самоуправління на Слобожанщині, а місцеві козаки позбавляються прав та привілеїв. У серпні 1775 р. спеціальним «Маніфестом» знищується Запорізька Січ. Указом 1783 р. остаточно скасовується право переходу й законодавчо затверджується поділ українського суспільства на стани. Процес ліквідації автономії та покріпачення селянства Лівобережжя йде паралельно і завершується указом від 24 квітня 1785 р., за яким українська старшина отримала права російського дворянства. Щодо рядового козацтва, то після ліквідації автономії України в 1783 р. воно, як стан, було знищено. Козаки, правда, зберегли

²¹ Там само. — С. 173.

особисту свободу та право володіння землею, але мусили платити податки і відбувати повинності.

Посилення феодально-кріпосницького гніту викликало протест з боку селянства. Ще в часи існування Запорізької Січі селяни тікали в південні райони країни, на Запоріжжя. Наслідком цього було пожвавлення колонізації запорізьких степів, населення яких уже до 70-х років XVIII ст. становило, як вважають дослідники, 200 тис. осіб.

Запорізькі козаки жили в зимівниках-хуторах або в слободах. Як і на Лівобережжі та Слобожанщині, запорізькі козаки не були однорідною масою. Тут також існувала заможна верхівка, козаки середнього достатку і голота (сірома). Близько половини козаків жили переважно із заробітків, були незможними. Таке глибоке розшарування пояснюється тим, що на Запоріжжі не було кріпацтва і розвиток капіталістичних відносин відбувався швидше.

Господарства запорізької старшини, багатих рядових козаків були засновані на найманій праці і зорієнтовані на виготовлення продукції для ринку. Заробітна плата постійного робітника становила 3—7 крб. на рік і «хазяйські» харчі та одяг.

Існування Запорізької Січі, участь запорізьких козаків у багатьох народних рухах, втечі на Запоріжжя кріпаків викликали невдоволення пануючих класів та царського уряду, що й призвело до її ліквідації. Крім того, переможне завершення війни з Туреччиною та Кучук-Кайнарджійський мир (1774 р.) обумовили втрату Запоріжжям ролі захисного кордону між Російською імперією та Кримом. Усе це й призвело до ліквідації Запорізької Січі і перетворення більшості козаків у залежних селян.

Землі запорожців почали заселяти колоністами: німцями, болгарами, сербами та ін., а також значну частину земель роздали російським та українським поміщикам. Розпочалася активна колонізація причорноморських та приазовських степів і Криму. Поселенцям надавалася земля і допомога: грошові позики, звільнення на деякий час від податків, право продажу горілки і солі, безмитної торгівлі із закордоном тощо.

Така політика дала свої наслідки: у Південній Україні посилювався розвиток хліборобства, скотарства, будувалися підприємства, виникали міста. Південна Україна відразу ж пішла, в основному, капіталістичним шляхом розвитку.

Як уже зазначалося, мануфактурне виробництво, котре виникло в українських землях у XVI—XVII ст., у XVIII ст. досягло значних успіхів. Тут створюються мануфактури, що використовують примусову працю — вотчинні (у маєтках великих землевласників, у тому числі й української старшини), а також посе-

сійні, до яких приписували значну кількість робітників. Чи не найбільшою з них були Глухівська суконна мануфактура (приписано 5000 селян), шовкова на Слобожанщині (приписано більше 4000 селян) та ін. З'являються й мануфактури суто капіталістичного типу, на яких використовується вільнонаймана праця, і які належать купцям (купецька) або селянам (селянська). Капіталістичний характер носять мануфактури, що виникають на Півдні. Для другої половини XVIII ст. характерним було збільшення питомої ваги мануфактур, які використовували вільнонайману працю.

У цей період значно розширюються деякі старі підприємства (наприклад, Путивльська суконна мануфактура, Топальська парусно-полотняна, де працювали виключно наймані робітники, кріпосна Глухівська суконна та ін.), будуються нові. Так, у 1774 р. створено шовковий завод на Слобожанщині. На Лівобережній Україні у 80-х роках XVIII ст. було 2836 «заводів», 87 % яких становили винниці. З'явилися мануфактури залізобірні, з виробництва пороху, шовку й виробів із шовку, фаянсу тощо.

Добре відомими були державні мануфактури — уже згадувана Нововодолазька (Слобожанщина) шовкова, а також Катеринославська казенна мануфактура з виробництва шовкових панчів, на яких здебільшого використовувалася примусова праця приписних селян. Поряд з казенними виникають і перші купецькі шовкові мануфактури у Києві та Ніжині, які належали російським або іноземним купцям. Ці підприємства використовували вільнонайману працю.

Будується й перша в Україні Межигірська фаянсова фабрика під Києвом. Тут наприкінці XVIII ст. було знайдено високоякісні глини, які й забезпечили сировинну базу. Мануфактура носила кріпосний характер, адже працювали тут приписані до неї селяни с. Нові Петрівці.

Мануфактурне виробництво пороху розпочинається в Україні ще у 30-ті роки XVIII ст. будівництвом Шосткінського порохового заводу, який досить успішно діяв декілька років, потім був закритий. Відкривався він ще раз за гетьмана К. Розумовського, був знову закритий, нарешті відкрито його 1771 р. Наприкінці XVIII ст. Шосткінський завод був одним з найбільших в імперії. Як і на більшості казенних підприємств тут використовувалася примусова праця.

Виплавка заліза з болотяних руд на руднях у цей період починає поступово згасати, адже останні не витримували конкуренції з російською уральською металургією. Проте надзвичайно важ-

ливою подією була поява першого доменного заводу із застосуванням мінерального палива (кам'яного вугілля). Наприкінці XVIII ст. «залізним майстром» І. Морозовим засновується чавуноливарний завод на р. Лугані, де виплавка чавуну провадиться з місцевих (городисненських) руд на місцевому ж (лисичанському) кам'яному вугіллі. І хоча помітних успіхів досягнуто не було, але значення цього заводу в подальшому розвитку цього напрямку, розвідці та розробці кам'яновугільних і залізорудних родовищ, нарешті, підготовці відповідних спеціалістів гірничого та ливарного виробництва в регіоні було надзвичайно великим.

Розвиток сільського господарства, ремесла, мануфактур зумовлював розвиток економічних зв'язків між окремими регіонами, зростання кількості базарів і торгів; усе більшого значення набували ярмарки, що у XVIII ст. вже діяли протягом року у визначений час. Ярмарки відігравали велику роль в економіці України, вони сприяли розширенню торговельних зв'язків між окремими регіонами. Ярмарки набирали надзвичайно великого значення, на них збиралися купці не лише з України, але й з цілої імперії та з-за кордону. Одним з найвідоміших ярмарків був Київський, так званий Контрактовий; мали місце й спеціалізовані ярмарки — кінні, вовняні тощо.

З розвитком торгівлі йшов процес формування фінансово-грошової системи. Протягом XVIII ст. російські гроші поширювалися на Україну і поступово витісняли з обігу польсько-литовські. Саме в цей час з'явилася назва «карбованець», пов'язана з косими нарізами (карбами) на ребрі монети замість написів.

Щодо державних фінансів України, то з середини XVII ст. вони підпорядковувалися гетьману. З кінця XVII ст. починається втручання Росії у фінансові справи України, на початку XVIII ст. було встановлено контроль над її фінансами, а з 1764 року, після скасування в Україні гетьманства, фінансово-грошова система її була об'єднана з фінансово-грошовою системою Росії.

Як уже зазначалося, за умовами Андрусівського перемир'я та Вічного миру Правобережжя, як і Галичина, залишилося у складі Речі Посполитої. Визвольна війна та період руїни нанесли великої шкоди господарському розвитку Правобережжя. Адже більшість населення цього регіону була змушена покинути його, величезні простори родючих земель залишилися без господаря. Досить тривалий час у цьому регіоні не відновлювалися попередні порядки, але з початку XVIII ст. Правобережжя ділиться знов на воєводства: Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське, а землі повертаються магнатським родам. Уже до середини століт-

тя майже 80 % території Правобережжя стає власністю магнатських родин, у маєтках яких починають відроджуватися фільварки.

У XVIII ст. поглиблюються зв'язки з ринком шляхетських господарств Правобережної України. Наслідком цього було зростання селянських повинностей та кріпосного гніту. У Київському воєводстві в 1789 р. кріпаки становили 98 % усього населення. Як і у Східній Україні, землевласники-феодалаи обезземелювали селян, збільшували панщину, чинш. Але поряд з примусовою працею починають використовувати й вільнонайману, перш за все у мало залюднених південно-східних регіонах. У таких фільварках власники їх уже забезпечують свої господарства тягловою худобою та реманентом, роблять спроби раціоналізації господарства, нарешті, використовують різні заохочення до праці не лише найманих робітників, але й селян-кріпаків.

Зростання товарності поміщицьких господарств сприяє зростання посівів технічних культур, покращуються породи великої рогатої та робочої худоби, овець тощо. У маєтках зростає промислове виробництво з переробки сільськогосподарської продукції. Найпоширенішою галуззю було гуральництво. Поряд з ним у багатьох фільварках існували поташні буди, селітряні варниці, суконні мануфактури, гути тощо. Як правило, майстрами були наймані робітники, але основною робочою силою — кріпаки.

Добре були відомі великі мануфактури, які належали магнатам, зокрема суконна мануфактура графа С. Потоцького (м. Тульчин), на якій працювали вільнонаймані майстри та робітники-кріпаки. У маєтку іншого, П. Потоцького (м. Чуднів), працювала велика гута, продукція якої повністю йшла на ринок. Досить часто мануфактури здавали в оренду представникам непривілейованих станів — купцям, міщанам, селянам. На таких підприємствах використовувалася вільнонаймана праця. Найчастіше в оренду здавали гути або гуральні.

Безперервні війни другої половини XVII ст. призвели до помітного занепаду українських міст Правобережжя. Більша їх частина залишалася у приватному володінні магнатів або монастирів; у них не існувало самоврядування, вони знаходилися у повній залежності від власників, і міщани повинні були відбувати панщину на їх користь. Надзвичайно потужним був і національний гніт: українці не мали права виїзду за кордон, їх не допускали в цехи, а в деяких містах (Кам'янець-Подільський) навіть забороняли жити. Слабкий розвиток міст обмежував внутрішній ринок, а продукція магнатських господарств та мануфактур здебільшого йшла на експорт.

У Галичині та на Волині значно швидше відновилися порядки, які існували перед Визвольною війною. Магнатське та шляхетське господарства, які не були зруйновані в роки війни, і далі спрямовувалися на розвиток фільварків, характер яких усе більше набирив товарних рис. Зростає спеціалізація господарств: у Галицькому Поділлі вони спеціалізуються на вирощуванні хліба, в Галицькому Прикарпатті — вирощуванні худоби. Товарна продукція фільварків ішла на внутрішній ринок Польщі, а також за кордон. Розвиток фільварків обумовив зростання панської оранки за рахунок селянських земель, а також зростання панщини, яка досягала 3—4, а іноді до 6 днів на тиждень. Зростає й диференціація селянських господарств.

Унаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793 та 1795 рр.) Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії, а більшість західноукраїнських земель — Галичина, Північна Буковина, Закарпаття — опинилася під владою Австрії.

В останній третині XVIII ст. в Австрії було проведено ряд реформ, якими передбачалося внести зміни у феодално-кріпосницьку систему відповідно до тих зрушень, що відбувалися в житті й цим сприяти розвитку сільського господарства. Згадані реформи були пов'язані з іменами імператриці Марії-Терезії та її сина, імператора Йосипа II.

Перші реформи були здійснені у Закарпатті, яке входило до складу Угорщини. Тут провадиться так звана урбаріальна регуляція (1766 р.), за якою поміщики повинні були забезпечити селян землею у достатній кількості для ведення господарства (від 18 до 30 гольдів; гольд — 0,57 га). Проте земля залишалася власністю феодала, і за користування нею за селянами закріплювалися повинності, зокрема панщина, яка обмежувалася. Дещо обмежив владу панів над селянами указ від 1783 р., за яким поміщикам заборонялося втручатися у родинні відносини селян, відбирати у них садиби, примушувати виконувати повинності, не передбачувані законом. Ще один указ (1785 р.) звільняв селян Закарпаття від особистої залежності, надавав право на вільне пересування по країні, на передачу майна у спадщину та ін. Однак ці реформи мало в чому покращили життя закарпатського селянства, адже збережено було повинності, та й право вільного пересування мало що давало, адже промисловість у регіоні була практично відсутня і не забезпечувала можливостей працевлаштування.

У Галичині реформи розпочинаються у 1775 р., коли відповідний указ цісаря заборонив притягати селян до виконання повинностей, не передбачених інвентарями, до панщини в неділю та святкові дні; заборонявся примусовий продаж панові зерна та інших продуктів. Обмежувалося також право панів карати селян.

У 80-х роках приймається ряд законів, які досить істотно вплинули на становище галицьких селян. Так, указ від 5 квітня

1782 р. розширив цивільні права селян та дещо обмежив їх кріпосну залежність: селяни отримали право одружуватися без відома пана, віддавати дітей на навчання до міста, а також безземельним селянам дозволялося вільно залишати село. Якщо ж село залишав селянин, який мав наділ, то він повинен був залишити «заступника». Указ від 16 червня 1786 р. обмежував панщину до 3 днів на тиждень для селян з наділом, а для халупників та комірників вона не повинна була складати більше 12 днів на рік. Визначалася й тривалість робочого дня — 12 годин улітку, та 8 годин узимку. Нарешті, указом від 1787 р. рустикальні (селянські надільні) землі були відокремлені від домініальних (поміщицьких). Селянин отримував право на передачу наділу у спадщину, але не право продажу або розподілу його.

Останній указ Йосипа II скасовував панщину, а єдиною повинністю встановлював чинш, розмір якого залежав від доходів селянського господарства. У селянина повинно було залишитися не менше 70 % доходу, 12,2 % призначалося на державні податки, а 17,8 % складав чинш. Однак цей закон викликав величезне обурення у панства, і наступник Йосипа II імператор Леопольд у 1790 р. скасував його.

Деякі реформи були поширені й на Буковину. Так, 1787 р. селянські землі закріплюються за ними, унормовуються селянські повинності, селяни отримують низку прав, зокрема, право скаргитися на поміщиків тощо.

Однак усі ці реформи залишили велике землеволодіння. Лише 4 % усіх земель належали державі, церкві, міським громадам і вільним селянам. І все-таки, за словами І. Франка, «після австрійських законів хлоп не був уже панська власність і ґрунт його не був панська власність»²².

Рівень сільськогосподарського виробництва, особливо селянського, залишався надзвичайно низьким. Головними його напрямками були хліборобство та вирощування технічних культур. З 80-х років XVIII ст. почали широко культивувати картоплю, особливо у селянських господарствах. Картопля часто починає замінювати селянам хліб.

Втягування поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини призводило до зростання панщини, яка досягла наприкінці XVIII ст. у багатьох фільварках 6—7 днів на тиждень.

У користуванні селян були також пасовища й луки, незначна частина лісів. За все вони мусили нести повинності, відпрацьовувати панщину, а також сплачувати частину свого прибутку державі та духовенству. Врешті-решт, селянинові з того прибутку

²² Див. Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. — Т. 44. — Кн. 2. — С. 498.

залишалося всього 15,3 %. Важким тягарем для галицьких селян був обов'язок купувати певну кількість горілки у своїх феодалів (так зване право пропінації, яке в Галичині було скасоване лише 1875 р.).

У зв'язку з розширенням фільварків ішло скорочення селянських наділів. Найбільш характерною групою селян у галицькому селі були ті, що мали від 2 до 10 моргів землі (морг приблизно дорівнював 0,56 га); вони становили 41,1 % усіх селян. Наймана праця, хоч і мала місце в сільському господарстві, але широко не використовувалася.

Щодо розвитку промисловості, то тут у першій половині XIX ст. розвивалися традиційні галузі: шкіряна, соляна, залізорудна, тютюнова, лісова, полотняна, суконна, паперова, скляна тощо. Але з початком промислового перевороту в інших провінціях Австрії галицькі ремесла та мануфактурне виробництво занепадають, за винятком хіба що гуральництва та сірчаної промисловості.

У Північній Буковині 27,75 % земель належало релігійному фонду, під маєтками поміщиків знаходилося 27,08 % загальної кількості землі, а у селян — 41,9 %. У цьому регіоні було мало землі, придатної для землеробства, тому більшого поширення набирав скотарство: розведення великої рогатої худоби й овець. Головними культурами в сільському господарстві були кукурудза й картопля. Як і в інших регіонах України, тут зростає товарність поміщицьких господарств, збільшується панщина, посилюється розшарування селянських господарств.

У містах продовжували існувати цехи, існувало й мануфактурне виробництво, перш за все в таких галузях, як гуральництво, поташне виробництво, залізобне, видобування солі. Подекуди розпочинається застосування машин. Основну масу робітників становили вільнонаймані.

Закарпаття під владою Австро-Угорщини було відсталим аграрним краєм. У першій половині XIX ст. і тут зростають товарно-грошові відносини. Більше уваги починають звертати на переробку сільськогосподарської продукції. В деяких маєтках засновуються лісопильні і підприємства гірничодобувної промисловості, впроваджуються машини й застосовується наймана праця.

Відбувалося скорочення селянських наділів. Наприкінці XIX ст. на один селянський двір припадало в середньому всього 2 га орної землі і на три двори — одна голова робочої худоби.

Преважна маса селянства була закріпачена: поміщикам і монастирям належало більше 94 % усіх селян. Основною формою експлуатації була панщина, крім того, селяни давали поміщикам дев'яту частину від урожаю зернових, ви-

ноградників, від худоби та бджіл. Також відбували повинності та сплачували різні податки державі.

У першій половині XIX ст. мало місце й деяке поживлення в промисловості. Майже вся вона була зосереджена в руках поміщиків. На підприємствах почали застосовувати парові машини та найману працю, мануфактурна промисловість почала переростати у фабрично-заводську.

У Російській імперії перша половина XIX ст. характеризується подальшим розпадом феодально-кріпосницького ладу і розвитком капіталістичних відносин. Розширення внутрішнього і зовнішнього ринків усе більше втягує поміщиків у товарно-грошові відносини, що примушує їх збільшувати товарне виробництво сільськогосподарської продукції.

Українські землі у складі Російської імперії в той час поділялися на такі регіони: Лівобережжя (Чернігівська та Полтавська губернії), Правобережжя (Київська, Подільська, Волинська губернії), Степова Україна (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії) і Слобожанщина (Харківська губернія). Кожен зі згаданих регіонів характеризувався певними соціально-економічними умовами.

Так, у колишній Гетьманщині та на Слобожанщині в основному переважали дрібні та середні поміщицькі господарства, засновані на примусовій праці кріпаків, що гальмувало розвиток капіталістичної системи як у сільському господарстві, так і у промисловості. На Правобережжі, де переважали великі магнатські господарства, товарно-грошові (ринкові) відносини розвивалися більш успішно.

Але найбільш успішно в ринкові відносини втягувалася Степова Україна. Адже сам процес освоєння цих земель визначив і обличчя господарств регіону. Слабка заселеність, надзвичайно низький відсоток кріпаків у господарствах не давав змоги активно використовувати примусову працю для забезпечення зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Нестача робочих рук в умовах зростання товарного виробництва змушувала власників маєтків широко застосовувати найману працю, використовувати досконаліший сільськогосподарський реманент.

На Правобережжі, де панували величезні магнатські латифундії, умов для розширення товарного виробництва було також значно більше, ніж на Лівобережжі або Слобожанщині. У середині XIX ст. поміщицькі господарства України давали до 90 % товарного хліба, який ішов як на внутрішній, так і на зовнішній ринок, переважно за рахунок Правобережжя та Степової України. Серед зернових, призначених на продаж, зростала роль пшениці.

У зерновому експорті дедалі більшу роль відіграють азовські та чорноморські порти, особливо одеський. На початку XIX ст. через одеський порт було вивезено від 5 до 7 млн пудів пшениці, а вже у середині вивіз її досягав 30 млн пудів. Вивозили через одеський порт і жито, ячмінь, овес.

Зростає у першій половині XIX ст. й роль технічних культур. Так, у Полтавській та Чернігівській губерніях зростають посіви тютюну та конопель, на півдні починають вирощувати льон. З 20-х років з'являється й починає швидко поширюватися вирощування цукрових буряків, Україна стає основним цукробуряковим регіоном Російської імперії, площі під їх посівами тут перевищують три чвертини від загальних площ імперії.

Підвищується також у поміщицьких господарствах і роль товарного тваринництва. Серед напрямів його слід назвати конярство, особливо поширене у Степовій Україні, а також у деяких маєтках Лівобережжя, де поряд з незначними (10—50 голів) існували й великі конезаводи (200—300 коней). Успішно розвивається й тваринництво; здебільшого розводили велику рогату худобу української породи. Слід також згадати й тонкорунне вівчарство, розвиток якого активно заохочує уряд.

Зростає й роль поміщицького промислового підприємництва. Найбільшу частину доходів їм давало, як і раніше, гуральництво. Вироблену горілку відправляли на ринок, а також реалізовували через власні шинки, яких деякі поміщики мали по 10, 20 і більше. Але вже з 20-х років XIX ст. починають створювати у маєтках цукроварні, котрі давали істотно вищі доходи, ніж інші виробництва. Досить поширеною є також суконна промисловість, яка працювала переважно на державні замовлення. Мали місце в поміщицьких маєтках і інші виробництва, пов'язані з переробкою власної сировини.

Проте збереження кріпацтва та примусової праці в умовах зростання товарного виробництва примушує поміщиків розширювати власну рілля, в основному за рахунок селянських земель, збільшувати кількість днів панщини. Все більшого поширення набирає місячина, коли селян зовсім позбавляли їхніх наділів, а їх існування забезпечувалося наданням продовольства. Це робить селянина абсолютно незацікавленим у результатах своєї праці; що ж стосується селянських господарств, то збільшення днів панщини, зростання грошового оброку (чиншу) залишає у селянина все менше часу на них, а це, у свою чергу, так само негативно впливає на стан господарства. Усе це призводить до того, що поміщики починають віддавати маєтки в заставу, іноді й не один раз. Уряд намагався допомогти поміщикам, та ці заходи не поліпшили їхнє становище. До 1856 р. було заставлено в Україні 23,9 % маєтків і 53 % селян-кріпаків.

З 30-х років XIX ст. кріпосне сільське господарство опинилося в кризовому стані, про що свідчить зниження його натурального характеру. Господарс-

тво все більше підпорядковується ринковим вимогам. Поміщики не лише примушували селян відпрацьовувати панщину, але й платити чинш, і тим самим виганяли і їх на ринок.

Про кризу свідчило й обезземелення селян. Якщо у другій половині XVIII ст. селяни Лівобережної України користувалися майже 75 % усієї землі, то напередодні реформи 1861 р. — тільки 41,5 %. На Правобережжі у селян у користуванні було тільки 37 % орних земель.

Рівень агрокультури був дуже низьким, низькою була продуктивність сільськогосподарського виробництва. Урожайність становила 30—35 пудів з десятини, удвічі менше, ніж в Англії.

Поміщики у своїх господарствах почали застосовувати машини: косарки, молотарки, віялки тощо. Намагалися вони й упроваджувати передові методи землеробства та раціоналізації сільського господарства. Проте більшість спроб закінчувалася невдачею, тому що поміщики не мали досвіду господарювання по-капіталістичному. Частина поміщиків розуміла, що вихід із цього становища був тільки у скасуванні кріпацтва.

Відбуваються значні зміни й у промисловому виробництві. Мануфактури, які використовують примусову працю (вотчинні, посесійні), поступово витісняються тими, що використовують працю вільнонайману. Цей процес особливо прискорився з початком промислового перевороту, який в Україні розпочався в цукровій та горілчаній промисловості в 40-х роках XIX ст. До особливостей промислового перевороту в Україні слід віднести його повільний характер і те, що розпочався він не з капіталістичної, а з кріпосної, поміщицької мануфактури. Повільно відбувалося нагромадження капіталу, вузьким був ринок робочої сили, тому що майже 60 % селян були кріпаками, вузькими були також внутрішній і сировинний ринки країни. Основним гальмом у їх розвитку було панування феодально-кріпосницької системи. Назріло питання відміни кріпацтва.

3

АГРАРНІ РЕФОРМИ СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

- ❖ *Передумови відміни кріпацтва в українських землях.*
- ❖ *Відміна кріпацтва в західноукраїнських землях (реформа Фердинанда I).*

❖ *Реформи 1860-х років у Російській імперії та їхній вплив на господарський розвиток українських земель.*

Перша половина XIX сторіччя в економічному житті України позначилася значними змінами як у розвитку сільського господарства, так і в розвитку промисловості. Перш за все це були прояви достатньо гострої кризи феодального господарства як у західних регіонах, що входили до Австро-Угорської імперії, так і в східних, які були складовою Російської імперії. Ця криза проявлялася у зростанні товарно-грошових відносин, розширенні як внутрішнього, так і зовнішнього ринків, посиленні товарного виробництва поміщицьких і навіть селянських господарств. Кріпосницькі методи господарювання, засновані на використанні примусової праці, вже не могли задовольнити зростаючі потреби ринку. Намагання ж збільшити виробництво товарної продукції за допомогою старих методів (посилення феодальної експлуатації, збільшення панщини, оброку тощо) не давали позитивних результатів, а лише посилювали невдоволення селян, призводили до збройних виступів та масових селянських повстань.

Ще більш потужно проявлялися протиріччя між старим та новим у промисловості. Зростаюче мануфактурне виробництво потребувало все нових робочих рук, а застосування примусової праці ставало дедалі неефективним. Розпочинається промисловий переворот, але використання машин стримується феодально-кріпосницькою системою. До того ж збереження кріпацтва всляко стримує розширення внутрішнього ринку, а отже, і розвиток промисловості. Усе це і ставить на порядок денний питання щодо відміни кріпацтва.

У західноукраїнських землях рушійною силою відміни кріпацтва стала Європейська революція 1848 р., яка у Австро-Угорщині розпочалася в березні у Відні. Але питання щодо скасування панщини постало значно раніше. Слід зауважити, що починаючи ще з 30-х років XIX ст. ведуться розмови серед представників шляхти Галичини щодо необхідності змін у стосунках між ними та селянами. Власне, галицька шляхта була надзвичайно невдоволена тими змінами, які стали результатом реформ Йосипа II, а також втратою державності Польщею і неодноразово піднімала повстання з метою відновлення Речі Посполитої, проте всі вони залишалися невдалими, не підтриманими основною масою селянства, яке було придушене тягарем панщини та інших повинностей.

Необхідність перегляду відносин між панством та селянством, зокрема, скасування панщини та інших повинностей було очевидним, але вирішення цього питання шляхта розглядала лише способом викупу їх селянами, або, принаймні, через переведення панщини на чинш (грошову ренту). Протягом кількох років виносилися певні пропозиції щодо змін у соціальному стані селянства. Так, К. Красицький, депутат Галицького сейму, ще у квітні 1842 р. вніс пропозицію щодо передачі рустикальних земель селянам на правах табулярної власності (такої, що вноситься до табул, тобто спеціальних книг, у яких фіксується земельна власність), тобто «...нехай вільно буде селянам ті ґрунти, на котрих сидять, разом з тяготючими на них тягарями, дарувати, продавати, здовжувати, заставляти, тільки не ділити... Коли той ґрунт, т. зв. рустикальний, властиво ні до кого не належить, єсть річ мертва, без ніякої реальної вартості. Селянин відповідає за довги, податок і повинності свої тільки своїм подвижним маєтком (рухомою власністю), тож і старається, щоб того подвижного маєтку мав якнайменше, або коли що й має, то таїться з тим, щоб ніхто о тім не дізнався, бо де нічого нема, там і цісар право тратить»²³.

Отже, одна з перших пропозицій щодо змін у стосунках між панством та селянством не ставила питання щодо скасування повинностей, а лише щодо їх більш чіткого закріплення, виходячи з необхідності забезпечити робочі руки та можливості у випадку не досить сумлінного виконання повинностей відібрати землю в селянина, що заборонялося законом Йосипа II, збільшивши власну ріллю.

Починаючи з 1843 р. питання панщини та селянських повинностей намагаються розглядати у Галицькому сеймі. Постанови сейму мали досить обмежений характер (наприклад, створення певних комісій, які розглядали б питання змін «у відносинах підданських») і відправлялися на затвердження до Відня. У 1845 р. цісарем Фердинандом I був даний дозвіл на створення подібної комісії, але розпочати свою роботу вона не встигла через шляхетське повстання 1846 р. Повстання отримало повний розгrom, причиною якого можна також вважати те, що селянство не лише не підтримало шляхту, але й стало на бік уряду.

Не полишаючи думки щодо продовження боротьби за відновлення незалежної Польської держави, шляхта розпочинає розмови щодо скасування панщини в Галичині. Скасування панщини руками шляхти повинно було б привернути селянство на їх бік, а не уряду, який затягував вирішення цього питання. Виходячи з цього, пропонуються різні проекти, серед яких і проект маршалка (голови) Галицького сейму Т. Василевського, в якому чітко зазначається необхідність відміни панщини, але в той же час обґрунтовуються шляхи забезпечення інтересів панства. Він ствер-

²³ Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. — Т. 46. — Кн. 1. — С. 119.

джував, що «знесення панщини домагається порівно добро панів і добро цілого краю, як і добро селян. У наших руках панщина — дуже непевне добро. Воля уряду або перше-ліпше заміщення в краю можуть нам її відібрати, і то в першій случаї без достаточної, а в другім разі без ніякої для нас винагороди. Нині ще можемо о ню торгуватися, можемо її зречися на корисних для нас умовах...»²⁴. Далі йдуть уже його прямі пропозиції «не зносити відразу цілої панщини, але розложити її знесення на яких 15 або 20 літ, увільнюючи кожного року певне число господарів... Вношу затим, щоб ми допустили викуп. Коли панщина хлопа А варта річно 20 зр., то нехай буде йому вільно за сплачення дідичеві 400 зр. зараз увільнитися від неї навсїгди»²⁵. Далі подаються пропозиції щодо подальшої організації стосунків між панами та селянами, зокрема «признати ґрунти, находячіся в посіданні селян, їх власністю цілковитою... і щоб невільно було їх ані ділити, ані куннями

розпродувати». Подається також пропозиція закріпити панщину або «її еквівалент» як ґрунтовий тягар за селянськими землями, а викуп провести через кредитове товариство, створене спеціально з цією метою шляхом «капіталізації панщини»²⁶.

Події березня 1848 р. прискорили вирішення питання щодо скасування панщини. Вже 17 квітня 1848 р. спеціальним законом цїсаря Фердїнанда I скасовуються феодальні повинності в Галичині. У зверненні цїсаря сповїщалось, що панщинні та інші кріпосні повинності скасовуються з 15 травня. Далі йшлося конкретно про умови відміни панщини та інших повинностей:

«1) Відносини підданські враз зо всякими повинностями як господарів ґрунтових, так і халупників і комірників зносяться. 2) Сервітути існуючі остаються нетикані, але повинні вживатися тільки з відповідною оплатою, високість тої оплати залежить від добровільної умови. 3) Властивці дібр днем 15 мая звільняються від оплати податку урбаріального, від обов'язку давання запомоги своїм підданим, від обов'язку закладання і провадження книг ґрунтових, від уплати податку на удержування сторожі безпеченства, від заступування підданих в справах спірних, від достави рекрутів і сполучених з нею видатків і від додатку на кошти лічення підданих. 4) Рівночасно з заведенням перших інстанцій будуть властивці дібр увільнені від тягару побирання і заряду постійних податків, а також від виконування судівництва цивільного і заряду справами політичними. 5) З увільненням від тягарів

²⁴ Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. — Т. 46. — Кн. 1. — С. 129.

²⁵ Там само. — С. 130—131.

²⁶ Там само. — С. 131.

минеться цілковито й октава, а претензії по дні 15 мая будуть зменшені на 16-ту часть. 6) Повищі улегшення становлять одну третину винагорода, припадаючої дідичам за утрату панщини і данин підданських. Другу третину становить вартість сервітутів, а третя частина буде виплачена з скарбу державного, а обчислена буде після цін, прийнятих в провізоріум податку ґрунтового, з чого, однак ж, відшибнено буде 5 % на кошти побору»²⁷.

Інакше кажучи, повністю відмінялися підданські обов'язки, наявні сервітуту (тобто землі спільного користування селян та панів, до яких відносилися луки, пасовища, ліси тощо) залишаються недоторканими, тобто у власності панів, а за селянами залишаються лише їх польові наділи. Якщо ж селяни і надалі бажають користуватися сервітутами, то вони повинні за це платити панам. За втрату повинностей пани звільняються від так званих «опікунських обов'язків» та цілого ряду інших. До того ж пани повинні отримати компенсацію: 1/3 вартості повинностей повинна була сплатити панам держава, а 1/3 прирівнювалася до вартості «опікунських» та інших обов'язків», а ще 1/3 компенсувалася вартістю сервітутів. Проте сам спосіб отримання компенсації повинен був установлюватися законом пізніше. З цього пояснення селяни вирішили, що «цїсар дарує їм повинності».

Але 7 вересня 1848 р. Фердінанд I підписує закон щодо ліквідації кріпацтва в імперії, в якому уточнювалися ряд положень попереднього закону. Так, поміщики втрачали верховну владу над селянами, які переставали бути їх підданими, а ставали громадянами держави, що й визначало правовий статус селянина. Скасовувалася різниця між домініальними (панськими) та рустикальними (селянськими) землями, що означало передачу селянських земель у їхню власність. Усі повинності халупників і комірників закон скасовував безплатно. Стосовно ж сервітутів, то в законі від 7 вересня уточнювалося, що селяни зберігають право лише на збирання квітів у лісі та випас худоби на толоці та стерні, а за все інше повинні платити панам.

Найважливішим питанням цього закону було визначення розміру так званої індемнізації, тобто компенсації панам за втрату селянських повинностей — панщини, десятини, натуральної данини зерном і чиншу. Цей розмір визначався як річна ціна перелічених повинностей, яку приймали за 5 % річних із загальної суми компенсації. З цієї загальної суми відкладалося 30 % за скасовані «опікунські обов'язки», а 70 % відсотків складала суму компенсації, яка сплачувалася панам у вигляді п'ятипроцентних облігацій. Держава брала на себе зобов'язання погасити ці облігації протягом кількох років, тобто, фактично, держава зобов'язувалася сплатити панам індемнізаційний борг. Але насправді

²⁷ Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. — Т. 46. — Кн. 1. — С. 150—151.

держава повністю перебрала цей борг на селян, зробивши їх своїми боржниками. Селяни повинні були щорічно сплачувати відповідну частку боргу та проценти, до того ж і спеціальний додаток, який ішов на утримання адміністрації, котра керувала цією операцією.

Щоб забезпечити регулярну сплату селянами індемнізаційного боргу, до постійних податків, які стягувалися з селян, встановлювався спеціальний додаток, який мав діяти аж до 1943 р.

Подібним чином було скасовано кріпацтво і в Буковині, на яку закон від 17 квітня був поширений з 1 липня. Стосовно ж Закарпаття, то тут закон угорського сейму від 18 березня 1848 р. про скасування панщини було пізніше уточнено, і від панщини звільнялася лише частина селян, а селянські наділи значно скоротилися. На сплату компенсації було запроваджено спеціальний податок.

Таким чином, реформа, яка відмінила кріпацтво в західноукраїнських землях, не поліпшила становища селянства, вони втратили частину земель, якими користувалися раніше, а також повинні були сплачувати значні кошти на індемнізацію. Але при цьому вони ставали власниками своїх наділів, отримували право вільного розпорядження ними, що відкривало шлях до більш ефективного їх використання, зростання товарного виробництва. Однак це мало і негативні наслідки, посилюючи соціальну диференціацію селянства, малоземелля та безземелля більшості західноукраїнських селян.

У Російській імперії кріпацтво проіснувало більш тривалий час. Безпосереднім поштовхом до його відміни стала поразка Росії у Кримській війні 1853—1856 рр., хоча, зрозуміло, існував цілий ряд об'єктивних передумов для проведення докорінної перебудови аграрного сектору. І це передусім те, що поміщицьке господарство, засноване на позаекономічному примусі, дедалі помітніше переживало кризовий стан, ефективність господарства знижувалася, гостріше стояло питання про перехід до ринкового господарства. Та й розвиток промисловості, значно потужніший, ніж у західноукраїнських землях, вступав у протиріччя з феодалними відносинами у сільському господарстві. Нарешті, банкрутство феодалних методів господарювання проявилось у розоренні поміщиків, які закладали та перезакладали свої маєтки та селян.

Поразка ж у Кримській війні була обумовлена економічною відсталістю Росії. Війна показала, що російська армія неспроможна протистояти сучасному противнику: вона мала застарілі рушниці, гармати, парусний флот, у той час як противник був оснащений сучасною зброєю, а російському флотові протистояла парова ескадра противника. За мирною угодою Росія втрачала право тримати флот у Чорному морі, позбавлялася частини Бессарабії. Це була перша поразка Росії з часів Петра I. У маніфесті від 19 березня 1856 р. цар Олександр II проголошував, що втрати у війні будуть компенсовані можливістю провести внутрішні реформи. Приймаючи делегацію від московського дворянства 30 березня 1856 р., цар заявив: «Існуючий порядок володіння душами не може залишатися незмінним. Краще розпочати знищення кріпац-

тва згори, ніж дочекатися того часу, коли воно само собою почне знищуватися знизу»²⁸.

Починаючи з січня 1857 р. в уряді почали створюватися найрізноманітніші комісії та комітети для розробки заходів «щодо влаштування побуту поміщицьких селян». До цієї роботи залучили губернаторів та представників дворянства. Створений того часу Таємний комітет ухвалив негайно приступити до «негайного, без крутих і різких поворотів, звільнення селян»²⁹.

Ставлення до змін, що насувалися, з боку самих поміщиків було неоднозначним. Більшість ставилася до реформи негативно, вважаючи, що селяни ще не готові жити самостійно, без опіки з боку поміщиків. Серед членів уряду також не було єдиної думки. Так, міністр державного майна М. М. Муравйов говорив, що ніякого звільнення селян проводити немає необхідності, що «питання це вигадали люди, які не мають нерухомості: вчені, теоретики, поповичі...»³⁰.

Не було згоди і між членами губернських комісій, що створювалися на місцях за рескриптами Олександра II для підготовки проекту реформи, і між представниками різних регіонів імперії. Розбіжність поглядів представників нечорноземних та чорноземних регіонів визначилася перш за все у питанні про умови наділення селян землею. Представники нечорноземних губерній виступали за звільнення не тільки з наданням наділу, але й з великим викупом, адже основний дохід таких поміщиків — це чинш, який сплачували селяни, а не власне господарство, тобто безпосередньо особа селянина, а не земля.

У той же час поміщики чорноземних регіонів були зацікавлені у збереженні якнайбільшої кількості землі у своїх руках, адже головним джерелом їхнього доходу було власне господарство. Але при цьому вони були зовсім не зацікавлені у повному позбавленні селян землі. Адже лише прив'язавши селянина до мізерного клантика землі, можна було зберегти необхідну їм дешеву робочу силу. Саме цих поглядів додержувалася і більша частина українських поміщиків. Були серед них і такі, які не погоджувалися передати у власність селянина навіть землю під садибою.

Дуже показовим для українського поміщництва був проект полтавського землевласника Позена, який пропонував надати селянам лише невеличкі ділянки садибної землі, а решту залишити у власності поміщика. І лише на перехідний період автор проекту вважав можливим надати селянам невеличкі наділи (до 1,5 дес.) за умови виконання останніми певних повинностей. При цьому селяни повинні були б сплатити викуп не лише за землю під садибами, але й за садибні будівлі. Пропонувалося також зберегти вотчинну владу пана над селянами. Проект був підтриманий Полтавським комітетом.

²⁸ Попов Г. Х. Отмена крепостного права в России // Истоки. — М., 1989. — С. 56.

²⁹ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 212.

³⁰ Попов Г. Х. Отмена крепостного права в России // Истоки. — М. 1998. — С. 59.

Як не дивно, але особливо побоювалися наділення селян землею у Степовій Україні, мало заселеному регіоні, з великою кількістю землі, придатною для обробітки. Але й це знаходило своє пояснення: надавши селянину достатню кількість землі, можна втратити робочі руки, а ціна на найману працю зросте. Саме представники цього регіону вимагали встановлення тимчасово-зобов'язаного стану для селян як необхідної передумови перебудови поміщицьких господарств без потрясінь.

Поміщики Правобережної України також вимагали повного або часткового обезземелення селян. Їх бажанням було скорочення навіть тих наділів, які були вже урізані під час інвентарної реформи 1848 р. і довести їх до так званого «пішого» наділу, а після перехідного періоду — отримати у свої руки право на наділення селян землею на свій розсуд. Приблизно такі самі побажання висловили у своїх проєктах і лівобережні поміщики.

Щоправда, серед авторів проєктів були й такі, що розуміли, яке обурення може викликати безземельне звільнення, серед яких варто згадати Г. Галагана, В. Тарновського та деяких інших. Цікавим був і проєкт відомого статистика Д. П. Журавського, який пропонував звільнити селян не лише з наділами землі, але й без викупу за умови передачі земельних наділів у приватну власність селян, що створювало б передумови повного відокремлення селянського господарства від поміщицького.

Документи, підготовлені до кінця 1860 р., були компромісом між представниками різних груп дворян та уряду, і певною мірою враховували об'єктивні вимоги економічного та політичного розвитку країни.

19 лютого 1861 р. цар Олександр II підписав «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності», в яке увійшло 17 законодавчих актів, що отримали силу закону. Того самого дня був підписаний і «Маніфест про звільнення селян». Обнародувано ці документи було через два тижні — 5 березня 1861 р. «Положення» складалися з трьох розділів: загальні (для всіх кріпаків); місцеві положення (для кріпаків окремих регіонів) та додаткові правила (стосовно окремих категорій кріпаків, наприклад робітників заводів). Досить чітко в «Положеннях» окреслено ряд питань щодо проведення реформи, зокрема створення інституту мирових посередників, а також визначено етапи роботи: складання уставних грамот за два роки, терміни ліквідації особистої залежності, закріплення права на наділ тощо.

Відповідно до загальних положень реформи селянину надавалася особиста свобода безплатно, так само безплатно він отримував право на особисте майно. Поміщик же зберігав право на всі землі. Одночасно поміщик повинен був надати селянинові у постійне користування садибу з ділянкою, а селянин повинен був її

викупити. Крім того, поміщик повинен надати, а селянин прийняти польовий наділ, і протягом 10 років селянин не має права від цього наділу відмовитися, якщо пан такий наділ надає. У законі стверджувалося, що наділи відводяться селянам не лише «для забезпечення їхнього побуту», але й для «виконання їхніх обов'язків перед урядом і поміщиком»³¹.

Стосовно розмірів наділу, то в їх основу було покладено існуючий наділ, але це був наділ феодальної системи, який лише у випадку сплати чиншу давав можливість і чинш сплатити, і себе прогородувати. Але в Україні переважала панщина, і розмір наділу визначався виходячи з того, що селянин не менше 50 % часу працює на пана. Тобто наділ був формою оплати праці, а не базою для самостійного економічного розвитку селянського господарства. Саме це і визначало, перш за все, перенесення відносин старої господарської системи в нову. До того ж у законі зазначалося, що розмір наділу визначається за добровільною угодою між панамі та селянами. Але ж інтереси їхні були протилежними, так що важко було очікувати таких добровільних угод. Саме тому норми наділу було вказано у правилах поземельного упорядкування. Все наділення землею відбувалося за ревізькими душами, тобто на осіб чоловічої статі віком від 12 років, які були зафіксовані десятою ревізією (відбувалася у 1858—1859 рр.).

Слід зауважити, що законом норми наділу визначалися і залежно від місцевості. Вони були меншими там, де ґрунти більш родючі, і більшими там, де ґрунти малородючі. В Україні ж наділи були дуже мізерними: від 3 до 6,5 дес. у південних і від 3 до 4,5 дес. у лівобережних губерніях. Правила наділення селян землею передбачали також і можливість залишити за панамі у чорноземних і нечорноземних губерніях не менше третини, а у степовій зоні — не менше половини орних земель, навіть якщо решта землі і не складала встановлених норм. Було надано також право відрізати від селянських наділів «зайву» площу, тобто таку, що перевищує встановлені законом норми. Такі відрізки призвели до значного скорочення селянського землекористування (наприклад у Полтавській губернії відрізки становили 47 %). Особливо велику кількість землі відібрали у селян за допомогою так званого дарчого наділу (четверта частина вищого наділу, що надавалася селянам безплатно за умови згоди на це селян).

³¹ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 217.

Земельні наділи надавалися лише тим селянам, які мали їх до реформи. А тому такі категорії селян, як дворові та «місячники», які наділів не мали до реформи, після реформи їх не отримували. Не одержали селяни й лісів, а угіддя, які за законом повинні були надаватися і селянам, поміщики намагалися залишити за собою. Власне, все, що було залишене «на розгляд», було вирішене на користь сильнішого.

При відміні кріпацтва садиба та польові наділи, надані у користування селянам, необхідно було викупити, після чого вони ставали власністю сільської громади. Але для такого викупу необхідна була згода поміщика. Розміри наділу та інші взаємини між паном та селянами фіксувалися у так званих «уставних грамотах», на складання яких було відведено два роки. До складання викупної угоди між паном та селянами, вони вважалися тимчасовозобов'язаними, при цьому термін складання такої угоди залежав від поміщика. Проте з 1881 р. перехід селян на викуп став обов'язковим.

Тимчасовозобов'язані селяни несли феодалські повинності: оброк (чинш) та панщину (відробітки). За садибу необхідно було сплачувати чинш, а за польовий наділ — або чинш, або відробляти панщину. Панщина нормувалася — 40 чоловічих днів та 30 жіночих, але в основному влітку. Оскільки в Україні переважала панщина, то й більшість тимчасовозобов'язаних відпрацьовувала саме її. За виконання повинностей відповідала громада, а там, де було подвірне землекористування, — окремих двір.

Викупна операція провадилася за спеціальним «Положенням про викуп», відповідно до якого розрізнялося право викупу садиби та польового наділу. Садибу селянин міг викупити будь-коли, однак лише за відсутності недоїмок, а польовий наділ — лише за згодою пана. При визначенні викупної суми виходили з так званого капіталізованого оброку. Необхідно було заплатити таку суму, яка, якщо покласти її у банк під 6 % річних, давала б річний чинш. А оскільки в Україні переважала панщина, то за оброк брали ціну певної кількості днів панщини, або перераховували повинності у чинш за певним коефіцієнтом. Так, якщо оброк становив 12 крб., то викупна сума — 200 крб. За цими підрахунками земля викупалася за значно вищими цінами, ніж ринкові (за підрахунками деяких авторів у 1,5 раза вищими, ніж ринкова ціна землі). Власне, селяни викупали не лише земельні наділи, але й особисту свободу.

Нараховані викупні суми були настільки великими, що селяни були неспроможні сплатити їх відразу. Тому уряд взяв на себе

проведення викупу: 80 % викупної суми держава сплачувала поміщикам у вигляді цінних паперів під 5 % річних, а 20 % селянин повинен був виплатити панові готівкою при укладанні викупної угоди. Доки ці 20 % не сплачено, селянин залишається тимчасовозобов'язаним; потім він набирає статусу «вільного хлібороба».

Сума, на яку було випущено цінні папери, проголошувалася селянським боргом державі, який вони були повинні погасити протягом 49 років, сплачуючи щорічно 6 % від викупної суми (при цьому лише 0,5 % йшло на погашення викупної позички, решта ж — на виплату відсотків за цінними паперами). Власне, у результаті штучного підвищення ціни на землю та спеціального порядку погашення викупної позички, селяни сплатили державі суму втричі більшу від суми боргу. Викупні платежі було повністю відмінено лише з січня 1907 р.

Зрозуміло, що відповідна реакція селян на закон про звільнення була різко негативною. У 1861 р. країною прокотилася хвиля селянських повстань. Невдоволення селян викликали умови відміни кріпацтва: збереження на два роки залежного стану, вищі та нижчі норми наділів, розмір викупної суми. В Україні селянські виступи були особливо потужними.

Цілком імовірно, що побоювання повторення цих виступів, а не лише польське визвольне повстання 1863 р. примусило уряд переглянути деякі позиції «Положення» від 1861 р. в тих регіонах, де поміщиками були переважно поляки, зокрема у Правобережній Україні. Саме в цьому регіоні при проведенні реформи було здійснено найбільші відрізки, а розміри наділів — чи не найменші по всій Російській імперії. П. Лященко наводить дані, за якими середні розміри селянських наділів у Київській та Волинській губерніях складали 1,9 дес., а в Подільській — 2,3 дес³². Після польського повстання уряд провів тут додаткову аграрну реформу, і селяни отримали всі землі, які знаходилися в їх дійсному користуванні, з обов'язковим переведенням на викуп та відміною тимчасовозобов'язаного стану. При цьому селянські наділи у середньому зросли на 50—70 %, а викупна сума зменшена на 20 %.

У 1863 р. завершилася реформа серед удільних селян, які всі були переведені на викуп протягом 1863—1865 рр. Фактично вони повинні були й надалі сплачувати чинш, але вже у вигляді викупних платежів протягом 49 років.

³² Лященко П. История народного хозяйства СССР. — Т. 1. — М., 1956. — С. 580.

Було проведено реформу і серед державних селян, які в Україні становили 43,9 % від загальної чисельності селян. Державні селяни поділялися на багато груп, які різнилися між собою як за правовими, так і за економічними чинниками. Козаки Чернігівської і Полтавської губерній, а також колоністи Степової України стояли найближче до вільного стану. Так, козаки володіли своїми землями, мали виборну старшину, були наділені низкою громадянських прав. Їх налічувалося близько мільйона осіб. З економічного погляду козаки були достатньо строкатою масою, серед них була значна кількість малоземельних і навіть безземельних.

Колоністи Степової України були у значно кращому становищі. Крім певних громадянських прав, вони користувалися й цілим рядом пільг: платили значно нижчу подать державі, володіли достатньо великими земельними наділами, що дозволяло їм створювати господарства на зразок фермерських.

Ще однією категорією державних селян України були чиншовики з Правобережжя. За своїм статусом та економічним становищем вони мало чим відрізнялися від звичайних кріпаків. Державні селяни до 1866 р. також були переведені на викуп, але виплати за земельні наділи були для них у 1,5 раза вищими, ніж попередній чинш. Умови реформи для цієї категорії селян також були значно легшими, ніж для селян поміщицьких. У більшості українських губерній наділи колишніх державних селян були майже вдвічі більшими, ніж селян поміщицьких. Проте розподіл наділів був також украй нерівномірним, а частина державних селян зовсім залишилася без землі.

Стосовно ж колоністів, яких також прирівнювали до державних селян, то їх становище було значно кращим. Після реформи у їх користуванні було зосереджено понад 20 % усієї надільної землі, хоча вони становили лише трохи більше 11 % загальної кількості селян. Слід зауважити, що такі умови відміни кріпацтва та забезпечення землею для колоністів стали найважливішою причиною прискорення розвитку капіталістичних тенденцій у їхніх господарствах.

Слідом за аграрною реформою в 60—70-ті роки здійснюється низка інших реформ, насамперед у галузі місцевого самоврядування, які були вкрай необхідними для перетворення феодальної монархії в буржуазну, для того щоб пристосувати політичний лад до нових економічних реалій.

Однією з найважливіших була земська реформа, відповідно до якої створювалися безстанові виборні органи місцевого самоврядування — земства. До них обиралися представники від землевласників, багатих купців та промисловців, а від селян — через виборних представників. Земства наймали земських лікарів, учителів, землевпорядників, на утримання яких устанавлювалися

спеціальні податки з населення. У віданні земств були найрізноманітніші місцеві служби, будівництво та експлуатація шляхів, пошта, народна освіта, охорона здоров'я, соціальний захист населення тощо. Реформа здійснювалася з 1864 р.

Слідом за земською проводяться міська реформа, що визначає систему міського самоврядування; судова, за якою запроваджувався суд за участю присяжних засідателів та створювалася єдина система судових установ, виходячи з формальної рівності перед законом усіх соціальних груп населення.

У 1860-ті роки здійснюється реформа освіти: у містах створюються початкові народні училища; поряд з класичними гімназіями стали функціонувати реальні училища, які готували до технічних навчальних закладів; відновлювалася автономія університетів.

У 1860—1870-х роках було проведено військову реформу, необхідність якої стала очевидною після поразки у Кримській війні. Скорочується термін солдатської служби, запроваджується загальна військова повинність. Проте жодна з реформ не була доведена до логічного завершення, крім того, незавершеність перетворень ускладнювалася різними контрреформами, які мали місце після вбивства Олександра II, через що наступним поколінням доводилося все починати заново.

Отже, реформи, що відмінили кріпацтво в українських землях у складі двох імперій, означали, що епоха феодалізму тут завершилася, але його пережитки ще на довгі роки залишилися реальністю господарського життя. Це проявилось насамперед у збереженні величезних панських латифундій та обезземеленні більшості селянства, частина якого зовсім не отримала землі. Фактично, це була експропріація землі в селян у процесі їх звільнення. Тривалий час селяни залишалися затиснутими відробітками та повинностями, викупними та індемнізаційними платежами, залишаючись неповноправним станом суспільства, але разом з тим скасування кріпацтва стало прогресивним кроком, сприяло розвитку нових економічних відносин не лише на селі, але й у усьому народному господарстві краю.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

- ❖ *Основні напрями розвитку сільського господарства в українських землях у складі Російської імперії.*
- ❖ *Розвиток української кооперації як форми організації селянських господарств в умовах розширення ринкових відносин у Російській імперії.*
- ❖ *Столипінська аграрна реформа та її реалізація в Україні.*
- ❖ *Економічна політика російського уряду та її вплив на розвиток української промисловості й транспорту.*
- ❖ *Розвиток ринкової інфраструктури.*
- ❖ *Господарський розвиток українських земель у складі Австро-Угорської імперії.*

Основною рисою економічного життя в другій половині ХІХ ст. в українських землях став активний розвиток ринкового господарства. Реформи, що відмінили кріпацтво як у західних, так і східних регіонах України, відкрили широкий шлях новим соціально-економічним відносинам, створили передумови для перетворення їх у панівну систему. Власне, можна сказати, що друга половина ХІХ ст. була періодом перебудови господарства України на капіталістичних засадах.

В аграрному секторі України, як у її західних, так і східних регіонах, продовжують зберігатися значні залишки феодальних відносин, обумовлені самим змістом аграрних реформ. Зрозуміло, що вони утруднюють розвиток ринкових відносин, але, незважаючи на це, вони все-таки поступово завойовують позиції як у поміщицькому, так і селянському господарствах.

Перш за все цей процес проявляється в істотних змінах, які відбуваються протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. у поміщицькому та селянському землеволодінні Східної України. Як відомо, капіталістична система господарства руйнує феодальну, перетворюючи землю на товар. Ураховуючи, що за умовами реформи 1861 р. надільну землю пускати у торговельний обіг було заборонено, то процеси мобілізації землі протягом сорока років пов'язувалися лише з приватновласницькими землями. Особ-

ливо помітним явищем продаж землі стає починаючи з 80-х років XIX ст., що можна пояснити як відміною тимчасовозобов'язаного стану, так і світовою аграрною кризою, викликаною припливом дешевого американського хліба на європейські ринки. Саме поміщики, які не змогли пристосуватися до нових умов господарювання, і стають основними продавцями землі. Найчастіше такі землі купували селяни, котрі отримали право володіти нерухомістю. Цьому процесові сприяє створення Селянського поземельного банку (1882), який скуповував поміщицькі землі для наступного перепродажу їх селянам.

Іде досить активний процес скорочення дворянського землеволодіння та зростання селянського. Правда, слід зауважити, що в період між створенням Селянського банку та 1906 р. політика останнього характеризується переважним продажем земель не окремим селянам, а громадам. Але все-таки варто зазначити, що у селянські руки через цей банк до 1902 р. в Україні перейшло близько 4 млн десятин землі. І якщо у 1877 р. дворянам належало близько 16 млн десятин землі, то у 1905 р. — не більше 11 млн десятин, тобто дворянське землеволодіння в Україні за цей період скоротилося майже на третину. Особливо активно цей процес відбувається у Степовій Україні, де досить успішно розвивається товарне зернове господарство. Але для ведення такого господарства необхідними є грошові кошти, а значна частина поміщиків їх не мала, тому і змушена була продавати свої маєтки. У цьому регіоні дворянське землеволодіння скоротилося за вказаний період майже вдвічі. Слідом за Степовою Україною йшло Лівобережжя, де за той самий період дворянське землеволодіння скоротилося більше ніж на третину.

У Правобережній Україні ж дворянське землеволодіння скорочувалось значно повільніше, його обсяг складав 75 % від усіх земель у 1905 р. Основною причиною такої ситуації можна вважати те, що в цьому регіоні ще з дореформених часів панувало поміщицьке підприємництво, пов'язане з виробництвом цукру. До того ж умови відміни кріпацтва тут практично відразу позбавили поміщиків безплатної робочої сили (відповідно до закону 1863 р.), і великі землевласники змушені були активно перебудувати власні господарства, пристосовуючись до нових умов і використовуючи вільнонайману робочу силу, перетворюючись досить швидко на капіталістів-аграріїв та промисловців, що дозволило зберегти їм свої землі.

Ще швидше процес скорочення дворянського землеволодіння розпочинається після революції 1905—1907 рр. Налякані селянським рухом, поміщики активно позбавляються своєї нерухомості. Відомо, що до кінця 1910 р. дворянське землеволодіння у Наддніпрянській Україні скоротилося наполовину, а у 1916 р. в руки селян перейшло 65 % усієї землі. Отже, хоч і не дуже високими темпами, але процес поступового витіснення дворянського землеволодіння мав місце, однак, як цілком слушно зауважує Н. Полонська-Василенко, «експропріація цих поміщицьких земель на користь селянства не могла радикально змінити становища селян»³³.

Не менш важливою ознакою розвитку капіталістичної системи в сільському господарстві є зростання його товарності, зокрема товарності селянських господарств. І тут також слід шукати причини, пов'язані з умовами відміни кріпацтва. Високі викупні платежі, податковий тягар, який несли селяни (із загальної суми податків 94 % складала ті, котрі стягувалися з селян), різко збільшили грошові потреби селянства, що, у свою чергу, приводить до збільшення частки товарного продукту в загальному виробництві селянського господарства, тобто до зростання його товарності.

У свою чергу, цей процес прискорює інший, також притаманний капіталістичній системі господарства, — процес розшарування селянства, виділення із загальної маси найбагатших та найбідніших селянських господарств. І якщо перші, починаючи вже від реформи 1861 р., намагаються зосередити у своїх руках правдами і неправдами більшу частину надільних земель, а також придбаних у поміщиків, то другий прошарок стає все більш численним і поступово втрачає навіть надільні землі (за В. Голобуцьким, у 1905 р. 44 % найбідніших володіли 21 % надільних земель, а 16,5 % найбагатших — 37 %) ³⁴. При цьому він зауважує, що надлишкові землі найбагатші отримували в результаті оренди як селянської надільної землі, так і оренди поміщицьких земель. Так, у Херсонській губернії окремі багатії орендували до 20 і навіть більше селянських наділів.

До того ж ці багатії зосредили у своїх руках і основну масу робочої худоби та сільськогосподарського реманенту, за відсутності яких неможливо було організувати не лише товарне виробництво, але й забезпечити нормальне існування селянської родини. Таким чином, в українському селі йде процес формування прошарку товаровиробників у землеробстві та

³³ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — С. 426.

³⁴ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 226.

сільськогосподарських найманих робітників, без яких капіталістична система господарства існувати не може.

Стосовно поміщицького господарства, то тут також відбуваються істотні зміни. Реформа, хоч і була проведена з урахуванням інтересів поміщиків, поставила їх у досить складне становище. Більшість поміщиків не була готовою до переходу до сучасної організації господарства із застосуванням вільнонайманої праці. Незважаючи на отримання значного викупу, вони не могли повністю використати одержані кошти, адже більшість їх була у вигляді цінних паперів, погашення яких державою відбувалося поступово, незначними частками. Та й на більшості маєтків тяжіли старі борги як державним кредитним установам, так і приватним особам, а отже, значна частина поміщиків не мала можливості вкладати кошти в раціоналізацію власного господарства, у придбання власного сучасного реманенту та наймання робочої сили.

Перехід до раціонального господарювання у поміщицьких господарствах стримувався також і через ряд інших причин. Так, у країні бракувало людей, звиклих до найманої праці, а навіть мізерні наділи селян створювали ілюзію можливості існування без продажу власної робочої сили. Не вистачало й кваліфікованих робочих рук, які б могли працювати на сучасних машинах; бракувало й кадрів агрономів та інших спеціалістів сільського господарства. У той же час реформа створила деякі можливості для збереження старих методів ведення господарства (зокрема, відробіткова система) і досить істотна частина поміщиків намагалася всілякими методами зберегти їх.

Проте відбуваються й інші зміни. В українських землях починають виникати так звані економії, які нараховували по декілька тисяч десятин землі й виробляли в основному продукцію на експорт. Ці господарства були засновані на сучасній технічній та агротехнічній базі, використовували виключно найману працю. Завдяки цьому рівень сільськогосподарського виробництва там значно зростає, збільшується врожайність зернових (в 1,7 раза), картоплі (у 2,5 раза), виробництво цукрового буряка (у 20 разів). Так, у маєтку поміщиці Балашової (Мошно-Городищенська економія на Правобережжі) було впроваджено восьмипільну та десятипільну системи сівозмін; 19 % площі займали цукрові буряки; господарство доповнювалося молочною фермою, великим фруктовим садом, добре впорядкованим лісовим господарством. При економії існували певні промислові об'єкти: цукроварня, броварня, цегельня, млини. Поміщиця дбала й про підготовку кваліфікованих кадрів, утримуючи сільськогосподарську школу та вечірні курси. Були подібні економії і в інших регіонах України.

До речі, розвиток цукрової промисловості в Україні у розглядуваний період, перетворення її на основний регіон виробництва

цукру в Російській імперії, визначив і необхідність значного розширення її сировинної бази. А саме цукробурякові плантації відіграли досить позитивну роль у підвищенні агрокультурного рівня поміщицьких господарств. Адже цукрові буряки вимагають глибокої оранки, внесення добрив, нарешті сівозмін; вони залишають після себе добре підготовлений ґрунт для зернових, що сприяло розширенню посівів пшениці. Отже, у регіонах бурякосіяння (як Правобережної, так і Лівобережної України) у багатьох маєтках спостерігається істотний прогрес у сільському господарстві. У той же час у регіонах традиційного вирощування зернових (частково на Лівобережжі та у Степовій Україні) зберігається трипілля і навіть переліг, хоча й тут виникають економії, і саме вони дають майже половину товарного збіжжя.

Прогрес у сільському господарстві пореформеного періоду визначається також і іншими ознаками: рівнем урожайності, співвідношенням озимих та ярових культур, використанням вільнонайманої праці. Ці ознаки по-різному проявляються в різних регіонах України. І якщо врожайність була найнижчою на Степовій Україні, там само і найнижчий відсоток озимини, то на Лівобережжі найменше використовувалася вільнонаймана праця. Саме тут панували оренди і різні форми відробітків. На Чернігівщині й Полтавщині досить поширеною була оренда з споловини (спільщина), коли селяни, орендуючи землю, обробляючи її своїм реманентом і вирощуючи врожай, половину його зобов'язувалися віддати власникові землі. Така спільщина, як пише В. Голобуцький, була благом як для поміщика, так і для селянина, бо не вимагала грошей, але подібні методи різко обмежували розвиток ринкових відносин.

Ознакою прогресу в сільськогосподарському виробництві було і запровадження машин та вдосконалених знарядь праці: кінних і парових молотарок, сівалок, косарок, культиваторів, віялок, жниварок тощо. Найбільш активно вони запроваджувалися у Степовій Україні; знаходять досить активне застосування й на Правобережжі. А от на Лівобережжі використання сільгоспмашин поширене було найменше, вони зустрічалися лише у найкращих господарствах.

Суперечності розвитку аграрного сектору, обумовлені реформою, призвели до так званого аграрного перенаселення. Значна частина дрібних селянських господарств, нестача землі, яка посилюється в результаті зростання кількості сільського населення, призводить до абсолютного аграрного перенаселення. Його можна було уникнути лише способом переселення частини населення

в інші регіони імперії, з великими земельними ресурсами. Але цей процес стримується відповідною політикою уряду, заборонною переселень, що мало б забезпечити дешеві робочі руки для поміщицьких господарств.

У той же час існує і так зване відносне аграрне перенаселення, причиною якого є екстенсивний шлях розвитку аграрного сектору, недостатньо продуктивне використання наявних земельних ресурсів. Воно досить широко розповсюджене в українських землях. Аграрне перенаселення призводить до так званого заробітчання, коли тисячі й тисячі знедолених селян, у пошуках «свіжої копійки» рушали в різних напрямках Російської імперії: з Правобережжя (де висока густина сільського населення викликала досить велике абсолютне аграрне перенаселення) на південь на сільськогосподарські роботи, або з того ж півдня, де екстенсивне господарювання обумовило відносне аграрне перенаселення, — на цукрові заводи Правобережжя і т.д. Але вже з кінця XIX ст., незважаючи на урядові заборони, досить великих обсягів набуває переселенський рух. І хоча отримати дозвіл на переселення було досить важко (переселенець повинен був вийти з громади, для чого сплатити всі борги за поточний рік, відмовитися від наділу землі, здобути дозвіл на переселення від батьків і тієї громади, куди він переселявся та ін.), переселення зростає. Особливо посилюється цей процес у період будівництва Сибірської залізниці, коли через необхідність заселення залізничної зони уряд змінює своє ставлення до цього та формує нову переселенську політику.

Пореформений період характеризується поглибленням територіального поділу праці та зростанням спеціалізації окремих регіонів. Зрозуміло, що це також є проявом формування ринку, зростання товарності сільськогосподарського виробництва. Зростання попиту на хліб як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, а також створення сучасних шляхів сполучення — залізниць — посилює роль Степової України як центру торговельного зернового господарства. Правобережжя і частково Лівобережжя спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків. У трьох губерніях Степової України вирощували льон-кудряш. На півдні ж починають вирощувати соняшник. Чернігівська та Полтавська губернії стають чітко визначеним регіоном вирощування тютюну, на їхню частку в пореформений період припадає від 40 до 50 % усього виробництва тютюну та махорки Російської імперії. Але найбільш поширеними залишаються зернові культури, на які припадало близько 90 % усіх посівних площ України.

Зазнає істотних змін і тваринництво. Через високий рівень розораності та скорочення випасів і луків (кормової бази) різко зменшується кількість худоби у селянських господарствах, особливо овець і волів, зате зростає кількість коней, які зайняли місце волів у селянських господарствах. Вівчарство ж, яке було надзвичайно поширене у степовій зоні, до початку ХХ ст. майже зовсім занепадає, що можна пояснити появою на світовому ринку дешевої австралійської вовни та скороченням попиту на вовну на внутрішньому ринку.

Розвиток товарно-грошових відносин, посилення зв'язку з ринком селянських господарств обумовили необхідність пошуку нових форм їх організації. Новою формою організації стає селянська кооперація, перш за все кооперація кредитна. Зростаюча потреба в грошах ставила селянина перед необхідністю отримувати кредити, які йому, в умовах невиключення у ринкову інфраструктуру надільних земель, неможливості не тільки продажу, але й застави їх, залишали тільки одну можливість отримати кошти — позику в лихваря. Тому створення кредитного кооперативу було єдиним способом забезпечення селянського господарства необхідними коштами за сприятливих для нього умов та уникнення кабали лихваря.

Уже 1871 р. в с. Сокиринцях Прилуцького повіту Полтавської губернії за ініціативою Г. Галагана було створено позичкове товариство (яке проіснувало аж до періоду масової колективізації). Г. Галаган розглядав кооперацію як дієвий засіб економічного та культурного піднесення народу, присвятив їй тривалий період свого життя, з 1881 р. очолював громадський ідейно-організаційний центр сільської та виробничої кооперації Російської імперії. За допомогою діячів цього центру в 70—80-х роках ХІХ ст. по всій імперії було створено кілька сотень ощадно-позичкових товариств. На жаль, більшість із них через відсутність відповідного законодавчого ґрунту та ряд порушень з боку самих засновників досить швидко припинили своє існування.

Діяльність Сокирянського товариства досить швидко поширилася на кілька волостей, воно стало найпотужнішим на Полтавщині. Крім цього товариства, варто згадати також ощадно-позичкові товариства в селі Немиринці Бердичівського повіту Київської губернії, Нечипорівське товариство Пирятинського повіту на Полтавщині, Вінницьке, Якименське та ряд інших товариств. Усі вони створювалися за ініціативою ліберального панства та за підтримкою земств, які надавали позички для створення статутного фонду. Серед земств найбільш послідовними в цьому напрямі були Херсонське та Полтавське. За ініціативою першого було створено земський банк як фінансовий центр кредитної ко-

операції, надано близько 30 тис. крб кредитів місцевим ощадно-позичковим товариствам; друге надало на ті самі цілі 50 тис. крб під низький відсоток. До того ж земства поширювали інформацію щодо кредитних спілок, забезпечували реєстрацію статутів або внесення змін до них, провадили нагляд за ними.

На початку ХХ ст. складаються більш сприятливі умови для розвитку кредитної кооперації завдяки впровадженню «Положення про заклади дрібного кредиту» (1895). Воно давало змогу поруч з ощадно-позичковими товариствами, які надавали лише короткотермінові кредити, створювати кредитні кооперативи, які, отримавши позичку в державному банку на створення основного капіталу, відкривали можливість для селянства отримувати довготермінові кредити під купівлю землі, її оренду, придбання сільськогосподарського реманенту, худоби. Перше товариство такого типу було створено в середині 90-х років ХІХ ст. в с. Іванківці Прилуцького повіту Полтавської губернії. Слід зазначити, що процес створення товариств такого типу відбувався достатньо швидко, а в українських землях на 1915 р. їх чисельність складала майже 20 % усіх зареєстрованих у Російській імперії.

Поширення кредитних товариств обумовило необхідність утворення їх спілок. В Україні перша така спілка виникла у 1901 р. у м. Бердянську, в 1903 — у м. Мелітополі. 1905 р. створено кредитну спілку в с. Дзенгелівці (Київська губер.), яка швидко перетворилася на Київську кредитну спілку — Союзбанк. Союзбанк отримав не лише організаційно-ревізійні функції, але й право на банківський кредит. Напередодні Першої світової війни Союзбанк став організаційним та фінансовим центром не лише Київської, але й ряду сусідніх губерній; його обороти перевищували обороти всіх місцевих кредитних спілок Російської імперії. У 1918 р. на українських землях налічувалося вже 43 таких спілки, основний капітал яких становив майже 8,5 млн крб.

Набули розвитку також і сільські споживчі товариства. До їх функцій включалося не лише забезпечення селян необхідними товарами, але й збут сільськогосподарської продукції. Займалися вони також створенням на селі відділів сільськогосподарських машин, бібліотек або читалень; вони влаштовували лекції для селян, курси підвищення аграрних знань. Цей вид кооперації об'єднувався у спілки. 1908 р. було створено Київську спілку споживчої кооперації, яка за два роки об'єднала діяльність 220 споживчих товариств Київщини, Поділля, Чернігівщини та Волині.

Саме в Україні виникають і набирають поширення виробничі кооперативи. Добре відомі сільськогосподарські виробничі артілі М. Левитського, перша з яких була створена у 1894 р. у його рідному селі Федварі на Херсонщині; слідом за нею подібні артілі виникають у Катеринославській, Київській губерніях. Автор типового статуту таких артілей, «артільний батько» М. Левитський переконував, що «поодинці неможливо вибитися зі злиднів», не можна зміцнити господарства та вести його раціонально в умовах селянського малоземелля, отримати кредити, протистояти неврожайам, а тому необхідно «одвикати від ворогування один з одним, учитись братерського життя, взаємної допомоги та любови, ... порішили об'єднатися вмісті в одно товариство і заснували хліборобську артіль...»³⁵.

Щоправда, помітного впливу на стан сільського господарства виробничі артілі М. Левитського не зробили, адже проіснували вкрай недовго, рідко коли більше двох-трьох років. Власне, як стверджує Л. Горкіна, «єдиним спонукальним мотивом для організації в артілі в основному маломіщного малоземельного українського селянства була крайня потреба в грошах. Артільна організація надавала можливість одержати позики, забезпеченням яких служили артільні засіви на заоренованій землі»³⁶. Така зовнішня допомога надавала можливість селянському господарству дещо поліпшити своє становище, придбати деякий реманент, худобу, після чого артіль, як правило, розпадалася.

Отже, спроби покращити організацію селянського господарства через запровадження його кооперативної організації в умовах зростаючих ринкових відносин, дали позитивні результати, але не у формі виробничого кооперування, а в інших формах кооперації — кредитній, збутовій, споживчій. Та в цілому ситуація на селі залишалася складною, аграрне питання продовжувало залишатися надзвичайно гострим і потребувало свого вирішення. Спробу розв'язання його певною мірою підштовхнула революція 1905—1907 рр.

Розробку нової аграрної реформи розпочав С. Ю. Вітте ще напередодні революції. Розуміючи, що ефективність економіки перш за все залежить від ємності внутрішнього ринку, а розширити його можливо лише за рахунок збільшення купівельної спроможності основної частини населення — селянства, що є можливим лише за умови поширення приватного, а не общинного землево-

³⁵ *Історія кооперативного руху.* — Львів, 1995. — С. 211.

³⁶ *Горкіна Л. П.* Нариси з історії політичної економії в Україні. — К., 1994. — С. 135.

лодіння, він розпочинає роботу над створенням власної концепції аграрної перебудови. Йому навіть вдається прийняти закон про відміну кругової поруки селян. Під його ж головуванням у 1902 р. створюється «Особлива нарада для визначення потреб сільського господарства» з метою перегляду законів «з селянського питання», прийнятих 1861 р., щоб «встановити приватну власність на селі»³⁷. Необхідність такого перегляду, на його думку, була викликана загальним зубожінням села, падінням платоспроможності селянства, зростанням революційних настроїв на селі. Проте довести до кінця цю справу йому не вдалося, і реформу проводити уже його наступник — П. А. Столипін, ім'я якого вона й отримала.

Проведенню реформи передують деякі заходи. У травні 1906 р. представники дворян-землевласників на своєму з'їзді запропонували П. Столипіну, тоді ще міністрові внутрішніх справ, дозволити селянам вільно виходити з громади, продавати свої наділи, заохочувати вільне переселення на вільні землі. На цей момент уже було оголошено про відміну з 1 січня 1907 р. викупних платежів колишніх поміщицьких, удільних та державних селян.

Але безпосереднє здійснення реформи розпочалося після опублікування 9 листопада 1906 р. указу «Про доповнення деяких положень діючого закону стосовно селянського землеволодіння та землекористування». Суть цього указу полягала у відміні закону 1893 р. про непорушність громади. Всі громади ділилися на дві категорії: ті, де переділів землі не було протягом останніх 24 років, і ті, де переділи громадських земель мали місце. Селяни першої категорії громад відразу проголошувалися власниками землі, незалежно від їхнього бажання. Селяни ж другої категорії громад отримували право укріпити землю, що знаходилася у їх користуванні, як особисту власність домовласника, але при цьому необхідною була згода 1/3 селянських дворів. До того ж селянин отримував право закріпити за собою не лише надільну норму, але й наявні надлишки, за які повинен був заплатити громаді за викупними цінами, значно нижчими ніж ринкові на той момент і у 2—3 рази нижчими, ніж ті, за якими громада внесла викуп казні. При цьому наділ ставав власністю не родини, а окремого домовласника.

Указ ще мав пройти затвердження в державній Думі, але його відразу почали втілювати у життя. Остаточне ж затвердження указу Думою відбулося лише 14 червня 1910 р., після чого він повністю набув чинності. У травні 1911 р. було видано «Положення про землеустрій», за яким широко провадилися землевпорядку-

³⁷ Тимошина Т. М. Экономическая история России. — М., 1998. — С. 159.

вальні заходи з ліквідації череззсмузжя шляхом створення хуторів та відрубів. Створення хуторів означало, що всі землі, які належали одній родині, зводилися в одну ділянку, на яку переносилася й садиба. За відрубного ж землеустрою польові землі зводилися в 1—2 ділянки, але садиба залишалася в селі. Влаштування хуторів та відрубів на надільних землях відбувалося шляхом розподілу всієї землі або між усіма дворами села, або шляхом виділення окремих дворів у тих випадках, коли більшість селян відмовлялася переходити на хутірські та відрубні ділянки.

В Україні набули поширення хутірські господарства, що можна пояснити як традиціями, так і існуванням подвірного землекористування; в інших регіонах Російської імперії більш поширеними були відруби. За законом від 14 червня 1910 р. в індивідуальну власність перейшли землі від 48 до 51,7 % у Правобережній, від 34,2 до 42 % — у Степовій та від 13,8 до 16,5 % — у Лівобережній Україні. Протягом 1906—1913 рр. в Україні було створено 226 тис. хутірських господарств. При цьому правом виходу з громади скористалися, в основному, дві категорії селян: бідняки та заможні, причому питома вага бідняків була переважною. Вони, як правило, укріпивши свій наділ, переселялися в місто або на нові землі за Урал. Деякі з них уже давно не були домовласниками, жили в місті й укріплювали свій наділ лише для того, щоб продати його. Їхні землі купували не лише заможні селяни, але й середняки, а також громада. При цьому кількість проданих та куплених земель розподілялася приблизно однаково: на 100 селян-продавців припадало 95,6 селян-покупців.

Парадоксальним було те, що найзаможніші селяни-куркулі не завжди надавали перевагу виходу з громади, адже набагато вигіднішим для них було зберігати її та тримати в кабалі сусідів-«общинників». До того ж указ передбачав обмеження, за якими дозволялося скуповувати не більше 4—6 наділів, тобто землі, що припадала на одну «ревізьку» душу (особу чоловічої статі від 12-річного віку). Після купівлі землі у більшості (55,3 %) селян було менше 15 десятин на двір, у 30,3 % — 15—25 десятин, а у 14,4 % — більше 25 десятин. Причому господарства, в яких було 15 і більше десятин, здебільшого не застосовували найманої праці. З метою попередження спекуляцій землею указ передбачав заборону продажу землі селянам та іноземцям.

Надзвичайно велику роль у проведенні аграрної реформи відіграв Селянський поземельний банк. Банк значно активізував свою діяльність, скуповуючи поміщицькі землі та перепродаючи їх селянам за пільговими умовами, проводячи посередницькі операції, спрямовані на збільшення селянського землеволодіння. Він збільшив кредит для селян, значно здешевивши його. Банк платив більший відсоток за своїми зобов'язаннями, ніж платили йому селяни, різниця ж покривалася субсидіями з бюджету, які у 1906—1917 рр. склали 145,5 млн крб. Селянський банк надавав селянам позички під купівлю землі терміном на 55,5 року; за час реформи таких по-

зичок було надано більше, ніж на 1 млрд крб. У 1906—1913 рр. за сприяння банку селяни придбали 8460,4 тис. десятин землі, тобто більше, ніж за попередні 23 роки його існування (8275,9 тис. десятин). Банк активно впливав і на форми землеволодіння: для селян, що купували землю в одноосібну власність, плата була нижчою. У підсумку, якщо до 1906 р. основну масу покупців землі становили колективи селян, то до 1913 р. 79,7 % покупців складали одноосібні господарі.

Особливе місце у Столипінській аграрній реформі посідає переселенська політика. З метою скорочення соціальної напруги та аграрного перенаселення уряд сприяє переселенню за Урал близько 3 млн осіб, з яких більше 1 млн з України. Переселенці отримали більше 31 млн десятин землі, завдяки їм населення Сибіру за 1906—1913 рр. зросло на 153 %, посівні площі — на 80 %. Переселенці отримували певні пільги, у тому числі звільнення від податків на п'ять років, безвідсоткові позички від Селянського банку в розмірі від 100 до 400 крб. з відстрочкою сплати на три роки; хлопці на ті ж три роки отримували відстрочку від служби в армії; за рахунок держави на нових землях будувалися залізниці, водосховища, криниці. Проте фінансова підтримка була явно недостатньою, переїзд організовано погано, багато людей загинуло, частина не змогла пристосуватися до суворих сибірських умов. Приблизно 1/6 частина переселенців повернулася в Європейську частину Російської імперії.

Проте, незважаючи на низку недоліків, наслідки реформи для України були досить успішними. Формування фермерського хуторського господарства (а на хутори в українських землях переселилася майже половина всіх селянських господарств) стимулювало подальший розвиток ринкових відносин, ширше використання сільськогосподарських машин і штучних добрив, зумовлювало зростання товарності селянських господарств і розширення внутрішнього ринку. Зростає частка селянських посівів, посівна площа в українських губерніях з 1910 до 1913 р. зростає на 900 тис. десятин і становить майже 23 млн десятин; 1913 р. тут було отримано найбільший валовий збір зерна — 1200 млн пудів. Третина всієї продукції сільськогосподарства продавалася як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. У зовнішньоторговому балансі Російської імперії частка України становила понад 25 %, у тому числі понад 40 % вивозу зернових.

Але в цілому ситуація в аграрному секторі поліпшилася мало. Значна кількість бідняцьких господарств залишалася малопродуктивною і малотоварною; урожайність зернових — низькою (за різними культурами від 9 до 10 ц з га). Майже не зачепила Столи-

пінська реформа і поміщицьких землеволодінь: у руках поміщиків у 1914 р. залишалось понад 10 млн десятин землі, переважно у великих землевласників (близько 5 тис. поміщиків володіли в середньому по 1600 десятин землі). У таких умовах, незважаючи на заходи з переселення, соціальна напруга в українському селі майже не знизилася.

Зростання товарності сільськогосподарського виробництва, дедалі більше розшарування селянства об'єктивно впливали на формування та розширення внутрішнього ринку, що, у свою чергу, вимагало вдосконалення транспортних зв'язків. Ще до появи залізничного транспорту в українських землях робилися спроби вдосконалення річкового транспорту. Через пороги судноплавство на головній річці України — Дніпрі — було утруднене, тут дуже повільно розвивається пароплавство. Не дуже пристосованим для пароплавства був і Дністер — друга велика водна артерія України. Спроби будівництва каналів, які б обходили пороги, виявилися невдалими. Основним видом транспорту залишається гужовий (чумаки), який не може забезпечити транспортні потреби в умовах зростання ринку.

Відразу ж після реформи 1861 р. в Україні розпочинається будівництво залізниць, які з'єднуюватимуть головні хліборобні регіони України з Чорноморськими портами. До кінця 80-х років територія України вкрилася цілою мережею залізниць, які сполучили її найбільші міста та промислові центри. Поєднуючи окремі райони України між собою, а також Україну з Росією, залізниці сприяли розвиткові як зовнішнього, так і внутрішнього ринку, народного господарства в цілому і промисловості зокрема. Велику роль у будівництві залізниць відіграє держава. У цій справі уряд керувався як економіко-господарськими, так і військово-стратегічними міркуваннями, а тому активно фінансував залізнич-

не будівництво. До речі, для економіки України така політика принесла позитивні результати: продукуючи понад три чверті загальноімперського виробництва рейок, підприємства України стають головним їх постачальником.

В Україні у пореформений період виникає цілий ряд промислових центрів усеросійського значення: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий і Південно-західний цукровий.

Власне, будівництво залізниць викликало величезний попит на продукцію важкої промисловості. У Донбасі на основі надзвичайно багатих родовищ криворізької залізної руди та донецького

кам'яного вугілля виросла потужна гірничо-металургійна база, яка швидко випередила старий гірничо-металургійний Урал. На початок ХХ ст. у Донбасі зосереджується до 70 % загальноімперського видобутку вугілля. Наприкінці ХІХ ст. розпочинається розробка покладів залізної руди Кривого Рогу, в результаті чого протягом 1870—1900 рр. видобуток її в Україні зростає у 158 разів. Іде будівництво сучасних великих металургійних заводів. Так, у 1895 р. поблизу залізничної станції Волинцева збудовано найбільший на той час Петровський металургійний завод, а на початок 1900 р. у Донбасі та Кривому Розі було вже 17 великих чавуноливарних заводів. Заводи цього регіону давали більше половини всього виробництва чавуну в імперії.

Надзвичайно велику роль у розвитку металургійного виробництва в українських землях відіграла економічна політика уряду, спрямована на розвиток власної промисловості. Протекціоністська політика не обмежувалася встановленням високих митних тарифів на ввезення готової промислової продукції, але й забезпечувала підтримку місцевих виробників шляхом надання певних пільг, розміщення на підприємствах величезних державних замовлень, які тісно були пов'язані із залізничним будівництвом. Це створювало надзвичайно сприятливі умови для іноземних інвестицій, які активно вкладалися у промисловість України.

Так, більшість заводів, що виникли на межі ХІХ—ХХ століть у Катеринославській та Херсонській губерніях, належали іноземному капіталові: англійському — завод Дж. Юза (Юзівка, тепер — Донецьк); бельгійському — Дніпровський завод у селищі Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ); французькому — Гданцівський поблизу Кривого Рогу. Досить велика кількість підприємств належала й російському капіталу: Брянський (поблизу Катеринослава), Дружківський, Донецько-Юр'ївський у Донбасі та ін. Але ключові позиції у металургійній, залізорудній та вугільній промисловості посідали французький, бельгійський та англійський капітал. Напередодні Першої світової війни їм належало до 80 % доменних печей, 90 % коксохімічних підприємств, 80 % копалень Кривого Рогу, 70 % видобутку марганцю тощо.

Особливо активно іноземні капітали почали вкладатися в економіку України та Росії на межі ХІХ і ХХ століть, що пов'язують з іменем С. Ю. Вітте, який домігся зняття всіляких перешкод для іноземних інвестицій, адже вважав їх ліками проти бідності. Однак його політика була зустрінута у державних структурах українсько-російської імперії негативно: його звинувачували в тому, що він «розпродає національні багатства», веде країну «до іноземної кабали». Але С. Вітте

зумів відстояти свої позиції, не раз приводячи приклад США, економічні успіхи яких прямо пов'язані з іноземними інвестиціями. Завдяки встановленню політики найбільшого сприяння відносно зарубіжних інвесторів, іноземний капітал активно потік у галузі важкої індустрії, особливо у гірничо-видобувну, де зосереджувалося до 70 % іноземного капіталу. Не можна відкинути й той факт, що іноземних інвесторів приваблювали також широкий ринок, дешева робоча сила, багаті родовища. Усе це, разом з відповідною економічною політикою уряду, забезпечувало їм високі прибутки.

Отримує свій досить активний розвиток у пореформений період і машинобудування, перш за все сільськогосподарське. У Степовій Україні виникають нові та розширюються старі підприємства, виробництво сільськогосподарських машин за останню чверть XIX ст. зростає у 12 разів. Головними центрами цієї галузі стають Олександрівськ (нині Запоріжжя), Харків, Одеса, Бердянськ, Херсон, Миколаїв, Київ. Більшість згаданих підприємств належали представникам німецького капіталу. Продукція українських підприємств не лише забезпечувала потреби українських виробників сільськогосподарської продукції, але й вивозилася в центральні та приволзькі губернії Великої Росії і навіть до Сибіру. Підприємства України були досить великими, виробляючи більше 50 % загальноімперського випуску сільськогосподарських машин, кількість їх напередодні Першої світової війни трохи перевершувала 20 %.

Набуло поширення в Україні наприкінці XIX — початку XX ст. і транспортне машинобудування, яке було зосереджене у Харкові, Луганську, Миколаєві. У Харкові та Луганську виробляли паровози. Ці підприємства за період від 1900 до 1913 року випустили більше трьох тисяч паровозів, що становило до 40 % паровозів, випущених у Російській імперії за цей час. У Миколаєві, а також у Києві та Одесі працювали суднобудівні підприємства.

Найбільш розвиненою серед промислових галузей України була цукрова промисловість, заснована ще на початку XIX ст. У пореформений період галузь реконструюється (промисловий переворот завершується тут ще у дореформений час), значна частина дрібних поміщицьких підприємств перестає існувати, натовість створюються нові, суто капіталістичні підприємства, оснащені сучасною технікою і новітніми технологіями. І якщо загальна кількість цукрових заводів до кінця XIX ст. зменшується в 1,6 раза, то виробництво цукру зростає майже у 15 разів. Цукроваріння перетворюється на одну з найрозвиненіших галузей. Серед цукрозаводчиків найбільш відомими на той час були Бобринські, Браницький, Потоцький, Харитоненко, Терещенко, Бродські, які зосередили у своїх руках майже 40 % загальноімперського виробництва цукру. Саме в цій галузі виникла одна з перших монополій — «Синдикат цукрозаводчиків» (1887 р.).

Наприкінці XIX ст. у цукрову промисловість України посилювався приплив акціонерного капіталу, в результаті чого збільшила-

ся концентрація цукрового виробництва. Якість українського цукру була на достатньо високому рівні, що неодноразово відзначалося на міжнародних виставках. За темпами свого розвитку цукрова промисловість України випереджала західноєвропейські країни.

Промисловий розвиток в українських землях Російської імперії на межі XIX—XX ст. характеризується періодами піднесення та спаду, хоча в цілому можна відзначити неухильне зростання. Економічне піднесення 60-х років змінюється кризою 1873 р.; штучне піднесення 1877—1878 рр. (завдяки зростанню державних замовлень у зв'язку з Російсько-турецькою війною) — кризою 1882—1887 рр. Особливо бурхливе піднесення відбувається у 90-ті роки XIX ст., що було обумовлено надзвичайно активним будівництвом залізниць і вивело Російську імперію на третє місце у світі з виробництва чавуну. Істотно збільшується видобуток кам'яного вугілля (більше ніж удвічі), машинобудування (утричі) та продукція інших галузей.

Початок XX ст. — це період певного спаду, коли виробництво хоч і зростає, але надзвичайно низькими темпами. Відбувається подальша концентрація промислового виробництва. У 1901 р. в Україні не було жодного металургійного підприємства, де б вироблялося менше 1 млн пудів чавуну. Лише п'ять найбільших заводів давали понад чверть його загальноросійського виробництва, а в 1913 — більше половини. Подібною була картина і у вуглевидобутку: напередодні Першої світової війни на найбільших шахтах (вони складали 14 % усіх шахт Донбасу) видобували до 75 % донецького вугілля. Не були винятком й інші галузі. У цукровій промисловості на заводах Терещенка середньорічне виробництво цукру становило 3785 тис. пудів (хоча в середньому по імперії становило лише 940 тис. пудів). Дещо зросла і продуктивність праці.

1909—1913 рр. — час нового промислового піднесення. Це був період порівняно високих урожаїв та сприятливої кон'юнктури на міжнародному ринку (ціни на хліб на світовому ринку зросли на 30—40 %), що позитивно вплинуло і на ринок внутрішній, стимулювало прискорений розвиток промислового виробництва. Тоді Україна давала основну частку продукції видобувної (72 %) та металургійної промисловості, цукру (75 %), товарного зерна; постачала для всієї імперії основну масу вугілля, металу і металевих виробів, сільськогосподарських машин, цукру, зерна, тютюну та ін. З іншого боку, вона була ринком збуту промислової продукції російських підприємств. Товарообмін носив дещо однобокий, колоніальний характер. Лише 15 % українських про-

мислових підприємств виробляли готову продукцію, а решта давали сировину для виготовлення такої продукції в Росії. Російські товари коштували дорожче, ніж українська сировина, а тому нагромадження капіталу в Росії відбувалося і за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною. До того ж залізничні тарифи були такими, що вивезення продукції за межі України було вигіднішим, ніж доставка її власною територією.

Циклічний розвиток економіки на початку ХХ століття приводить до посилення монополістичних тенденцій, створення основної маси монополій, які мали переважно загальноросійський характер. У 1902 р. створено синдикат «Продамет», який охоплював до 90 % виробництва металевої продукції Півдня України. У цей же період утворюються «Продвагон» (1904), «Продуголь» (1904) та інші монополістичні об'єднання, які мали форму синдикатів.

Поряд з концентрацією промислового капіталу посилюється й концентрація капіталу банківського, зрощення його з промисловим. При цьому слід зазначити, що більшість петербурзьких банків були тісно пов'язані з економікою України, особливо Азовсько-Донський банк, який утворився в результаті злиття Петербурзько-Азовського і Київського та Мінського комерційних банків. Цей банк тримав під своїм контролем українську промисловість, зокрема цукрову, вугільну, частково металургійну. До складу правління ряду центральних банків входили українські підприємці — Терещенко, Харитоненко, Бродський та ін. Посилюється і вплив держави на діяльність монополій.

Відбуваються й помітні зміни на внутрішньому ринку. На початку ХХ ст. під впливом зростання промислового виробництва, будівництва залізниць виникають нові форми організації торгівлі. Сезонні ярмарки зберігаються лише у менш розвинених регіонах, у великих містах створюються торговельні фірми із розгалуженою мережею стаціонарних магазинів та складів; формуються й товарні біржі, які спеціалізуються на якомусь певному товарі: хлібі, металі, будівельних матеріалах тощо. Біржі стають центрами оптової торгівлі сільськогосподарськими та промисловими товарами. Здійснюючи продаж товарів за зразками, вони прискорювали товарообіг на внутрішньому ринку. В Україні найбільшими товарними біржами були Київська та Одеська. У Харкові біржа спеціалізувалася на купівлі-продажу кам'яного вугілля та заліза, в Єлісаветграді та Миколаєві — хліба.

Зростають обсяги зовнішньоторговельного обороту. Як і в усій імперії, структура експорту традиційно складалася з сировини та сільськогосподарської продукції, перш за все збіжжя, важ-

ливою статтею його стає цукор; а імпорту — з товарів виробничого призначення: машин, обладнання, напівфабрикатів. Переважна частина імпорту надходила з Європи.

Розвиток ринкових відносин вимагав створення стабільної фінансово-кредитної системи, що ставило на порядок денний проведення цілого ряду реформ, перш за все реформування Державного банку, який був створений 1860 р. Державний банк отримав право проводити як звичайні комерційні операції (дисконтні операції, надання позичок, купівля-продаж дорогоцінних металів), так і виконувати цілий ряд важливих функцій. Завдяки цьому він разом з цілою мережею своїх філій та міністерством фінансів мав вирішальний вплив на діяльність інших банків; у деяких випадках доля останніх цілком залежала від нього. В Україні функціонувало три контори Державного банку — у Києві, Харкові та Одесі, а також 24 його філій в інших містах, які здійснювали кредитування торгівлі, промисловості та сільського господарства.

У 1894 р. за участю міністра фінансів С. Ю. Вітте (до речі, він мав надзвичайно широкі повноваження: йому підпорядковувалися торгівля, промисловість, департамент залізниць та ін.) було розроблено та затверджено новий статут Державного банку, який значною мірою розширював його функції. Перед банком було поставлено завдання сприяти через короткотермінові кредити вітчизняній торгівлі, промисловості та сільському господарству, поліпшити грошовий обіг, зміцнити грошову та кредитну систему. В 1897 р. Державний банк отримав право здійснювати грошову емісію.

Але це був не єдиний банк, що належав державі. Серед інших таких банків варто згадати вже відомі Селянський (створений 1882 р.) та Дворянський (заснований 1885 р.). Державний Селянський поземельний банк був підпорядкований міністерству фінансів і мав в Україні 9 філій.

Пореформений період характеризується також процесами створення досить великої кількості приватних, найчастіше акціонерних банків. Тільки у 1864—1873 рр. було засновано близько 40 комерційних банків. Першим серед них був Приватний комерційний банк у Санкт-Петербурзі, заснований 1864 року. Стосовно ж України, то тут перші комерційні банки з'являються у 1868 р. у Києві — Київський приватний комерційний банк — та Харкові — Харківський торговельний банк; у 1871 р. засновано Київський промисловий, у 1872 — Катеринославський комерційний та інші досить великі банки. Серед 39 комерційних банків, що функціонували у 1873 р. в імперії, в Україні діяло 10 акціонерних комерційних банків. Щоправда, не можна забувати, що українські про-

вінційні банки не відігравали тієї ролі й не мали такої підтримки від Державного банку, як столичні комерційні банки.

Важливою умовою функціонування економічної системи, заснованої на ринкових засадах, є підтримка нормального грошового обігу. В Російській імперії ця система до 1890-х років була повністю розладнаною, паперові гроші були нестійкими внаслідок їх незабезпеченості, курс їх постійно знижувався, золоті та срібні майже зовсім зникли з обігу. Інфляція, котра існувала в країні, була дуже вигідною для землевласників, які вивозили збіжжя за кордон і отримували за нього золото. У той же час для підприємців інфляція створювала додаткові труднощі. Перед країною постала необхідність переходу до золотого стандарту (яким користувалися у той період провідні країни світу). В такому переході були зацікавлені як вітчизняні, так і іноземні інвестори, адже він гарантував їм стабільність у підприємницькій діяльності.

Проте для переходу до золотого стандарту необхідно було створити значний золотий запас держави. Саме на його створення і були спрямовані основні зусилля С. Ю. Вітте як міністра фінансів. Уже з осені 1894 р. Держбанк приступив до нагромадження золота. Для цього використовувався не лише позитивний зовнішньоторговельний баланс, але й зовнішні позички. У 1897 р. золотий запас Росії досяг 1 млрд 95 млн крб.; ця цифра наближалася до кількості паперових грошей, які знаходилися в обігу. До того ж було запроваджено високі непрямі податки (акцизи) на товари масового попиту: сірники, гас, тютюн, цукор, горілку, бавовняні тканини тощо, за рахунок чого в основному і був ліквідований дефіцит державного бюджету. Збільшився також поземельний податок та гербові збори. У 1895 р. було запроваджено винну монополію, тобто виключне право держави на торгівлю спиртними напоями. Дохід від винної монополії до 1901 р. зріс у 7,5 раза.

Усі ці заходи дозволили у 1894—1895 роках стабілізувати грошову одиницю та провести грошову реформу. У 1897 р. було прийнято закон «Про карбування та випуск в обіг золотих монет», відповідно до якого було випущено золоті монети номіналом 5 крб., 10 крб. (червінець), 7,5 крб. (півімперіал) та 15 крб. (імперіал). Золотий карбованець дорівнював 0,774 г чистого золота. Старий паперовий карбованець прирівнювався за існуючим курсом 66,3 коп. золотом, тобто, фактично, відбулася девальвація карбованця. Слід зазначити, що російська валюта залишалася твердою до початку Першої світової війни. Це забезпечувалося жорстким контролем Державного банку за випуском кредитних білетів,

щоб не допустити кількості випуску незабезпечених золотом білетів на суму, більшу 300 млн крб. Але слід зауважити, що золотий запас Росії в цей період навіть перевищував кількість паперових грошей, що знаходилися в обігу; це стало можливим завдяки тим жорстким заходам, що забезпечили створення золотого запасу, які провадилися урядом у попереднє десятиліття.

Грошова реформа 1895—1897 рр. мала прогресивне значення. Вона зміцнила фінансово-кредитну систему країни, сприяла розвитку економіки, розширенню торгівлі та посиленню зовнішньоекономічних зв'язків, посилила приплив вітчизняних та іноземних інвестицій, сприяла процесам індустріалізації і перетворення Росії з аграрної на аграрно-індустріальну державу, і економіка українських земель багато в чому визначала ці процеси.

У західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, відміна кріпацтва також відкрила шлях до розвитку товарно-грошових відносин та ринку, становлення вільного підприємництва і формування ринку робочої сили, що, у свою чергу, забезпечило передумови для зростання товарності сільськогосподарського виробництва як у панських, так і у селянських господарствах.

Сільське господарство залишається провідною галуззю цих земель. Умови реформи 1848 р. забезпечили збереження великого землеволодіння, яке складало більше 40 % у Галичині та Буковині і 70 % у Закарпатті. Проте, зберігши на деякий час за собою такі величезні земельні угіддя, з часом великі землевласники починають втрачати свої позиції, їх земельні володіння починають переходити у власність підприємців, різних компаній, банків, багатих селян. Тисячі панських фільварків почали здавати в оренду представникам торговельного та лихварського капіталу.

Одночасно посилюється диференціація селянських господарств, їх подібнення; Дедалі більше селянських господарств відносяться до категорії найбідніших, земельна власність яких не перевищувала 6 га. Дедалі більше селянських земель опиняється в руках лихварів (наприкінці XIX ст. у руках лихварів опинилася майже четверта частина селянських земель у Галичині та до половини земель у Закарпатті). Придушували селянське господарство і податки, які були надзвичайно високими, як прямі (поземельний, який за 50 років зріс майже на 70 %), так і непрямі. У краї посилювалося аграрне перенаселення.

Щоправда, спостерігаються й деякі позитивні зрушення. Так, з метою підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, насамперед у великих маєтках, а потім і в заможних се-

лянських господарствах, почалося впровадження більш досконалого реманенту, сучасних сільськогосподарських машин. Удосконалюються і методи організації господарства, застосовуються прогресивні системи сівозмін замість традиційного триплля, зростає використання органічних і штучних добрив, провадяться дренавання ґрунтів та меліоративні роботи.

Ці заходи підтримуються поширенням агротехнічних знань: з'являються перші агротехнічні школи (сільськогосподарська школа в Дублянах поблизу Львова та ін.), активізує свою діяльність створене ще у 1840 р. Господарське товариство у Львові, почала видаватися сільськогосподарська література.

Зростаючі ринкові відносини вимагали відповідних інституцій. У другій половині ХІХ ст. створюється цілий ряд банків, які забезпечували перш за все великі земельні господарства: Крайовий банк, Рільничо-кредитний заклад, Буковинський задатковий банк, Дрібновласницький державний іпотечний банк та ін.

Еволюція сільського господарства в напрямку до ринку в панських маєтках відбувалася значно швидше, ніж у селянських господарствах, які продовжували у своїй більшості зберігати напівнатуральний характер, що було зумовлено надзвичайно малими розмірами багатьох із них. Для покращання становища в багатьох регіонах Західної України створювалися постачально-збутові кооперативи, за допомогою яких селянське господарство втягувалося у ринкові відносини. Напередодні Першої світової війни в Галичині діяло близько 1,3 тис. кооперативів, більшість з яких були об'єднані в союзи: Крайовий ревізійний союз у Львові (йому через спеціалізовані кооперативні союзи було підпорядковано близько 600 низових кооперативних організацій), Руський ревізійний союз (до 100 низових колективів), а також кілька сотень українських кооперативів, не об'єднаних у ці союзи. Кооперативні спілки не лише скуповували продукцію селянських господарств, але й постачали їм добрива, машини, сортове насіння, сприяючи тим самим підвищенню їх продуктивності та залучаючи до ринку. Не менш важливу роль відіграє й кредитна кооперація, основним завданням якої був захист селянина від лихваря.

Зміни, які відбуваються в аграрному секторі, перебудова організації сільськогосподарського виробництва сприяють підвищенню врожайності зернових (на 20—25 %), розширенню посівних площ, зростанню валової продукції землеробства. Але через зростання кількості населення, зайнятого в сільськогосподарському виробництві (протягом другої половини ХІХ ст. вона зросла у 2,7—2,9 раза), продуктивність праці не лише не зростає, а навіть

знижується. Зростання аграрного перенаселення зумовлює зубожіння основної маси селянських господарств, усе більше селянських господарств опиняється на межі розорення.

Шукаючи кращої долі, значна частина селян Західної України, починаючи з 90-х років XIX ст., емігрує в інші країни (США, Канаду, Бразилію, Аргентину), а також у Наддніпрянську Україну і на Балкани. До початку Першої світової війни звідси виїхало близько 1 млн осіб. Але, незважаючи на активні еміграційні процеси, істотного покращання ситуації в західноукраїнських землях досягти не вдалося. Там зростала армія безробітних та жебраків, сільське населення дедалі пауперизувалося.

Кінець XIX ст. характеризується становленням фабрично-заводської промисловості в західноукраїнських землях. Щоправда, скасування кріпацтва, на відміну від Наддніпрянської України, а також інших регіонів Австро-Угорської імперії, не викликало істотного поживлення в промисловості. І в наступні роки найбільш поширеними залишаються дрібні, напівкустарні підприємства. Недостатній розвиток промисловості в західноукраїнських землях у пореформений період можна пояснити як відповідною політикою австрійського уряду, що позбавив галицьку промисловість тих пільг, якими користувалися підприємці інших земель імперії, так і практичною відсутністю власних підприємців та достатніх капіталів, необхідних для розвитку великої капіталістичної промисловості. Нарешті, західноукраїнські землі залишалися ринком збуту для більш розвинених австрійських провінцій.

В останній третині XIX ст. в промисловості західноукраїнських земель відбуваються істотні зміни. У зв'язку із розробкою нафтових родовищ Прикарпаття тут отримують розвиток хімічна промисловість, особливо переробка нафти та озокериту. Експорт продукції нафтопереробки починає помітно переважати її імпорт. Отримує в цей період деякий розвиток і машинобудування та металообробка, що пов'язано з будівництвом залізниць. У Львові, Перемишлі, Станіславі (сучасний Івано-Франківськ) відкриваються великі майстерні для ремонту паровозів та вагонів, де вже у 1870 р. працювало понад 700 осіб. Крім того, у Східній Галичині того часу налічувалося близько 10 відносно великих машинобудівних підприємств, на яких виконувалися не лише ремонтні роботи, але й виготовляли сільськогосподарський реманент, а також обладнання для млинів та гуралень. Проте ці підприємства лише незначною мірою задовольняли потреби власне галицького ринку, в основному машини та їх деталі імпортувалися з інших країв Австрійської імперії. Напередодні Першої світової війни

машинобудівні підприємства Західної України виробляли залізничні і трамвайні вагони, парокотлове й насосне устаткування, продовжували виготовляти сільськогосподарські машини, але продукція їх переважно споживалася на місці.

Активне залізничне будівництво, яке розгорнулося в Європі, у т. ч. й у Австро-Угорщині у другій половині XIX ст., відкрило Галичину для господарського використання її як сировинної бази (промислової та сільськогосподарської) більш розвиненими країнами імперії. Уже наприкінці 60-х років у західні регіони у значних обсягах вивозили зерно, худобу, шкіру, льон, коноплі, вовну тощо. Майже вся ця сировина поверталася знову до Галичини у вигляді готових виробів — тканин, одягу, взуття, паперу, меблів тощо. Таким чином, західноукраїнські землі перетворилися у внутрішню колонію Австрії, ринок збуту та джерело сировини для австрійської метрополії, з кожним роком набираючи більш виразних рис.

Досить активно розвивається у краї фабричне виробництво в галузях видобувної промисловості та первинної переробки сировини (нафтодобувна, озокеритна, соледобувна, а також паперова, тютюнова, цегельна промисловість тощо). Досить велику роль відіграє у краї іноземний капітал, який вкладається, перш за все, у борошномельну, лісопилну та нафтово-озокеритну промисловість.

70—80-ті роки XIX ст. характеризуються досить швидким розвитком лісопилної промисловості, що пояснюється великим попитом на пиломатеріали в Західній Європі, а забезпечується наявністю величезних лісових масивів у краї. Іноземці, переважно німці, охоче скуповують ліси у їх власників, засновують тартаки, лісоматеріали з яких ідуть на Захід. Лісопилне виробництво належало кільком великим фірмам; найбільшим підприємцем у цій галузі був П. фон Подгарн.

У тих же 70—80-х роках розпочинається переобладнання нафтовидобувної промисловості, промисли оснащуються сучасними буровими установками, буріння свердловин досягає досить великих глибин, чого не можна було зробити ручним способом. У результаті видобуток нафти на кінець 80-х років зростає більше ніж удвічі. Розвивається й переробка цієї сировини. На початку XX ст. нафтові промисли Прикарпаття майже повністю опинилися в руках іноземних інвесторів (англійців і німців), що у травні 1912 р. об'єдналися в один великий концерн, який зосередив у своїх руках 1/3 видобутку нафти Бориславсько-Тустановицького басейну, володів усіма нафтопроводами цього басейну і чотирма (із семи існуючих) нафтоперегонними заводами.

Однак інші галузі промисловості розвивалися дуже повільно, не витримуючи конкуренції імпортової продукції. Навіть ті галузі, які мали достатньо потужну сировинну базу в регіоні, притіснялися дешевшими та якіснішими імпортними товарами (цукор,

шкіряні вироби та ін.). Але певні виробництва на початку ХХ ст. отримали деякий розвиток — наприклад, цегляне виробництво, в якому збільшується кількість механізованих заводів; виробництво паперу, фарб, мила тощо. Проте промисловість західноукраїнських земель розвивалася досить слабо, однобоко. До самого розпаду Австро-Угорської імперії ці землі залишалися внутрішньою колонією, аграрним, сировинним придатком та ринком збуту фабричної промисловості центральних провінцій імперії.

Отже, у складі двох імперій економіка українських земель продовжувала зберігати колоніальний характер; незважаючи на величезні природні багатства і працьовитість народу, становище основної маси населення залишалось надзвичайно тяжким.

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В РОКИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗАВОРУШЕНЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1917—1920 РР.)

- ❖ *Перша світова війна та її вплив на економіку України.*
- ❖ *Революційні події 1917 р. в Росії та Україні.*
- ❖ *Економічна програма більшовиків.*
- ❖ *Економічна програма Центральної Ради.*
- ❖ *Суть економічної політики більшовиків та її реалізація в Росії у 1917—1918 рр.*
- ❖ *Економічні причини нестабільності влади в Україні та громадянської війни.*
- ❖ *Економічна політика Гетьманату: позитивні та негативні наслідки.*
- ❖ *Декларація Директорії та її економічна суть.*
- ❖ *Спроба встановлення державності в західноукраїнських землях.*
- ❖ *Програма економічних перетворень.*
- ❖ *Політика «воєнного комунізму», її економічна суть.*
- ❖ *Особливості реалізації в Україні.*

Як відомо, Перша світова війна стала безпосередньою причиною розвалу трьох багатонаціональних (Російської, Австро-Угорської та Оттоманської) та однієї мононаціональної (Німецької) імперій, що обумовило появу численних державних новоутворень, з яких не всі зуміли утвердитися на світовій геополітичній арені як самостійні держави.

Наприкінці війни спробу відновити свою незалежність і державність зробила й Україна, землі якої були поділені між Російською та Австро-Угорською імперіями. Будучи членами різних антагоністичних воєнно-політичних угруповань, що протиставлялися у війні, ці держави поступово втрачали свій воєнно-економічний та політичний потенціал.

Російська імперія охоплювала більшу частину українських земель. Війна висунула колосальні вимоги до економіки країн, що воювали, та поставила на перший план питання переходу економіки на воєнні рейки. Російська імперія, яка вступила у війну у серпні 1914 р., виявилася недостатньо до неї підготовленою. Влас-

не, російський уряд, як і практично всі країни, що вступили у війну, не розраховували на її тривалість. Воєнні запаси були зроблені лише на три місяці. Але вже на початку війни Російська імперія втратила Прибалтику та Польщу. Значна частина промислових підприємств цих регіонів не була евакуйована і почала працювати на супротивника, тим більше, що в розвиток їх до війни активно вкладався саме німецький капітал. Уже через чотири місяці більшість частин на фронтах відчували нестачу патронів та снарядів.

Потреби десятимільйонної армії вимагали повної перебудови економіки країни. Воєнні видатки були надзвичайно великими. Кожний день війни в 1914 р. для Російської держави обходився у середньому у 10 млн крб., а в 1917 — вже у 50—65 млн крб. Більшість промислових підприємств перейшла на виробництво воєнної продукції та обслуговування потреб армії. Але при цьому слід пам'ятати, що значну частину кваліфікованих робітників було мобілізовано на фронт. Уже до кінця 1914 р. було мобілізовано 6,5 млн осіб, а через два роки їх кількість складала 16 млн. Втрати були також досить великими: загинуло та померло від поранень 1,5 млн солдат, близько 2 млн втратили працездатність через поранення і майже 1 млн опинилися у полоні.

Війна спричинила значні зміни в економіці країни, змінилися співвідношення у темпах розвитку галузей народного господарства. Загальне зростання виробництва промислової продукції у роки війни відбувалося лише за рахунок виробництва вкрай необхідної воєнної продукції (якщо у 1913 р. вважати промислове виробництво за 100 %, то у 1917 р. воно складало майже 170 %), у той час як виробництво продукції інших галузей скорочувалося (до 54 % у 1917 р.). Війна визначила найголовніші проблеми економіки: транспорт, паливо, продовольство, трудові ресурси, фінанси. Ці ж проблеми стали основними і для українських губерній.

Залізниці перевозили більшу частину вантажів. Початок війни не означав припинення залізничного будівництва, у 1916 р. здано до експлуатації більше 4000 км залізничних шляхів, але переважно на сході. У той же час значна частина залізниць залишилася на окупованій території, змінюється і напрямок вантажопотоків. Залізниці України були запружені воєнними перевезеннями, не вистачало локомотивів і вагонів, а для ремонту наявного складу бракувало кваліфікованих робітників, які були мобілізовані до діючої армії.

Робота транспорту безпосередньо була пов'язана із проблемою палива, а видобуток вугілля у Донбасі (головній паливній базі

Російської імперії) вже у 1916 р. починає знижуватися (за три місяці 1916 р. видобуток вугілля зменшився на 17 %). Замінники ж вугілля (торф, дрова) також вимагали доставки до залізниць, але не вистачало коней та фуражу для них. Через нестачу палива наприкінці 1916 р. почали закриватися заводи, деякі підприємства працювали не на повну потужність.

Надзвичайно напружений стан склався з продовольчим постачанням армії та промислових центрів. Варто зазначити, що хліб у країні був, у зв'язку з припиненням його експорту навіть спостерігались деякі надлишки в руках безпосередніх виробників, але постачання його у великі міста та промислові центри значно зменшилося. Причиною цього були не лише транспортні незгоди, але й надзвичайно не вигідна кон'юнктура. Уряд був змушений піти на адміністративні заходи: у грудні 1916 р. було запроваджено обов'язкове постачання хліба державі за твердими цінами. У той же час сільське господарство опинилося у надзвичайно тяжких умовах: не вистачало найнеобхіднішого реманенту, а його виробництво у 1917 р. майже зовсім припинилося, скоротившись по імперії до 2,1 % від довоєнного рівня. Імпорт через Чорне та Балтійське моря також став майже неможливим (у війну вступила Туреччина на боці Троїстого союзу, а Прибалтика була окупована німцями), можна було використовувати лише порти Архангельськ та Владивосток. Власне, можна сказати, що Російська імперія опинилася у стані блокади.

Отже, порушувалася можливість збалансованого товарообміну, селянство почало приховувати хлібні запаси, що призвело до задоволення державних хлібних ресурсів і неможливості задовольнити потреби як фронту, так і великих міст та промислових центрів, де ще у 1916 р. було введено нормований відпуск хліба. В українських землях не вистачало чоловічих робочих рук, здебільшого мобілізованих на фронті світової війни. Значна частина промислових робітників перед зростаючою загрозою голоду перебиралася з міст до сільської місцевості, де зберігалися її корені; зростало і «міщечництво», тобто поїздки з метою обміну промислових товарів на продукти харчування, що збільшило кількість прогулів та істотно падіння продуктивності праці.

Війна також підірвала фінансову систему Російської держави. Постійно зростали видатки, досягнувши майже половини сукупного доходу країни у 1916/1917 р. Одночасно скорочувалися доходні статті бюджету, особливо із забороною продажу алкоголю, адже левову частку доходів бюджету складала так звана «винна монополія» (до 25 %), а запровадження нових податків та збіль-

шення непрямих податків не могло компенсувати цих втрат. Зрозуміло, що уряд почав застосовувати грошову емісію для покриття бюджетного дефіциту, а також позички. За чотири роки війни кількість грошей в обігу зросла більше ніж у шість разів.

До того ж скорочувалися і податкові надходження: поземельний, з нерухомості, з промисловості та ін. Внутрішні та зовнішні позички склали на 1 серпня 1917 р. більше 409 млрд крб. Усе це обумовило зростаючу інфляцію (до лютого 1917 р. карбованець дорівнював 27 довоєнним копійкам, а ціни на споживчі товари зросли у 4—5 разів), різке падіння споживання, перш за все серед робітників.

Усі ці тенденції зумовили зростання державного втручання в економіку (зростання процесів етатизації), перш за все методами зміцнення адміністративно-розподільчих прав влади стосовно до всіх суб'єктів господарської системи без урахування їх інтересів. Основними завданнями воєнного регулювання економіки уряд вважав забезпечення виробництва матеріальними ресурсами, а населення (і особливо армії) — продовольством, для чого вже у 1915 р. було створено чотири особливі наради — з оборони, перевезень, палива та продовольчої справи. Вони мали широкі повноваження та очолювалися відповідними міністрами. Як інструмент регулювання повинні були використовуватися державні замовлення, фіксовані та граничні ціни, обмеження свободи торгівлі аж до запровадження державної монополії, реквізиції продукції. Наради були покликані розробляти плани постачання армії та населення продовольством, паливом, надавати аванси підприємствам та сприяти у виконанні замовлень. З погіршенням економічної ситуації уряд намагався посилити роль адміністративних важелів, активізувати безпосереднє втручання в господарське життя, зокрема у процеси розподілу. Запровадження у 1916 р. твердих цін на хліб призвело до приховування хлібних ресурсів та штучного продовольчого дефіциту в містах.

Зі свого боку підприємці намагалися посилити вплив на процеси організації регулювання. Вже у перші тижні війни було створено Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст, а у травні 1915 р. найбільші представники ділових кіл створили Центральний воєнно-промисловий комітет, на який покладалося завдання організації виробництва для воєнних потреб та розподілу замовлень між великими підприємствами. Завдяки йому в 1916 р. значно покращилося постачання армії: порівняно з 1914 р. рушниць виробляли вдвічі більше, кулеметів — у 6 разів, гарматних набоїв — у 9, гармат — у 4 рази. Зросли і поставки во-

енних припасів з боку союзників, що збільшувало зовнішній борг Росії.

З початку 1916 р. в деяких містах було запроваджено нормований відпуск (за картками) борошна та круп, запроваджено закон про чотири «м'ясопустні дні» на тиждень, а з січня 1917 р. за пропозицією міністра землеробства запроваджено примусову хлібну розкладку. Передбачалося постачання 506,5 млн пудів хліба для потреб армії та військової промисловості. Щодо постачання міст, то воно покладалося на місцеві органи влади. Але всі ці заходи не ліквідували господарської розрухи, і в опозиції до царського уряду опинилося майже все населення.

Відомо, що революційні події у Петрограді в лютому 1917 р. були викликані невідвезенням хліба. Хвилювання в столиці вилилися у Лютневу революцію і повалення самодержавства, зречення Миколи II. Було створено Тимчасовий уряд, який мав діяти до скликання Всеросійських Установчих зборів. В Україні петроградські події викликали зростання національного руху, і 3 березня 1917 р. було створено Центральну Раду — перший національний уряд України. Спочатку Центральна Рада не ставила перед собою завдань соціально-економічного реформування, в її перших документах (Універсалах) періоду травня-липня 1917 р. ставилося лише питання автономії України у складі федеративної Російської республіки. Тимчасовий уряд, до якого звернулася Рада, тривалий час не визнавав прав України на автономію, стверджуючи, що «Тимчасовий уряд не є уповноваженим у наданні автономних прав частині держави Російської», і лише в липні Тимчасовий уряд визнав Українську Центральну Раду як легальне представництво українського народу, за нею визнавалося право виробити національно-політичний статус України і підготувати проекти законів, які повинні бути затверджені — Всеросійськими Установчими зборами. Визнано було й виконавчий орган Центральної Ради — Генеральний секретаріат — як найвищий крайовий орган управління в Україні. Але цей еволюційний шлях творення української державності перервав більшовицький переворот у жовтні 1917 р. і тим самим поставив країну на межу громадянської війни.

Власне, економічна програма більшовиків розроблялася, перш за все В. І. Леніним, у період між Лютневою революцією та жовтневим переворотом. На її формування надзвичайно великий вплив мала ідея державного соціалізму, а також практика країн, що воювали у Першій світовій війні задля створення регульованого державою господарства. Досвід створення такої моделі гос-

подарства, як ми вже бачили, був і у Росії. Але запропоновані Леніним заходи не мали у своїй основі самого суттєвого: «приватної власності, приватної ініціативи, ринкового механізму функціонування економіки та стимулювання її розвитку»³⁸, а передбачали перетворення всіх ринкових інституцій на обліково-реєстраційний апарат нової держави. Вже у цей період пропонуються такі форми організації, як робітничий контроль (перехідний захід до націоналізації засобів виробництва, через який робітники повинні були набути навичок управління), посилення централізації, зосередження в руках «диктатури пролетаріату» командних висот в економіці, а також «соціалістична перебудова сільського господарства», яка полягала у конфіскації всіх земель — поміщицьких, церковних, монастирських та удільних з наступним будівництвом на них великих державних сільськогосподарських підприємств.

Варто зауважити, що такі підходи до майбутньої перебудови господарства мали як своїх прибічників, так і противників в Україні. Деякі кроки Центральної Ради активно піддавалися критиці в досить численній більшовицькій пресі того часу, яка виходила в Україні, зокрема, ідея створення державного, а не робітничого контролю над процесами виробництва та розподілу. В той же час ідеї більшовиків піддавалися досить обґрунтованій критиці, відзначалася невідповідність країни до соціалістичних перетворень, обґрунтовувалась недопустимість націоналізації або соціалізації землі деякими провідними українськими вченими (В. Косинським, В. Левитським, К. Воблим та ін.). Так, В. Косинський зауважував, що це може викликати «небувалі потрясіння, позбавить країну останніх продуктів... послабить інтенсивність праці в селі, бо відіб'є у селян бажання працювати... і знизить продуктивність праці»³⁹. Власне, наступна наша історія багато в чому підтвердила такі висновки, але тоді до цих застережень мало хто прислуховувався.

Після жовтневих подій у Петрограді та падіння Тимчасового уряду влада в Україні практично повністю, за винятком деяких промислових регіонів, перейшла до Центральної Ради, яка 7 (20) листопада 1917 р. проголосила створення Української Народної Республіки (УНР) у складі Російської Федерації. Тим же Універсалом проголошувалась програма ґрунтовних соціально-економічних перетворень на соціалістичних засадах, що можна пояснити соці-

³⁸ *Історія економічної думки України* / Р. Х. Васильєва та ін. — К., 1993. — С. 173.

³⁹ *Історія економічної думки України* / Р. Х. Васильєва та ін. — К., 1993. — С. 176.

алістичним складом Центральної Ради. Так, скасовувалося право приватної власності на землю у зв'язку з визнанням її без викупу власністю всього народу. Для реалізації цього положення Центральна Рада доручила Генеральному секретаріатові розробити проект земельного закону, який би визначав напрями використання цих земель до остаточного вирішення питання Українськими Установчими зборами. Третій Універсал стверджував необхідність «доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання й кращої організації праці», для чого передбачалося «установити державний контроль над продукцією на Україні»⁴⁰. Крім того, Універсалом встановлювався 8-годинний робочий день, забезпечувалися всі свободи, здобуті все-російською революцією: свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків тощо; встановлювалася й дата виборів до Всеукраїнських Установчих зборів (27 грудня 1917 р.).

Але дії Центральної Ради були непослідовними у проведенні соціально-економічних перетворень. Перш за все, відкладалося вирішення аграрного питання до скликання Установчих зборів, а у поясненні до Універсалу, опублікованому в середині листопада, заборонялося під загрозою репресій самовільне захоплення земель та іншої власності. Уточнювалися ще деякі положення аграрної програми, зокрема те, що конфіскації не підлягають землі власників, які не перевищують 40 дес., а також землі під певними технічними культурами (виноградниками, хмелем) та землі «культурних господарств». Ці дії спрямовувалися на збереження продуктивності сільськогосподарського виробництва, запровадження фермерського господарства як його основи. Але їх не сприйняла найбільш бідна частина селянства, яка прагнула «чорного переділу». Не була послідовною й політика щодо промисловості та фінансів. Усе це послаблювало позиції Центральної Ради і давало можливість більшовикам знайти часткову підтримку в Україні на межі 1917—1918 рр.

Як відомо, з приходом до влади більшовиків у Росії розпочинається «червоногвардійська атака на капітал», основними методами якої стали примус та насильство. До основних заходів цього періоду слід віднести встановлення робітничого контролю, націоналізацію банків, упровадження в життя Декрету про землю, націоналізацію промисловості та організацію державної системи управління нею, запровадження монополії зовнішньої торгівлі. Для більш чіткого розуміння наступних перетворень в Україні на

⁴⁰ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. — Ч. 1. — К., 1999. — С. 42.

цьому процесі «завоювання командних висот в економіці» в Росії слід зупинитися більш детально.

Робітничий контроль встановлювався відповідно до декрету від 14 (27) листопада 1917 р. Його виборні органи (фабзавкоми) повинні були створюватися на всіх підприємствах, де використовувалася наймана праця, а їх контролю підлягали виробництво, постачання сировини, продаж та зберігання продукції, фінансові операції. Встановлювалася відповідальність власників підприємств щодо невиконання ними розпоряджень фабзавкомів. Уже в листопаді-грудні 1917 р. робітничий контроль було встановлено на більшості великих та середніх підприємств у найважливіших промислових центрах. Його розглядали як школу підготовки кадрів нового господарського апарату та найважливіший засіб налагодження державного обліку ресурсів і потреб. Одночасно робітничий контроль значною мірою прискорив націоналізацію промисловості.

Націоналізація банків розпочалася із захоплення під час жовтневого збройного повстання Державного банку Росії (емісійного центру та сховища золотого запасу Росії). А згаданим декретом від 14 (27) грудня 1917 р. проголошується націоналізація комерційних банків та злиття їх з Державним, що означало фактичну конфіскацію їх державою.

Націоналізація промисловості передбачалася більшовиками як поступовий процес. У перші післяжовтневі місяці до рук держави переходили найважливіші народногосподарські об'єкти, а також ті підприємства, націоналізації яких вимагали фабзавкоми. Цей процес досить швидко набув рис звичайнісінької конфіскації і з початку 1918 р. перетворився на масовий та стихійно зростаючий конфіскаційний рух. Але це негативно впливало на стан промисловості, адже порушувалися господарські зв'язки та поглиблювалася криза. З метою налагодження управління націоналізованою промисловістю вже 2 грудня 1917 р. створюється спеціальний орган — Вища Рада народного господарства.

Наступний етап націоналізації промисловості в радянській Росії припадає на весну 1918 р. (березень-червень), коли під націоналізацію підпали найбільш монополізовані галузі промисловості, причому власністю Російської держави проголошувалися українські підприємства цукрової, машинобудівної та металургійної промисловості. З середини 1918 р. розпочинається суцільна націоналізація великих та середніх промислових підприємств.

Перетворення в аграрному секторі відбуваються на основі Декрету про землю, прийнятого II Всеросійським з'їздом рад 26 жовтня 1917 р. Ним про-

голошувалися відміна приватної власності на землю, конфіскація всіх земель нетрудового користування (поміщицьких, церковних, монастирських, удільних) та розподіл їх між селянами за зрівнювальним принципом за трудовою або споживчою нормами зі збереженням усіх форм землекористування та періодичними перерозподілами. Отже, в аграрній політиці більшовики відійшли від власної програми: Декрет про землю базувався на основі аграрної програми лівих есерів. Але «надреволюційний» характер аграрних перетворень на селі проявився у дії продзагонів (формування їх розпочалося навесні 1918 р.) та створенні комбідів (червень 1918 р.), у незаконних поборах із селянства, каральних експедиціях проти нього, вилученні продрозкладки тощо. Конфіскація та розподіл землі відбувалися на основі закону про соціалізацію землі (27 січня 1918 р.).

В Україні більшовики відразу скористалися з помилок Центральної Ради, і, намагаючись встановити тут свій контроль, інспірували скликання у Києві в грудні 1917 р. I-го Всеукраїнського з'їзду Рад для переобрання Центральної Ради та українського уряду — Генерального секретаріату. Але більшість делегатів цього з'їзду становили селяни, які не підтримали більшовиків, і більшовицькі депутати переїхали до Харкова, де, об'єднавшись з делегатами регіонального з'їзду рад Донецького і Криворізького басейнів, що в цей час відбувався у Харкові, проголосили створення радянської української держави. Було обрано її вищий керівний орган — Центральний Виконавчий комітет (ЦВК), який і сформував радянський уряд — Народний секретаріат. ЦВК мав негайно поширити на територію України всі декрети і розпорядження уряду РСФРР.

Двовладдя, що встановилося в Україні, призвело до розподілу її території на дві частини: більша підпорядковувалася Центральній Раді, а менша — ЦВК (креатурі Москви). Останній 17 грудня 1918 р. проголосив повалення Центральної Ради та перехід влади до більшовицького уряду. В результаті цього Україна була втягнута у жорстоку братовбивчу війну, в якій Центральна Рада отримала поразку. Важливу роль у цій поразці відіграла матеріальна та фінансова підтримка радянського уряду України більшовицьким урядом Росії. Радянська влада встановлюється в більшості регіонів України вже протягом грудня 1917 — лютого 1918 рр. Поразка Центральної Ради на цьому етапі була обумовлена її внутрішньою слабкістю, грубими помилками у вирішенні аграрної політики, робітничого питання. Навіть прийняття IV Універсалу (11 січня 1919 р.), який проголосив УНР незалежною державою і містив цілу низку соціально-економічних заходів (піднесення народного добробуту, відбудову зруйнованої промисловості, передачу землі трудовому народові без викупу),

не дало очікуваних результатів. Фатальним для остаточної поразки Центральної Ради стало і підписання мирного договору з Четверним союзом та закликання німецько-австрійських сил для спільних дій проти радянського уряду, в результаті чого влада Центральної Ради знов поширилася на всю Україну. Економічні зобов'язання УНР перед країнами Четверного союзу передбачали поставку з України близько 1 млн т збіжжя, м'яса, круп. Союзники-окупанти здійснювали в Україні загарбницьку політику, прагнучи найкращим чином забезпечити термінові потреби Австрії та Німеччини в українському хлібі та сировині. Проте слабкий державний апарат УНР не забезпечував виконання підписаних угод щодо

постачання продуктів харчування та сировини і не зміг стримати зростаючий національно-визвольний рух проти окупантів.

Власне, ця неможливість зумовлювалася цілком об'єктивними причинами. Адже економічно Україна винесла на своїх плечах надзвичайно великий тягар трьох років світової війни та півроку війни громадянської. Залізничний транспорт був зруйнований, мости — висаджені у повітря або зруйновані, рухомий склад залізниць було знищено або вивезено більшовиками у Росію. Заводи не працювали через брак робітників та палива, шахти Донбасу були залиті водою. До того ж у переддень весни величезні панські маєтки залишалися незорані, незасіяні, що різко зменшувало надію на зростання сільськогосподарського виробництва. У результаті більшовицької націоналізації з України були вивезені величезні кошти, вилучені з банків та конфісковані у населення.

Спроби Центральної Ради дещо стабілізувати економічну ситуацію виявилися марними. Більшість селян втрачали надію на отримання землі, а уряд наприкінці січня 1918 р. розробив земельний закон, який повністю скасовував приватну власність на землю та встановлював норму землекористування (25 дес., а не 40 дес., як у попередньому законі), але не зміг запровадити його у життя. Проти гасла «соціалізації землі» виступила більша частина заможного та середнього селянства, у той час як біднота втратила довіру до Центральної Ради і не бачила ніяких перспектив у вирішенні земельного питання.

Не дала бажаних результатів і спроба стабілізувати фінансову систему та державний бюджет. Щоправда, саме Центральна Рада запроваджує в обіг першу національну валюту (гривню), намагається визначити й питання податків. Але Центральна Рада з її соціалістичними ідеями перебудови України почала втрачати підтримку населення. З огляду на загальний економічний стан в Украї-

ні втрачається і довіра до Центральної Ради з боку окупаційних властей.

Наприкінці квітня окупаційна влада організувала «палацовий» переворот, у результаті якого влада в Україні перейшла до гетьмана Павла Скоропадського, котрого обрали на з'їзді хліборобів, що відбувся у цей час у Києві. В той же день (29 квітня 1918 р.) проголошено гетьманський маніфест — «Грамоту до всього українського народу» та «Законои про тимчасовий устрій України», підписані новообраним гетьманом. Цими документами проголошувалося повернення прав приватної власності як «фундаменту культури і цивілізації» та запровадження повної «свободи торгу й... приватного підприємництва й ініціативи»⁴¹. Що ж до найболючішого земельного питання в грамоті зазначалося про прийняття заходів «щодо відчуження земель за справжньою їх вартістю від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів»⁴².

Саме у цьому напрямі і було розроблено проект аграрної реформи, опублікований у липні 1918 р. За цим проектом передбачалося передати у власність селян державні та удільні землі. Стосовно ж поміщицьких земель, то в проекті зазначалося, що держава повинна викупити їх, залишивши в руках попередніх власників не більше 25 десятин, і лише для так званих культурних гос-

подарств (наприклад, плантацій цукрових буряків або високотоварних тваринницьких господарств) запроваджувалася норма 200 десятин. Ця реформа не отримала підтримки ані серед більшості селянства, ані серед великих землевласників.

Проте деякі заходи гетьманського уряду в галузі економіки були добре продуманими і вдалими: було створено власну банківську систему, налагоджено розхитану фінансову систему, забезпечено державний бюджет та стабільність української грошової одиниці — гривні, запроваджені Центральною Радою. Відновлено майже повністю залізничний рух, для чого за короткий термін відремонтовано локомотиви, вагони, залізничні колії, мости тощо. Певна стабілізація відчувалася й у промисловості, але підприємці, яким уряд гетьмана повернув право власності, відкидали всі ті зміни, які відбулися в результаті Лютневої революції, і запроваджували обмеження діяльності профспілок, не підкорялися вимогам дотримання певного рівня заробітної плати, забороняли страйки. Збільшувалася тривалість робочого дня (до 12 год.), зросло безробіття.

83. ⁴¹ Турченко Ф. Г. Новітня історія України — Ч. 1. — 1917—1945. — К.: Генеза, 1998. — С.

⁴² Там само.

У зовнішній політиці гетьман П. Скоропадський продовжив лінію Центральної Ради, але його правління характеризувалося ще більшими поступками на користь німецько-австрійських «союзників»-окупантів, гетьман зі своїм урядом перебував у повній залежності від німецько-австрійської військової адміністрації, яка так інформувала своє керівництво: «Він (гетьман) також усвідомлює, що відновити нормальний рівень економіки країни можна тільки за умови повної орієнтації на Німеччину», а в «даний момент Скоропадський перебуває цілком і повністю під впливом головного командування»⁴³.

Невдоволення політикою гетьманського уряду зростає, перш за все серед робітників. Становище робітничого класу штовхало його до посилення боротьби за свої права, але гетьманський уряд, намагаючись придушити виступи робітництва, запроваджує репресивні заходи (зокрема, відновлюється дія царського закону про заборону участі у страйках). Зрозуміло, що це посилює невдоволення трудящих мас, спонукає їх до боротьби проти гетьманського режиму.

Слід зауважити, що ця боротьба розпочалася ще влітку 1918 р., але восени, після підписання Комп'єнського перемир'я (11 листопада), криза Гетьманату стала неминучою. Поразка у війні Німеччини та її союзників, революційні події, що розгорнулися в Німеччині, означали і поразку режиму гетьмана. Німецькі та австрійські війська виводяться з України, Скоропадського позбавлено могутньої підтримки. Питання про владу в Україні загострюється. І в цих умовах представники Українського Національного Союзу створюють 13 листопада 1918 р. так звану Директорію для керівництва повстанським рухом проти гетьманського режиму. 15 листопада розпочинається загальне повстання, а головний отаман українських військ С. Петлюра оприлюднює від свого імені універсал із закликом до українського народу підтримати повстання.

Повстанський рух набирає сили, і частини повстанської армії протягом листопада-грудня 1918 р. займають майже всю територію України, а 14 грудня — Київ. Того самого дня гетьман підписав грамоту про зречення від влади. Створюються умови для відновлення Української Народної Республіки. Але паралельно активізують свій рух проти гетьманського режиму і більшовики, які спромоглися у цей же період відновити свою владу на частині території України.

Першим програмним документом Директорії стала «Декларація» від 26 грудня. Варто зауважити, що за своїм соціально-економічним змістом Декларацію було наближено до програмних заяв більшовиків: заперечувалася приватна власність, а щодо земельного питання, то Директорія запевнила, що «всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються», а «решта земель переходить у користування безземельних і мало-

⁴³ Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності. — К.: Либідь, 1999. — С. 236.

земельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у Військо Республіки для боротьби з бувшим гетьманом», але «верховне порядкування» всіма землями належить Директорії⁴⁴. Проте декларована програма не вирішувала земельного питання, зате загострювала і так украй гостру ситуацію на селі.

Проголошені Декларацією заходи щодо розвитку промисловості означали практичне її одержавлення. Декларувалося встановлення «робітничого державного» контролю над виробництвом, запевнялося що «всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу», для чого будуть створені спеціальні комісії; приділялася увага й розподілу «надбаного» з обіцянкою розподілити все (від землі до продуктів споживання) по справедливості⁴⁵. Вищим законодавчим органом УНР повинен був стати Трудовий конгрес, обраний «трудовим населенням, без участі поміщиків та капіталістів»⁴⁶.

Однак політика Директорії була непослідовною, що перш за все проявилось у земельному законі, який було опубліковано на початку січня 1919 р. У законі йшлося про ліквідацію приватної власності на землю, наголошувалося, що землею можуть користуватися всі, хто обробляє її своїми руками; визначалися й норми землекористування (не менше 5 і не більше 15 дес.). У той же час зразкові поміщицькі маєтки та підприємства можуть залишатися в руках їх власників. Такі положення закону викликали невдоволення більшості селян, які виступали за зрівнювальний розподіл поміщицьких земель, до того ж уряд Директорії відклав реалізацію реформи до літа 1919 р. Повільність дій Директорії у головному питанні — земельному — призвела до розчарування селян у владі і привернула більшість їх до підтримки більшовиків, які вели в цей час активну боротьбу проти Директорії.

Невдалими були також дії Директорії у напрямі реформування промисловості, але, декларуючи обмеження економічної влади буржуазії, Директорія залишила недоторканими позиції великого капіталу. Не дала очікуваних результатів і фінансова реформа: проголосивши єдиним засобом платежу українські гроші (гривні), уряд не зміг вилучити з обігу гроші російські, зупинити інфляцію не вдалося. На місцях адміністрація силою придушувала невдоволення, забороняючи профспілки, робітничі страйки.

У зовнішній політиці Директорія намагалася переорієнтуватися на Антанту, під загрозою більшовицького наступу Трудовий конгрес доручив урядові Директорії знайти порозуміння з цим

⁴⁴ Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності. — К.: Либідь. — С. 294.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1993. — Т. 1. — С. 518.

союзом, але дії уряду в цьому напрямі були також дуже непослідовними. До того ж за надання допомоги представники Антанти зажадали таких поступок, які зводили нанівець суверенітет України. Директорія досить швидко втрачала свої позиції.

Поразка у війні та розпад Австро-Угорської імперії створили можливості та обумовили формування на території Європи цілого ряду нових держав, а також дали надію на утворення суверенної держави й у західноукраїнських землях, де в листопаді 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР).

Її програма передбачала забезпечення демократичних прав усім громадянам, здійснення аграрної реформи, законодавче встановлення 8-годинного робочого дня, забезпечення охорони праці, заборону використання дитячої праці тощо. Незважаючи на несприятливі обставини, збройну боротьбу з новоствореною Польщею, державотворчі процеси в західноукраїнських землях відбувалися досить цілеспрямовано. Для втілення в життя проголошених намірів було сформовано уряд — Державний секретаріат (пізніше — Рада Державних Секретарів ЗУНР), а функції вищої законодавчої влади виконувала Українська національна Рада.

Вже у січні 1919 р. було створено спеціальну комісію для розробки аграрної реформи, а у квітні було ухвалено Закон про земельну реформу. Цей закон визначив лише основи аграрних перетворень. Перш за все проголошувалася ліквідація великого землеволодіння (поміщицького, церковного, державного), але розподіл цих земель між безземельними та малоземельними селянами передбачалося перенести на мирний час, після завершення бойових дій. У законі також було порушено питання щодо створення зразкових господарств, надання земельних ділянок для сільськогосподарських закладів, промислових підприємств, освітніх установ. Ліси повинні були перейти під контроль держави. У той же час заборонялося самовільне захоплення земель, а порушників цього положення передбачалося карати шестимісячним ув'язненням. Уся конфіскована земля підпорядковувалася земельному фонду, що означало затягування передачі землі селянам. Невизначеним залишалося й питання щодо умов надання землі селянам, його вирішення перекладалося на сейм. Зрозуміло, що такий закон викликав невдоволення більшості селянства.

Загалом економічна ситуація в Західній Україні була надзвичайно складною. Унаслідок Першої світової війни було підірвано сільське господарство, зруйновано залізниці. Справжнім лихом стала постійна нестача найнеобхіднішого, до того ж Польська ліквідаційна комісія проголосила економічну блокаду Галичини.

Уряд змушений був піти на монополізацію продажу збіжжя, хліба, деяких інших сільськогосподарських продуктів; запроваджувалися заходи проти спекуляції та спроби регуляції розподілу продуктів харчування. Після певної підготовки було проведено грошову реформу, відповідно до якої з 4 квітня запроваджувалася національна валюта — гривня та карбованець.

Надзвичайно важливим кроком ЗУНР була спроба об'єднатися з УНР в єдину соборну Українську державу. 22 січня 1919 р. було проголошено Акт злуки, який відбивав прагнення обох частин української нації до державної єдності. Цей Акт був затверджений Трудовим конгресом, що розпочав свою роботу 23 січня 1919 р., а остаточну ратифікацію повинні були здійснити Всеукраїнські Установчі Збори, до скликання яких справа так і не дійшла. Отже, спроба створення єдиної Української держави виявилася неможливою. Політична ситуація склалася таким чином, що західноукраїнські землі (у результаті рішень Паризької мирної конференції) стали частинами трьох держав — Польщі, Чехословаччини та Румунії, а УНР доби Директорії під тиском сил Червоної Армії та через власну внутрішню слабкість припинила своє існування, як і її попередниці — УНР доби Центральної Ради та Українська гетьманська держава. Усі вони не витримали експансії тоталітарного режиму, який встановили більшовики у жовтні 1917 р. у Росії.

В умовах збройної боротьби більшовицька партія форсувала реалізацію положень своєї програми щодо заміни ринкової економіки безтоварним, тобто комуністичним виробництвом, яким керують з одного центру. Ця економічна політика отримала назву політики «воєнного комунізму» і означала воєнну диктатуру з широким застосуванням примусових заходів у господарстві.

Головним заходом «воєнного комунізму» стала продрозкладка (офіційно запроваджена декретом РНК у січні 1919 р.), за якою селяни повинні були здавати всі «надлишки» продовольства (за винятком необхідного для життя мінімуму: на харчі, на посів та фураж). Зібране продовольство надходило у розпорядження Наркомпроду для нормованого прямого розподілу між населенням міст. Це обумовило ще одну ознаку «воєнного комунізму» — так звану «хлібну монополію», тобто виключне право держави на реалізацію основних продуктів харчування, які розподілялися централізовано по картках за класовим принципом. Селяни ж за продовольство, вилучене як продрозкладка, практично нічого не отримували, тобто продрозкладка фактично була прямою конфіскацією.

У промисловості «воєнний комунізм» означав повну націоналізацію з жорсткою централізацією управління через Вищу раду народного господарства (ВРНГ). У складі ВРНГ було створено главки (головні комітети), кількість яких у 1920 р. перевищила 50, і які отримали, по суті, диктаторські повноваження у керівництві окремими галузями. Запроваджувалися також позаекономічні методи хазяйнування, зокрема загальна трудова повинність (тих, хто ухилився від неї, передбачалося звинувачувати у дезертирстві, створювати з них штрафні робочі команди і навіть відправляти до концентраційних таборів, які почали створювати вже у 1918 р.), а також трудові армії, мобілізація праці тощо.

Гроші поступово вилучалися з обігу: їх надрукували так багато, що вони майже повністю втратили свою купівельну спроможність. В умовах гіперінфляції відбувалася заміна грошового обігу натуральним обміном, у промисловості запроваджується система безгрошових відносин та розрахунків. Усі підприємства повинні були відпускати свою продукцію державним організаціям та підприємствам безкоштовно; відмінялися податки, анулювалися борги підприємств. Централізовано та без оплати відбувалося постачання сировини, палива, обладнання та ін. Готівка видавалася підприємствам лише на ті потреби, які не можна було задовольнити у натуральній формі. Припинили існування банківська система та кредитні відносини, які були замінені на державне фінансування і матеріально-технічне постачання. Натуралізується й оплата праці, причому панівним стає зрівнювальний принцип (якщо у 1917 р. оплата праці кваліфікованого робітника перевищувала оплату праці чорнороба у 2,3 рази, то у 1920 — лише у 1,04 рази). Нарешті, відмінялася плата за комунальні та деякі інші послуги.

В Україні послідовний перехід до політики «воєнного комунізму» почався з відновлення радянської влади на початку 1919 р. Тут одразу ж розгорнулося одержавлення фінансів, транспорту, зв'язку, промисловості, перш за все видобувної, металургійної, машинобудівної, цукрової. Націоналізація (а по суті конфіскація), яка проходила під гаслами переходу від капіталістичного до соціалістичного способу виробництва, остаточно підірвала розхитаний війною господарський механізм, знищила підприємницьку ініціативу, максимально обмежила товарно-грошові відносини. Економічні закони, що перестали діяти, намагалися замінити посиленням централізації управління. За прикладом Росії в Україні створюється Українська Рада Народного Господарства (УРНГ), яка діяла під безпосереднім контролем ВРНГ, а також мережа вертикальних управлінських структур. Ця система доповнювалася

зростанням примусового характеру праці — трудовими мобілізаціями, створенням трудових армій, а також поширенням на Україну загальної трудової повинності. Проте всі ці дії не давали позитивного результату, а лише прискорювали процес господарського занепаду.

Економічні зв'язки між містом та селом руйнувалися, що радикально загострювало продовольчу проблему. Її намагалися вирішити шляхом запровадження продрозкладки (декрет радянського уряду України від 12 квітня 1919 р.), і в українські села виїхали численні продзагони з російських міст. Хліб, що вилучався у селян, повністю йшов на задоволення потреб російських столиць, і ніякою мірою не поліпшив становища в українських містах. Заготівлі хліба перетворилися на криваву «боротьбу за хліб», адже селянство активно протистояло реквізиціям.

Невдоволення селян радянською владою зростає і через зміни в аграрній політиці. Відходячи від засад Декрету про землю (який був поширений і на Україну), більшовики проголосили «перехід від одноосібного господарства до товариського», і конфісковані землі «нетрудового користування» не поспішали розподіляти між селянами, резервуючи їх для створення радгоспів (державних сільськогосподарських підприємств) та колективних господарств. Радянські закони, інструкції Наркомзему проголошували пріоритетність державного та колективного землеробства. Загалом було оголошено про конфіскацію 14,5 млн десятин землі, а для розподілу між селянами виділили лише трохи більше 5 млн десятин найменш родючих і придатних для господарювання земель. Приблизно 2,5 млн десятин було зарезервовано для радгоспів та колективних господарств (у 1919 р. було проголошено про створення 1685 радгоспів, 283 колгоспів та 204 комун), але процес їх створення наразився на масове протистояння селян. Решта ж 7 млн десятин землі вважалися надлишками земель заможного селянства, їх передбачалося перерозподілити на користь найбіднішого селянства, але в умовах 1919 р.

цього зробити не встигли.

Запропонована аграрна політика не виправдала сподівань селянства, і воно відвернулося від радянської влади. В Україні поширюється повстанський рух проти більшовицької влади, вже у квітні 1919 р. було зафіксовано понад 90 виступів, а до літа він охопив майже всю територію радянської України. Селяни повстали проти спроби реорганізувати їх життя на комуністичний

лад, що стало однією з найважливіших причин падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р.

Повернення більшовицької влади в Україну відбувається на межі 1919—1920 рр. Призупинений політичними подіями 1919 р. процес націоналізації розгортається з новою силою. Протягом 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств, на які припадало 82 % зайнятих у промисловості робітників. При цьому слід зауважити, що націоналізація відбувалася найчастіше без належної підготовки та економічного обґрунтування, здебільшого націоналізовані підприємства не діяли, а робітники, які залишалися без роботи, переїжджали у село. Ці процеси посилювалися також зрівнювальними принципами оплати праці. Ситуація в промисловості та транспорті ставала загрозливою. Діючи згідно з принципами «воєнного комунізму», відповідні державні й господарські органи запроваджували в республіці загальному трудову повинність та трудові мобілізації, на свій розсуд перекидаючи на великі підприємства, які працювали на війну, робітників з дрібних фабрик і заводів. 21 січня 1920 р. створено Українську трудову армію, яка повинна була забезпечити виробництво необхідною робочою силою: у 1920 р. бійці Трудармії відпрацювали майже 3 млн людино-днів на різних промислових об'єктах. Але ці заходи не дали позитивних результатів, виробництво основної продукції скоротилося до мінімуму (так, наприкінці 1920 р. виробництво чавуну складало близько 6 %, а цукру — менше 3 % від рівня 1913 р.).

В аграрному секторі економіки більшовики проголосили кардинальні зміни своєї політики. Намагаючись створити враження, що ними повністю враховано помилки початку 1919 р., вони обіцяли ширше враховувати інтереси середнього селянства, обмежити масштаби радгоспного будівництва, забезпечити добровільність у створенні колективних господарств. Вирішення аграрного питання розпочалося із затвердження закону Робітничо-селянського уряду України про землю (5 лютого 1920 р.), відповідно до якого конфісковані поміщицькі, церковні та монастирські землі передавалися селянам на умовах трудового землекористування, причому перевага надавалася малоземельним селянам та сільськогосподарським робітникам. Істотно (майже втричі) скорочувалася й кількість радгоспів та земель, закріплених за цукровими заводами.

У той же час продовольча справа повністю залишалася на засадах політики «воєнного комунізму». 26 лютого 1920 р. Раднарком УСРР прийняв закон про хлібну розкладку, за яким визнача-

лися «надлишки» хліба в республіці у 600 млн пудів (цифра надзвичайно завищена!), але за продрозкладкою планувалося отримати 153 млн пудів. Крім хліба, розкладці підлягала й інша продукція селянських господарств — м'ясо, яйця, овочі. Для забезпечення виконання продрозкладки було створено величезну армію, але на цьому етапі вже місцева: ще на початку грудня 1919 р. Наркомпрод РСФРР заборонив відряджати в Україну продзагони з Росії. Ця величезна армія губернських, повітових та районних особливих продовольчих комітетів налічувала 60 тис. осіб, яких підтримували продзагони та діюча армія. Проте селяни відмовлялися постачати продукти харчування, не зупиняючись перед збройним протистоянням, у результаті чого до середини 1920 р. вдалося зібрати лише 10 % від запланованої кількості. Нарком продовольства УСРР О. Шліхтер визнавав, що кожний заготовлений пуд хліба «був окроплений кров'ю».

Продовольча політика радянської влади в Україні виходила далеко за межі простої заготівлі хліба, перетворившись на один з головних компонентів класової боротьби. Продовольче питання, на думку радянського керівництва, було насамперед питанням політичним, питанням боротьби й подолання куркульства, до якого відносили всіх, хто не погоджувався з діями влади. Перемогу над куркульством мали принести поділ села на два ворогуючих табори завдяки створенню комітетів незаможних селян (комнезамів), які створювалися в українському селі на підставі закону ВУЦВК від 9 травня 1920 р., та застосування репресій до більш заможної частини села. Комнезами, фактично, були наділені функціями органів влади на селі, стояли над радами та зосереджували у своїх руках усі адміністративні та політичні функції, поступово перетворюючись на потужний бюрократичний апарат.

Жорстка «воєнно-комуністична» політика зруйнувала село і майже нічого не дала місту. Невдоволення селян знову зростає, і з кінця 1920 р. переростає у потужний повстанський рух. Придушення цього руху було покладено на регулярні збройні сили. Селянство вперто продовжувало чинити опір диктатурі пролетаріату та її економічній системі — «воєнному комунізму». Воно було останньою силою, що чинила опір більшовицькому режимові, який не міг подолати його навіть за допомогою найжорстокіших репресій. Єдино можливим виходом з цієї ситуації були економічні поступки селянству.

Та й в інших галузях економіки стало зрозумілим, що «воєнний комунізм» як політика і як тип господарської системи себе не виправдав. Соціалістична «державо-фабрика», являючи собою продукт матеріалізації марксистсь-

ких схем побудови комунізму в трактуванні радикального крила російської соціал-демократії, ідеї тотальної милітаризації економіки та всіх інших сфер діяльності людини, нічого не могла зробити з деструктивними процесами, що відбувалися в її надрах. В. І. Ленін та інші партійні діячі прийшли до висновку, що економічний і політичний крах країни і суспільства, що насувається, — результат не тільки несприятливого розвитку конкретно-історичних подій, а й самої системи «воєнного комунізму». Опинившись перед необхідністю зробити вибір між комуністичною ідеєю та реальною державною владою, вони обрали останню, проголосивши нову економічну політику.

- ❖ *Нова економічна політика (НЕП): суть, етапи впровадження, наслідки. Відмова від НЕПу та перехід до командно-адміністративної системи.*
- ❖ *Радянська індустріалізація.*
- ❖ *Перехід до директивного перспективного планування.*
- ❖ *Колективізація сільського господарства, її суть та наслідки.*
- ❖ *Голодомор 1932—1933 рр.*
- ❖ *Підсумки економічного розвитку радянської України у міжвоєнний період.*
- ❖ *Економічний розвиток українських земель під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини.*

Наприкінці 1920 р. економічна ситуація в Україні, як і в усій радянській країні, значно погіршилася. Вироблялося лише 10 % довоєнного випуску промислової продукції, діяло не більше чверті існуючих підприємств, майже повністю припинилося виробництво металу (з існуючих 57 доменних печей діяла лише одна); у стані розрухи перебував транспорт, знищено було близько 4 тис. км залізничної колії, більше половини рухомого складу. Матеріальні збитки, заподіяні українській економіці, оцінювалися у 12 млрд крб. У стані кризи знаходилося й сільське господарство: під впливом продовольчої політики радянської влади різко скоротилися посівні площі та збір основних культур.

Економіка потребувала негайної відбудови, і плани господарського відродження країни (їх відбиває цілий ряд рішень та постанов більшовицької партії, зокрема, рішення IX з'їзду РКП(б), березень-квітень 1920 р.; VIII Всеросійського з'їзду Рад, грудень 1920 р.) виходили з «воєнно-комуністичної» парадигми і були зорієнтовані на використання переважно методів прямого державного примусу. Не відрізнялися від рішень центральної влади й рішення українського радянського уряду. На початку березня 1920 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад приймає резолюцію: «Здійснити до кінця націоналізацію і концентрацію приватновласницьких підприємств», фактично фіксуючи незмінний «воєнно-комуністичний» курс.

Однак ця стратегія викликала зростаючий опір народу, перш за все селянства. Селяни не бажали задарма віддавати хліб державі за продрозкладкою і не сприймали більше більшовицької

політики. Масові виступи селянства по всій радянській країні, повстанські армії, що активно створювалися в Україні (наприкінці 1920 — на початку 1921 р. тут діяли повстанські загони, які налічували до 40 тис. осіб), підривали основи більшовицької влади. Проти повстанців застосовували найжорстокіші заходи, повстання придушували силами регулярних частин Червоної армії; розстрілювали без суду і слідства родини та сусідів повстанців, але полум'я народного гніву лише розпалювалося. Зростало невдоволення і серед робітників. Робітничі страйки було зафіксовано на підприємствах Харкова, Києва, Одеси та інших міст України, де поряд з економічними вимогами висувалися й політичні гасла, найбільш поширеним з яких було «Ради без більшовиків». Особливо загрозливим для влади був виступ робітників Катеринославу. Не менш загрозливими були й виступи проти влади в інших регіонах радянської держави, особливо повстання у Кронштадті, де повсталі моряки виступали проти політичної монополії РКП(б) під гаслами «Влада Радам, а не партіям», «Геть праву та ліву контрреволюцію», «Свободу торгівлі». І хоча й це повстання було потоплено у крові, у цій загрозливій ситуації Ленін приходить до висновку, що лише узгодження із селянством може забезпечити збереження влади.

Навесні 1921 р. робляться перші кроки до зміни економічної політики радянської держави. Однак треба відразу ж зазначити, що в цей момент її ще не можна назвати новою економічною політикою, адже вона не становила собою чітку програму переходу до товарно-грошових відносин, ринку, тим більше госпрозрахункового чи ринкового соціалізму. Проголошена X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р., вона лише трохи прочинила двері для проникнення товарно-грошових відносин у народне господарство, що, до речі, і не планували її автори. Офіційно з'їзд прийняв рішення про заміну продрозкладки як способу державних заготівель продовольства, сировини та фуражу натуральним податком. Резолюція з'їзду була законодавчо закріплена декретом ВЦВК від 21 березня 1921 р. Згідно з законом у селян не повинні були забирати всі «надлишки», позбавляючи останніх усілякого стимулу до розширення виробництва, а встановити твердий податок — процентне відрахування від урожаю; допускалася свобода обміну надлишків селянської продукції на товари промислового виробництва в рамках місцевого обороту. Такий підхід не означав кардинальних змін в інших галузях народного господарства, адже натуральний продовольчий податок забезпечує можливості ство-

рення продовольчих та сировинних резервів для прямого розподілу, який лежав в основі політики «воєнного комунізму».

Запроваджений замість відміненої продрозкладки продподаток був значно меншим за розмірами, ніж остання. Доводився продовольчий податок до селян заздалегідь, до початку польових робіт. Після виконання поставок з податку в селянських господарствах залишалася значна частина виробленого продукту, яким селяни могли розпоряджатися на власний розсуд. В Україні розмір податку на 1921 р. становив 117 млн пуд. на зернові культури проти 160 млн пуд. розкладки у 1920 р. Отже, головним напрямом «змички» промисловості й сільського господарства повинен був стати товарообмін — прямий, поза ринком, обмін промислових товарів на сільськогосподарську продукцію через апарат народного комісаріату продовольства та кооперації.

Проте товарообмінні операції, які організовувала споживча кооперація, так і не вийшли із зародкового стану. У рамках натурального товарообміну селяни не могли реалізувати свої економічні інтереси, тому що запропонований державою обмін був нееквівалентним. Установлений державою так званий «твердий еквівалент», тобто цінове співвідношення промислових товарів і сільськогосподарських продуктів, у три рази знижував вартість останніх. Відкидаючи його, селяни почали здійснювати товарообмін між собою та контрагентами за допомогою грошей. А згодом товарообмін за допомогою грошей почали здійснювати і державно-кооперативні збуто-постачальні структури. Поступово партія і вищі державні органи влади змушені були відійти від повного відкидання та стримування розвитку товарно-грошових відносин до безпосереднього регулювання торгівлі й грошового обігу, використання ринкових відносин під час «переходу до соціалізму».

У цілому НЕП оцінювався сучасниками як перехідний етап. Але принципова відміна в оцінці цього етапу пов'язувалася із трактуванням того, до чого веде цей перехід. Дехто думав, що незважаючи на утопічність своїх соціалістичних цілей, більшовики, переходячи до НЕПу, відкрили дорогу капіталістичній еволюції господарства країни, а тому неминучою була й перебудова політичної влади у бік демократичної республіки (див., наприклад, твори емігрантів, що виходили у Празі та Мюнхені у 1921—1927 рр., представлені у збірнику *НЭП: взгляд со стороны.* — М.: Моск. рабочий, 1991. — 304 с.).

Щодо необхідності запровадження змішаної економіки та демократизації неодноразово говорили представники меншовиків

та есерів ще у 1918 р. Один з лідерів меншовизму Л. Мартов зазначав, що більшовистська «партійна диктатура меншості та її логічний наслідок — систематичний терор» розглядалися їх творцями, «як той «натиск», що повинен подолати історичну інерцію соціального середовища», «зробити соціалістичну країну, у якій 9/10 населення мріє про те, щоб стати дрібним буржуа». З переходом до НЕПу більшовистська диктатура втратила «своє власне виправдання». Адже складний механізм товарно-капіталістичних відносин не допускає успішного розв'язання численних соціальних конфліктів «методами поліційної опіки». А отже, більшовики змушені будуть відновити демократичні свободи у повному обсязі⁴⁷.

Більшовицькі теоретики (В. Ленін, Є. Преображенський, Д. Троцький та ін.) дотримувалися інших уявлень. Вони розглядали перехід до НЕПу як тактичний хід, тимчасовий відступ, викликаний несприятливим співвідношенням сил. Потім, уже восени 1921 р., більшовистські лідери починають схилитися до сприйняття НЕПу як одного з можливих шляхів побудови соціалізму (відомо, що соціалізм трактувався як безтоварний соціально-економічний лад, антитеза ринковій економіці) через відносно тривалий період співіснування соціалістичного та несоціалістичного укладів, поступове, при збереженні «командних висот» в економіці, витіснення несоціалістичних господарських форм. Зокрема, В. Ленін вважав, що, хоча техніко-економічна відсталість Росії не дозволяла безпосередньо запровадити соціалізм, його можна поступово побудувати, спираючись на державу «диктатури пролетаріату».

Модель непівської організації суспільства, розроблена більшовицьким керівництвом, і перш за все В. Леніним, на початку 20-х років, мала такі основні елементи:

— у політико-ідеологічній галузі — жорсткий однопартійний режим;

— в економіці — адміністративно-ринкова система господарства, яка охоплювала мінімальний зв'язок зі світовою економікою (зовнішня торгівля на основі держмонополії), державну власність на велику та значну частину середньої промисловості, торгівлю, транспорт; госпрозрахунок у промисловості, який діяв обмежено, на рівні державних трестів; нееквівалентний обмін із селом (відчуження частини його продукту через продподаток); гальмування зростання індивідуального великого (куркульського) селянського господарства на селі.

⁴⁷ *Россия и мир: Учебная книга по истории.* — Ч. 2. — М.: Владос, 1994. — С. 103.

Продовольчий податок як форма заготівель сільськогосподарських продуктів застосовувався три роки, спочатку в натуральній формі, а з 1924 р. — у грошовій. Це, практично, означало розповсюдження ринкових відносин, хоч і не в повній мірі. Починаючи з 1924/25 р., коли було здійснено перехід до грошового оподаткування селян, продподаток як форма заготівель сільськогосподарських продуктів державою перестав існувати.

У перші роки НЕПу сільське господарство України відновлювалося дещо швидше, ніж промисловість. Але з самого початку відновлювальні процеси в аграрному секторі стримуються страшним голодомором, що охопив основні зернові регіони краю у 1921—1923 рр. І на відміну від російських губерній, в Україні голод тривав аж до літа 1923 р. Але надалі відновлення процеси йдуть досить швидко, що можна пояснити тим, що дрібне, примітивне селянське господарство однозначно не потребувало таких коштів на відновлювані, як промисловість.

Відновлення сільського господарства розпочалося і було здійснено переважно на базі дрібнотоварних одноосібних селянських господарств, суспільне господарство на той час становило зовсім незначну частку всього аграрного виробництва. До середини 20-х років усіма видами виробничої кооперації було охоплено 1,5 млн, або понад 30 % селянських господарств. При цьому на досить низькому рівні залишалася частка господарств, охоплених колгоспами. Колективні господарства у 1925/26 господарському році об'єднували лише 1,2 % загальної кількості селянських господарств України і 1,4 % їх земельної площі. У загальній кількості колективних господарств превалювала артільна форма (51,9 %), комуни становили 5,8 %, ТСОЗи — 42,3 %.

Матеріально зацікавлені у виробництві й реалізації продукції мільйони селянських господарств розширювали посівні площі, зростав валовий збір зерна, збільшувалася і його заготівля, але не без проблем. На розмірах заготівель позначалася низька товарність зернового виробництва. Порівняно з дореволюційним періодом (1909—1913 рр.) товарна продукція зернового господарства України знизилася у 1923—1929 рр. майже наполовину. Це пояснюється насамперед здрібненням селянських господарств та їх натурально-споживчим характером.

Подальший розвиток продуктивних сил сільського господарства вимагав його технічної реконструкції, але за такої роздрібності виробництва вона була неможливою. Дрібні розрізнені індивідуальні селянські господарства, виробництво яких було підпорядковано, головним чином, задоволенню особистих потреб,

не були придатними ані для підвищення товарності, ані для технічної реконструкції.

Але, незважаючи на великі труднощі, сільське господарство з багатьох показників досягло довоєнного рівня, а в подальшому навіть перевершило його. Країна повністю забезпечила себе продовольством і сільськогосподарською сировиною, відновила експорт хліба за кордон.

Важливе значення у втягуванні промисловості, транспорту і всього державного сектору в стихійно відроджувані ринкові відносини мало їх переведення на комерційні засади та господарський розрахунок, запровадження оренди, концесій та твердої валюти. Уже до середини 1922 р. значну кількість підприємств, підпорядкованих ВРНГ і місцевим раднаргоспам, було знято з безплатного державного постачання, і їм було надано право повністю реалізовувати свою продукцію на ринку. В 1923 р. 30,8 % держав-

них підприємств СРСР уже знаходилися на госпрозрахунку.

Зміни відбуваються і в системі управління промисловістю. Від жорстко централізованої системи «главкізму» (через відповідні комітети ВРНГ) періоду «воєнного комунізму» відбувається перехід до територіальної, через запровадження трестів та синдикатів, які стають головною ланкою в системі управління промисловістю. Трести являли собою територіально-галузеві об'єднання, тобто об'єднувалася лише частина підприємств галузі, розташованих на тій чи іншій території. У затвердженому в 1923 р. Статуті державного тресту підкреслювалося, що вони виступають господарською одиницею і діють «на началах комерційного розрахунку з метою отримання прибутку»⁴⁸.

Трести, у свою чергу, об'єднувалися в синдикати, головним завданням яких було забезпечення трестів та підприємств сировиною, матеріалами, а також реалізація їх продукції, і охоплювали цілі галузі. На кінець 1922 р. до 80 % трестованої промисловості було охоплено синдикатами.

Одним із проявів НЕПу в промисловості було те, що тепер у певних, обмежених формах дозволялося капіталістичне підприємництво, а саме:

- створення дрібних приватних підприємств з кількістю працюючих не більше 20 осіб;
- здача в оренду державних підприємств;

⁴⁸ *НЭП и хозрасчет.* — М.: Экономика, 1991. — С. 29.

— створення змішаних акціонерних товариств за участю державного і приватного капіталу;

— здача господарських об'єктів у концесії іноземцям для залучення іноземного капіталу.

Частка концесій у промисловому виробництві СРСР була незначною — вони давали лише 1 % промислової продукції. Щоправда, досить високою була їх питома вага в гірничій промисловості: вони видобували 60 % свинцю та срібла, 85 % марганцевої руди, 30 % золота. Іноземці виробляли також 22 % одягу та предметів туалету.

У середині 20-х років капіталістичний сектор охоплював велику частину легкої промисловості і давав значну частку товарів народного споживання. Але з часом державна промисловість, використовуючи силу держави, відтіснила капіталістів і завойовувала ринок.

Нові організаційні форми і методи управління, часткова денационалізація підприємств, кількісне і якісне зростання кадрів, освоєння все більших за розмірами капітальних вкладень тощо сприяли прискоренню відбудови промислового комплексу України і збільшенню обсягу його продукції. Найбільш ефективними виявилися відбудовчі процеси в легкій промисловості. Уже в 1924/25 р. валова продукція легкої промисловості України зросла порівняно з 1912 р. на 33,4 %.

Проте в ряді галузей не вдалося відновити довоєнні обсяги виробництва, зокрема, в технічно складних та капіталомістких галузях важкої промисловості (вугільній, металургійній, машинобудуванні). У цілому ж промисловий комплекс України, завдяки заходам нової економічної політики, протягом 20-х років відновив і розширив свої виробничі потужності й налагодив випуск продукції, необхідної як для народного господарства, так і для населення. Крім того, у певний спосіб була навіть вирішена проблема доведення виробленої продукції до споживачів.

Відродження виробництва на основі товарно-грошових відносин стимулювало й активний розвиток повноцінної оптової торгівлі, яка, в основному, зосереджувалася в руках держави. Налагодилася й успішно функціонувала широка мережа товарних бірж, ярмарків, за допомогою яких відбувалася реалізація готової продукції, сировини, обладнання тощо. В Україні діяло 15 товарних бірж, найбільшими з яких були Харківська та Київська.

У промисловості та інших галузях економіки було відновлено грошову оплату праці, запроваджено тарифну систему, за якою заробітна плата сплачувалася залежно від кваліфікації робітника

та від кількості виробленої продукції. Було знято обмеження на збільшення заробітків при зростанні виробітку, що означало відміну зрівнялівки в оплаті праці, притаманну системі «воєнного комунізму». Нарешті, було ліквідовано загальну трудову повинність, трудові мобілізації.

Надзвичайно важливу роль у реалізації нової економічної політики відіграли створення стійкої грошової системи та стабілізація грошової одиниці, досягнута в результаті проведення грошової реформи. Спочатку, в першій половині 1922 р., було проведено деномінацію існуючої грошової одиниці (радзнаку) у співвідношенні 1 : 10 тис., а в 1923 р. — ще одну, з обміном старих радзнаків на нові у співвідношенні 1:100.

Одночасно з випуском нових радзнаків у листопаді 1922 р. було випущено в обіг нову радянську валюту — червінець, який за золотим вмістом прирівнювався до золотої царської десятки (7,74 г чистого золота). Нові гроші на 25 % забезпечувалися золотом, іноземною валютою та іншими цінними паперами, а на 75 % — товарами, що легко реалізовувалися. Червінці було суворо заборонено використовувати для покриття бюджетного дефіциту. Вони призначалися перш за все для кредитування промисловості та комерційних операцій в оптовій торгівлі.

Незважаючи на те, що спочатку частка червінця в грошовій масі була надзвичайно малою (3 %), вже у другій половині 1923 р. вони майже витіснили радзнаки з обігу. Восени селяни згоджувалися продавати зерно лише за червінці, іноді навіть знижуючи ціни, аби отримати «золоту валюту». Стійкість червінця підтверджувалася тим, що Держбанк вільно обмінював червінці на іноземну валюту за стійким курсом: 1 дол. США — 1,94 крб.

Восени 1922 р. було створено фондові біржі, на яких дозволялася купівля-продаж валюти, золота, облігацій державних займів за вільним курсом. У 1925 р. червінець стає конвертованою валютою, він офіційно котувався на різних валютних біржах світу.

Завершальною стадією реформи стає викуп радзнаків за фіксованим курсом: 50 тис. крб. радзнаками зразка 1923 р. на 1 крб. нових грошей. Для цього були випущені казначейські білети вартістю 1, 3 та 5 крб., а також дрібна розмінна монета, мідна та срібна.

Одночасно з грошовою провадиться податкова реформа, завдяки чому вже наприкінці 1923 р. основним джерелом прибуткової частини бюджету стають податки з підприємств, а не з населення. Запроваджується цілий ряд непрямих податків на тютюн, алкогольні напої, сірники, мед, мінеральні води та ін.

З відродженням стабільних грошей відновлюються й кредитні установи. У 1921 р. відновлює свою роботу Держбанк, а в 1922—1925 рр. виникає цілий ряд спеціалізованих банків: акціонерні — для кредитування різних галузей господарства; кооперативні — для надання кредитів споживчій кооперації; товариства взаємного кредиту — для кредитування приватної промисловості, а також ощадні каси. Пайщиками банків були синдикати, кооперативи, приватні особи.

Таким чином, незважаючи на всі хитання у здійсненні нової економічної політики, у 20-ті роки на основі широкого використання товарно-грошових відносин була створена нова, принципово відмінна від «воєнного комунізму», непівська модель господарювання — змішана економіка, яка регулювалася державою. Переведення державних і кооперативних підприємств на господарський розрахунок, функціонування їх усіх на засадах конкуренції, допущення приватного капіталу, стабілізація грошової системи, боротьба за бездефіцитність держбюджету тощо — усе це обумовило створення працездатних ринкових структур. Однак їх перетворення у дієздатний ринковий механізм так і не відбулося. Головною причиною цього стала повна відмова вищого партійного керівництва країни наприкінці 20-х років від нової економічної політики і введення ним нової форми «воєнного комунізму» у вигляді адміністративно-командної системи.

Багато в чому демонтаж НЕПу був обумовлений курсом комуністичної партії на соціалістичну індустріалізацію, основне завдання якої полягало у перетворенні країни, що ввозила машини і устаткування, в країну, що виробляла їх. Офіційно цей курс було проголошено у грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б). Прискорення економічного розвитку, створення сучасних галузей промисловості, модернізація сільського господарства були об'єктивною необхідністю. Проте питання темпів розвитку, джерел індустріалізації, пріоритетів різних галузей народного господарства викликали значну дискусію. Для розв'язання цієї проблеми партгоспноменклатура знайшла вихід у здійсненні нової націоналізації приватного сектору, в перетворенні багатомільйонного селянства у внутрішню колонію пролетарської держави, з якої брали данину (на основі різниці цін на промислові товари і сільськогосподарську продукцію), створенні системи директивного планування, широкого застосування примусової праці засуджених,
«соціалістичного змагання».

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви щодо складання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР, розрахованого на 1928/29—1932/33 господарські роки. Проект плану мав два варіанти — «відправний» та «оптимальний». Останній був розрахований на більш сприятливі умови і містив дещо вищі показники. В обох варіантах у збалансованій формі передбачався прискорений розвиток промисловості, розгортання колективізації сільського господарства на добровільній основі (з охопленням до кінця п'ятирічки до 20 % селянських господарств) та підвищення народного добробуту. Середньорічний темп приросту промислової продукції згідно з «відправним» варіантом становив 18 %, а «оптимальним» — 20—22 %. У травні 1929 р. «оптимальний» варіант плану схвалила XVI партконференція ВКП(б).

Відповідно до основних показників п'ятирічного плану розробляються й плани економічного розвитку України. Капіталовкладення в її економіку були визначені центром у сумі 13 млрд крб. (майже 20 % від загальної суми). Планувалося завершення будівництва Дніпровської гідроелектростанції, інших електростанцій, запланованих у плані ГОЕЛПРО, спорудження багатьох шахт, заводів, фабрик.

Але з моменту прийняття плану розпочинаються численні коригування його показників у бік їх підвищення, часто-густо без необхідного обґрунтування. Завищені планові завдання не виконуються через відсутність у народному господарстві відповідних ресурсів, призводять до диспропорцій. У результаті перший п'ятирічний план не був виконаний ані на момент проголошення про його завершення (1 січня 1933 р.), ані у запланований період. Проте слід зауважити, що промисловість України все-таки зробила значний крок уперед (у плані технічної реконструкції, нарощування потужностей, кількісного і якісного зростання кадрового потенціалу та зростання випуску продукції) як за першу п'ятирічку, так і особливо за другу (1933—1937 рр.) та за третю (1938—1942 рр.). За роки довоєнних п'ятирічок у республіці здійснювалося велике будівництво на основі освоєння капітальних вкладень. У результаті введення в дію нових підприємств, реконструкції старих у промисловості безперервно збільшувався обсяг основних фондів. У 1940 р. нові або повністю реконструйовані підприємства випускали понад 92 % продукції великої промисловості України, у тому числі: у чорній металургії — 99,4 %, у хімічній промисловості — 99,7 %, у тракторній — 100 %, турбінній — 100 %, комбайнобудуванні — 100 %, електростанцій — 100 % тощо.

Напередодні Другої світової війни частка України в Радянському Союзі становила: у видобутку вугілля — 50,5 %, залізної руди — 67,6 %, у виплавці чавуну — 49,7 %, у виробництві сталі — 48,9 %. Але високі темпи розвитку важкої індустрії не супроводжувалися відповідним розвитком легкої та харчової промисло-

вості, соціально-культурної сфери, без чого неможливе зростання добробуту. Індустріальна потужність України була зорієнтована на первинну переробку сировини і виготовлення «машин для виробництва машин», а не задоволення повсякденних потреб людини.

У роки довоєнних п'ятирічок мало що змінилося й у розміщенні промислових об'єктів на території України. Весь приріст виробництва припадав на традиційні промислові центри — Донбас, Придніпров'я, а також на ряд великих міст, перш за все на Харків, Київ, Одесу, в результаті чого в республіці закріплювалася традиційна структура промислового виробництва, яка, як і раніше, прив'язувала народне господарство республіки до потреб Союзу.

Що ж до сільського господарства, то тут ситуація була значно складнішою. Як відомо, аграрний сектор стає фактичним донором промисловості, особливо на початку 30-х років. З нього, фактично за безцінь, викачували хліб та сировину, шляхом організованого набору і приладами міського життя переміщали селян на новобудовані фабрики і заводи. Дуже суперечливі, навіть трагічні наслідки мала колективізація сільського господарства. З самого початку вона розглядалася як засіб для прискорення індустріалізації, розв'язання хлібної проблеми, нарешті — ліквідації заможного селянства, справжнього ворога радянської влади.

Власне, поштовхом до переходу до суцільної колективізації стала хлібозаготівельна криза 1927/28 р. Незважаючи на досить пристойний урожай 1927 р., селяни не повезли зерно на ринок, що пояснюється не лише низькими державними заготівельними цінами на хліб, але й високими цінами на промислові товари, зниженням податків для найбідніших селян, які не відчували потреби у продажі збіжжя. Держава відчула гостру нестачу хліба як для забезпечення експорту, так і для задоволення потреб у ньому міста (з 1928 р. у містах запроваджується карткова система відпуску хліба). Саме це і стало підставою для перегляду політики щодо селянства, про створення «опор соціалізму» на селі у вигляді колгоспів та радгоспів. Кризу ж було подолано за допомогою репресивних заходів, що дозволило «видушити» з селян України взимку 1928 р. до 70 млн пудів хліба. Але подальший перебіг подій, зростання цін на промислову продукцію і збереження низьких на хліб призвело до примусового вилучення хліба й у 1929 р. Повторне вилучення адміністративним шляхом товарних надлишків повністю підірвало ринкові стимули до праці на селі.

Першим кроком до суцільної колективізації повинен був стати перший п'ятирічний план, за яким колективізації на добровільних засадах підлягало до 20 % селянських господарств, а в Україні — 30 %. Але криза хлібозаготівель 1927/1928 р., необхідність застосування надзвичайних заходів для вилучення хліба стали

поштовхом для прискорення суцільної колективізації, необхідність якої Й. Сталін обґрунтував у статті «Рік великого перелому» (листопад 1929 р.), в якій стверджувалося, що широкі верстви селянства цілком готові до вступу на шлях колективного господарювання, а також підкреслювалася необхідність рішучого наступу на куркульство. Селянин-власник (одноосібник), який сам вирішує, що йому сіяти і що продавати, є дуже незручним для держави, яка реалізує програму індустріалізації саме за рахунок села. А от створення на селі великих господарств (колективних чи державних) замість неконтрольованих дрібних селянських — є той вихід, який забезпечить безконтрольне вилучення продукції сільського господарства державою.

Держава хотіла мати справу з селянином-колгоспником, який уже не був селянином у традиційному значенні цього слова. Він повинен був підкорятися безпосередньому начальству — бригадиру і голові колгоспу, які, у свою чергу, повністю залежали від районного керівництва — секретаря райкому, голови райвиконкому, начальника районного ДПУ. Керівництво району повністю тримало у своїх руках колгоспне керівництво, що давало змогу забезпечувати хлібозаготівлі без зайвих зусиль.

Слід зауважити, що темпи реальної колективізації значно перевищували планові, але досягалися вони виключно насильницькими методами. Так, в Україні місцеве керівництво приймає рішення про необхідність завершення колективізації в деяких районах уже до осені 1930 р. І якщо на 30 січня 1930 р. в республіці колективізовано 15,4 % господарств, то на 1 березня 1930 р. — уже 62,8 %. Живий і мертвий реманент, велика рогата худоба, птиця — все ставало власністю колгоспу, його «неділимим фондом».

Зрозуміло, що такі методи колективізації викликали шалений опір селянства, але виступи селянства придушувалися за допомогою регулярних частин Червоної Армії. Центральне керівництво зреагувало на ситуацію, що склалася. 2 березня 1930 р. в «Правді» з'являється стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», де викриваються «перегини», а головна відповідальність за них покладається на місцеве керівництво. Результатом статті став масовий відтік селянства з колгоспів, щоправда, нетривалий: уже восени 1930 р. політику «насадження» колгоспів було продовжено.

Одночасно з колективізацією йшов процес розкуркулення, у результаті якого у селян вилучали майно, землю, а їх самих з родинами, дітьми та старими висилали у дальні необжиті місця, направляли на лісозаготівлі та в концтабори, позбавляючи всіх політичних та громадянських прав. Поштовхом до цього став

виступ Й. Сталіна на Першому з'їзді аграрників-марксистів, в якому ним було поставлене завдання «ліквідації куркульства як класу». Зрозуміло, що розкуркуленню піддавали перш за все найзаможніший прошарок села, але часто-густо під розкуркулення підпадали й середняки, і навіть бідняки, які не хотіли позбавлятися власного господарства і підпали під категорію так званих підкуркульників.

Розкуркулення призвело до того, що село позбавилося найбільш міцних та заповзятливих господарів, які могли триматися твердо й незалежно, до того ж, доля розкуркулених і висланих на Північ та в Сибір селян повинна була стати прикладом, як радянська влада розправляється з тими, хто не хоче йти у колгоспи.

Особливо інтенсивно в Україні терор проти заможних селян провадився у перші місяці 1930 р. На 1 червня було розкуркулено 90 тис. селянських господарств України, що становило 1,8 % їх загальної кількості. Конфісковано і передано в колгоспи худоби та різного реманенту на суму 90—95 млн крб. Усього в Україні за роки колективізації експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств, що складало приблизно 1,4 млн осіб. Понад половину з них було вислано на Північ та до Сибіру.

Селянство всього СРСР, доки вистачало сил, відмовлялося йти у колгоспи, не піддавалося агітації та погрозам. Воно не бажало передавати своє майно у суспільну власність, надаючи перевагу пасивному опору суцільній колективізації, підпалюючи будівлі, знищуючи худобу (адже передана до колгоспу худоба все одно гинула через відсутність підготовлених приміщень, кормів, догляду). Загалом протягом 1929—1934 рр. загинуло майже 150 млн голів худоби, а її вартість перевищила вартість побудованих за цей період фабрик і заводів. Упродовж наступних десятиліть країна так і не зуміла повністю подолати наслідки цього лиха, відчуваючи постійну нестачу продовольства.

Винищення худоби, повна дезорганізація роботи в колгоспах, репресії стосовно куркулів, різке зростання обсягів продовольства, що вивозилося з села, призвели до найстрашнішого голодомору 1932—1933 рр. Особливо важкою була весна 1933 р. в Україні, хоча в 1932 р. хліба було зібрано не менше, ніж у попередній рік. В Україні, цій традиційній житниці ще Російської імперії, люди вимирали цілими родинами. Сучасні дослідники досі не дійшли згоди щодо кількості загиблих у результаті голодомору, називаючи різні цифри — від 3 до 4,5 млн. осіб і навіть більше.

Сьогодні ніхто не закриває очі на те, що голод носив штучний характер, був організований керівництвом країни для того, щоб послабити селянство, придушити його опір, примусити погодитися з колективізацією.

Завершення колективізації припадає на 1937 р., коли в колгоспи України об'єдналося 96,1 % селянських господарств та 99,7 % посівних площ. До початку Другої світової війни в республіці налічувалося близько 30 тис. колгоспів та майже 1000 радгоспів. Становище колгоспників було надзвичайно складним, особливо із запровадженням у 1932 р. паспортної системи, адже паспорти могли отримувати лише мешканці міст, робітничих селищ, новобудов. Щоб змінити місце проживання, селянин повинен був отримати у сільраді довідку, але це було надзвичайно обмежено багатма обставинами. Таким чином, досить тривалий час (до початку 60-х років) колгоспники були примусово прикріплені до землі, як за панщини, отримуючи за свою працю мізерну оплату.

У той же час не можна не зважати на той факт, що за роки довоєнних п'ятирічок відбувається істотна модернізація сільськогосподарського виробництва. Колгоспи оснащалися сільськогосподарською технікою, яку випускали заводи сільськогосподарського машинобудування — Харківський тракторний, Запорізький комбайновий «Комунар», Харківський «Серп і молот», Кіровоградський «Червона Зірка» та ін. Технічне обслуговування колгоспів здійснювали державні організації — машинно-тракторні станції (МТС). На кінець другої п'ятирічки їх налічувалося в Україні 958. Якщо на початку 20-х років головним зняряддям праці були плуг, серп і ціп, то наприкінці 30-х у МТС налічувалося 100 тис. тракторів, 33 тис. комбайнів, 550 тис. вантажних машин. МТС виконували ? операцій з обробітку ґрунту, збирали зерно з 40 % посівних площ. Але при цьому натуроплата колгоспників становила лише 12—15 % вищого. За таких умов селянство поступово втрачало риси, вироблені століттями: хазяйновитість, працелюбність, ініціативність.

Примусова праця була малоєфективною. Обсяг сільськогосподарського виробництва зростав повільно. У 1933 р. держава насильницькими методами отримала від українського села 317 млн. пудів хліба, у 1935 р. — 462 млн, у 1940 р. — 576 млн пудів. Але й така кількість хліба забезпечила поступове послаблення продовольчої кризи в містах, що дало можливість відмінити карткову систему розподілу продуктів у 1934 р.

Отже, у 20—30-ті роки на більшій території України утвердилася радянська форма державності й відповідний економічний лад. Будучи рівноправним засновником Радянського Союзу (у грудні 1922 р.), Україна поступово, разом з іншими радянськими республіками, втрачала свою політичну й економічну самостійність, її матеріальні й фінансові ресурси дедалі більше використовувалися на потреби Радянського Союзу.

лися не в інтересах широких верств українського народу, а для побудови утопічного суспільства, яку провадила партійно-державна і господарська номенклатура, не забуваючи при цьому свої власні матеріальні інтереси. Однак в умовах єдиної правлячої партії, адміністративно-репресивних методів управління тощо народне господарство наприкінці 30-х років зробило значний поступ уперед, а населення підвищило свій життєвий рівень. Упродовж цього періоду відбулися прогресивні зміни у структурі суспільства і в суспільному виробництві, культурі населення. Проте за цей соціально-економічний розвиток український народ заплатив надзвичайно високу ціну. У результаті здійснення великомасштабного експерименту з побудови соціалістичного суспільства тільки в Україні загинули мільйони людей.

Новий суспільний лад не забезпечував вищу продуктивність праці порівняно з провідними капіталістичними країнами. Унаслідок заміни змішаної економіки командно-репресивною, форсування індустріалізації, здійснення суцільної колективізації тощо об'єднанню радянських республік вдалося наблизитися до Заходу лише за рівнем розвитку військово-промислового комплексу. Побудована в СРСР економіка за своєю сутністю була мобілізаційною, для якої піднесення життєвого рівня було другорядним завданням, а проголошені на партійних форумах заклики щодо підвищення життєвого рівня народу так і залишалися закликами через гіпертрофований розвиток галузей групи «А» за майже повного ігнорування інтересів розвитку галузей групи «Б», у результаті чого обсяг виробництва останньою товарів народного споживання далеко відставав від потреб населення.

Західною Україною прийнято називати землі з переважно українським населенням, які у 20—30-х роках увійшли до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. Українці, не змігши у ході визвольної боротьби 1917—1920 рр. відстояти державну незалежність, були приречені на другорядну роль у складі інших держав. Поза межами радянської України залишилося більш 6 млн українців, причому в найкращому становищі опинилися ті землі, які увійшли до складу Чехословаччини, а в найгіршому — у складі Румунії. Найбільша частина українських земель опинилися у складі Польщі.

Правлячі кола згаданих країн розглядали ці землі як внутрішні колонії, аграрно-сировинний додаток. Вони штучно стримували їх промисловий розвиток, у результаті чого народне господарство Західної України розвивалося однобічно. В його структурі переважало сільське господарство, яке давало 2/3 загального обсягу валової продукції промисловості й сільського господарства. Та й

велося воно на дуже низькому рівні. У 1939 р. тут одна сівалка припадала на 700 га посівів, один плуг — на 120 га орної землі, тракторів і комбайнів майже зовсім не було. Більше половини селянських господарств не мали коней. Надзвичайно низькою була врожайність сільськогосподарських культур. Багато в чому це було результатом надмірної та неефективної концентрації землі в руках у поміщиків, церкви та монастирів, а також колоністів (осадників у Польщі) з представників пануючої нації. Так, половина всієї землі Західної України зосереджувалася в руках польських поміщиків, а в деяких воєводствах ця частка була ще більшою. Значна ж частина українського селянства була малоземельною або ж зовсім безземельною. Селяни змушені були цілими родинами йти у кабалу до поміщиків або до заможних селян.

Аграрні реформи, які провадилися у Польщі й Румунії, мало що змінили у становищі західноукраїнського селянства. Так, у Польщі вже у 1919 р. було запроваджено аграрну реформу, але вона не ліквідувала безземелля в українських землях. Парцеляції підлягала лише незначна частина поміщицьких земель, наділялися ними здебільшого польські, а не українські селяни, які переселялися в українські землі з внутрішніх польських воєводств. А якщо селяни-українці й отримували додатково землі, то, як правило, вони були мало придатними для обробітку. Приблизно такими самими були й умови аграрної реформи на Буковині та Бессарабії. Тут український селянин у середньому мав трохи більше 0,5 га, а румунський переселенець отримував під садибу 0,5 га та до 4 га орної землі.

Що ж стосується Закарпаття, то чехословацький уряд провів цілий ряд соціально-економічних перетворень в інтересах населення краю, вкладаючи у цю справу досить значні кошти. Аграрна реформа, яку було проведено тут, частково позбавляла поміщиків їх земельної власності, а 35 тис. безземельних хліборобів отримали хоч і мізерні, але власні земельні наділи. Розгорнулися також роботи щодо будівництва сучасних шляхів, мостів, розпочалася електрифікація краю, у тому числі й сільської місцевості.

Через малоземелля та безземелля, надмірні податки тощо в західноукраїнському селі з року в рік посилювався процес зубожіння і розорення селян. Залишившись без землі і не маючи змоги отримати роботу в промисловості або транспорті, селяни змушені були емігрувати в інші країни Європи і за океан, причому здебільшого безповоротно. Особливо посилилися еміграційні процеси у роки світової економічної кризи, коли безробіття охопило майже половину працездатного українського населення. За 1919—

1939 рр. тільки з Галичини в інші країни виїхало 190 тис. осіб, а із Західної Волині та Західного Полісся ще 50 тис. осіб. На місце українців-емігрантів прибували переселенці з Польщі, Румунії, унаслідок колонізації етнічних українських земель тут зростає питома вага неукраїнського населення.

У ході відбудови після Першої світової війни західноукраїнських земель не відбулося прогресивних змін у промисловості, транспорті та торгівлі. Уряди країн-колонізаторів спрямовували свою політику на підтримку власних підприємств, свідомо гальмували промислове будівництво в українських землях, до мінімуму зводилося надання дозволу на будівництво нових промислових підприємств. Занадто високі залізничні тарифи обмежували зв'язки українських земель з іншими регіонами країн, у які вони входили.

Фактично була відновлена довоєнна, відстала структура промисловості. Як і раніше, у ній переважали галузі з видобутку, заготівлі і первинної переробки природних копалин і сільськогосподарської продукції. Більше половини промислової продукції припадало на лісову та гірничовидобувну галузі. У зародковому стані знаходилися такі обробні галузі, як легка, машинобудівна і металообробна, хімічна тощо. Промисловість складалася переважно із дрібних, кустарного типу підприємств.

У 20—30-х роках ХХ ст. уряди країн-окупантів проводили політику зміцнення економічних позицій власної національної буржуазії в ключових галузях промисловості західноукраїнських земель. З цією метою уряди, зокрема Польщі, запроваджували систему державних позик і капіталовкладень, що дало змогу майже повністю усунути українських підприємців від участі в промисловому виробництві та великій торгівлі.

Єдиним винятком для реалізації підприємницьких здібностей українського населення в міжвоєнний період стала сфера кооперації. Відновлення і розвиток українських кооперативів почався згори, шляхом створення крайового і місцевих комітетів кооперації та відбудови довоєнних центрів кооперативних об'єднань. За короткий термін у селах та містах були створені численні низові кооперативи, відновили свою діяльність такі об'єднання, як Центросоюз, Маслосоюз, Центробанк тощо. Центральним кооперативним об'єднанням став «Ревізійний союз українських кооперативів» (РСУК). Найбільшого поширення набули сільські, переважно заготівельно-збутові кооперативи, які об'єднували приватні селянські господарства і організовували збут яєць, збіжжя, прядива та інших продуктів селянського господарства і забезпечували селян найнеобхіднішими товарами. Значна частина про-

дукції кооперативних підприємств вивозилася за кордон — до Австрії, Швеції, Великобританії, Франції і навіть Палестини. Міську торгівлю представляла спілка «Народна торгівля».

Але найбільшого поширення та найвагоміших успіхів досягла молочарська кооперація. Завдяки її кваліфікованій діяльності, створенню районних молочарень та Фонду ветеринарної опіки за здоров'ям корів, молочарство у Західній Україні було виведено на європейський рівень. Районні молочарні об'єднувалися у Крайовий молочарський союз («Маслосоюз»), який тісно співробітничав з товариством «Сільський господар», забезпечуючи більш сприятливі умови для розвитку тваринництва та сільського господарства взагалі.

Надзвичайно важливою була також діяльність кредитної кооперації, яка забезпечувала необхідними коштами селянські господарства через так звані «райфайзенки» (кредитні каси). Керівним органом кредитної кооперації був «Центробанк», який фінансував не лише кредитні спілки, але й збуто-постачальні кооперативи, молочарську та виробничу кооперацію. Отримали розвиток і інші кооперативні банки — «Дністер», «Супруга», «Пром-

банк». Кооперація в західноукраїнських землях організовувала господарське життя українського населення, забезпечувала його у важких умовах міжвоєнного періоду, особливо у 30-ті роки.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. В середині вересня, відповідно до пакту Молотова-Рібентропа, Червона Армія зайняла Галичину. В червні 1940 р. Румунія віддала Радянському Союзу Бесарабську губернію і Північну Буковину.

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

- ❖ *Економіка України на першому етапі Другої світової війни.*
- ❖ *Радянізація західноукраїнських земель.*
- ❖ *Велика Вітчизняна війна та формування воєнної економіки. Евакуація промислового потенціалу України та його роль у забезпеченні економічної перемоги СРСР.*
- ❖ *Спроби використання економічного потенціалу України окупантами.*
- ❖ *Початок визволення України від окупантів та відбудовних робіт. Наслідки війни для економіки України.*
- ❖ *Альтернативи повоєнного економічного розвитку. Основні напрями повоєнної відбудови народного господарства України. Відбудова та перебудова народного господарства в західних областях України.*

Друга світова війна розпочалася нападом фашистської Німеччини на Польщу. Вже тим самим Україна була втягнута в бойові дії, а отже, українці брали участь у війні з перших її днів. Але доля українських земель вирішувалася ще до початку війни керівниками СРСР та Німеччини. 23 серпня 1939 р. урядовцями цих країн був підписаний пакт про ненапад. Одночасно між ними велися таємні переговори про взаємне розмежування «сфер впливу» у Східній Європі, зокрема стосовно України, викладені у таємних протоколах до пакту. За цими домовленостями, існування яких Радянський Союз категорично заперечував протягом п'ятдесяти років, кордони СРСР розширилися мало не до меж 1913 р. Що ж до України, то в них передбачалося, що «у разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарва, Вісла і Сян»⁴⁹.

На основі цих угод 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли польський кордон і упродовж декількох днів захопили за-

⁴⁹ Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності. — К.: Либідь, 1999. — С. 390.

хідноукраїнські землі, пояснюючи цей крок тим, що Радянський Союз не може бути байдужим до долі єдинокровних українців та білорусів, які проживають на території Польщі і залишилися беззахисними перед наступом німецьких армій. 28 вересня був підписаний новий договір між Німеччиною та СРСР, який зафіксував розмежувальну лінію і формально підтверджував входження земель західноукраїнських та західнобілоруських земель до СРСР, а також відкривав шлях до вирішення питання щодо земель Бессарабії та Буковини, які після пред'явлення у червні 1940 р. ультиматуму Румунії були також включені до СРСР.

З перших же днів захоплення західноукраїнських земель керівництво СРСР розгорнуло їх радянізацію. Стара система управління, що існувала за часів Польщі, ліквідовувалася, а натомість запроваджувалася нова, радянська. Чиновники-поляки звільнялися, їх місця займали нові службовці, що прибували з Радянської України, які найчастіше не мали відповідного досвіду керівництва, були малоосвіченими, нарешті, досить часто навіть не знали української мови.

Слід зауважити, що спочатку українське населення щиро вітало заходи нової влади, ті соціально-економічні перетворення, які відбувалися: запровадження безплатного медичного обслуговування, націоналізацію фабрик і заводів, землі, ліквідацію посадництва, відкриття українських шкіл, передачу добре обладнаних квартир мешканцям підвалів та непристосованих приміщень. Навіть проголошення намірів стосовно докорінного руйнування економічних структур, заснованих на приватній власності, спочатку не підірвали підтримки нової влади з боку більшості українського населення. Адже ці наміри мало зачіпали інтереси українського населення: промисловість, торгівля, велике землеволодіння перебували переважно в руках поляків та євреїв.

Але подальші події підірвали у місцевого населення віру в дії радянської влади. Унаслідок націоналізації більше 2 тис. промислових підприємств, велика кількість яких були дрібними або середніми, різко знизилася їх ефективність, а це негативно вплинуло на становище більшості населення. Ліквідація великого землеволодіння спочатку дала селянам можливість одержати землю та реманент, конфіскований у поміщиків і заможних селян, але досить швидко розпочався процес колективізації, який позбавив селян ілюзій щодо можливостей вести самостійне господарство. Усе це супроводжувалося масовими репресіями та депортаціями. Звинувачувалися в антирадянських настроях і виселялися на Схід не лише окремі особи, а й родини, цілі соціальні верстви, пред-

ставники різних політичних партій, громадських організацій, зокрема кооперативні діячі. Документально підтверджено, що у 1939—1941 рр. у Західній Україні було ув'язнено понад 10 % населення краю.

Проте слід зазначити, що в цей же період у регіоні відбуваються й значні позитивні зрушення. Так, значні кошти були асигновані на реконструкцію існуючих та будівництво нових підприємств, їх забезпечували верстатами, обладнанням, які постачалися зі східних районів. Велика увага приділялася підприємствам харчової, легкої та місцевої промисловості. Вперше в історії регіону фактично було ліквідовано безробіття, від якого завжди страждала Західна Україна, адже завдяки будівництву та реконструкції фабрик і заводів створювалися нові робочі місця. Крім того, частину вільних робочих рук приймали східні регіони України (лише з вересня 1939 по червень 1941 р. на підприємства Донбасу виїхало близько 17 тис. робітників).

На селі створені радянською владою «селянські комітети» почали розподіл поміщицьких земель, реманенту, худоби, посівного матеріалу. Та, отримавши землю (понад 1 млн га), селяни відчували певний страх перед колективізацією. І небезпідставно: вже в 1940 р. створюються перші колгоспи, а до середини 1941 р. було колективізовано до 13 % селянських господарств.

Отже, приєднання західної частини українських земель до Великої України в межах Радянського Союзу було здійснено в умовах протистояння двох тоталітарних систем і насильницькими методами.

Що ж до загального стану економіки УРСР у 1939—1941 рр., то можна з упевненістю сказати, що її роль у народногосподарському комплексі СРСР залишалася надзвичайно важливою. Зростаюча мілітаризація економіки країни відбилася і на потенціалі республіки. Збільшуються обсяги виробництва в галузях важкої індустрії, зростає її частка в загальносоюзному промисловому виробництві (у 1940 р. вона складала 62 %). Республіка була головною вугільною та металургійною базою СРСР: у 1940 р. тут видобувалося 50,5 % вугілля, 67,6 % залізної руди, вироблено 48,8 % сталі, 64,7 % чавуну.

Україна була одним з основних районів СРСР з виробництва зернових і технічних культур, даючи третину союзного виробництва зерна, 60 % цукрових буряків.

Початок війни в Європі зробив надзвичайно актуальним питання щодо Збройних сил; зросли асигнування на воєнні потреби, чисельність Червоної Армії збільшилася майже втричі. Пос-

тупово підвищувалася технічна оснащеність армії. До середини 1941 р. в західних воєнних округах було зосереджено більше половини всіх сил Червоної Армії, які були в змозі відбити будь-який напад (за належної організації та підготовки), але цього не відбулося.

Усі величезні зусилля народу, спрямовані на форсоване нарощування воєнно-промислового потенціалу, виявилися недостатніми через стан фізичного та морального терору, що встановився в країні в 30-ті роки. Затягувалося виробництво нових зразків воєнної техніки. У результаті репресій було знищено переважну частину керівного складу армії. У керівництві Збройних сил практично не залишилося людей, які б могли наполягти на застосуванні передових воєнних ідей, на технічному переозброєнні Червоної Армії. Результати цього стали трагічними для всієї країни.

22 червня 1941 р., не рахуючись з існуючим договором про ненапад, потужні сили німецької армії та її союзників, нанесли нищівні удари по західних кордонах і прикордонних регіонах СРСР. Україні дісталися перші ж з них. Загалом республіці відводилась надзвичайно важлива роль у планах гітлерівського командування. Воно розраховувало, захопивши промисловість України та її родючі землі, ефективно посилити свій воєнно-економічний потенціал, спрямований на реалізацію планів «блискавичної» війни проти Радянського Союзу. Крім того, Україна повинна була дати життєвий простір для німецьких колоністів на сході.

З перших днів війни наша країна стала ареною найжорстокіших боїв. Уже до листопада 1941 р. ворогом були окуповані території, на яких до війни проживало 40 % населення СРСР, вироблялось 68 % чавуну, 58 % сталі, 60 % алюмінію, видобувалося 63 % вугілля, отримували 84 % цукру, 38 % зерна, знаходилося 38 % великої рогатої худоби і 60 % поголів'я свиней. Тут знаходилося 41 % усіх залізничних колій Радянського Союзу.

Отже, перші півроку війни були найтяжчими для радянської економіки. Промислове виробництво скоротилося більше ніж удвічі, прокат чорних металів — утричі, кольорових — у 430 разів, виробництво шарикопідшипників — у 21 раз тощо. Різно скоротилося виробництво літаків, танків, боєприпасів, адже виробничі потужності перекидалися на схід. У цих умовах достатньо оперативно та енергійно проявила себе надцентралізована радянська директивна система управління. Жорстка централізація, притаманна радянській економіці, відіграла вирішальну роль у забезпеченні економічної переваги в роки війни. Так, уже за тиждень після нападу було прийнято «мобілізаційний народно-

господарський план» на III квартал, а 16 серпня 1941 р. — «воєнно-господарський план» на IV квартал 1941 р. та на 1942 р., які забезпечили ефективне переведення економіки на воєнні рейки та переміщення промисловості у східні райони СРСР, формування в цих районах воєнного виробництва.

Одразу ж після початку війни було переорієнтовано на потреби оборони й господарство України. Швидкими темпами переводились на задоволення потреб фронту виробничі потужності та наявні ресурси, промислові підприємства почали масовий випуск оборонної продукції. З початком масової мобілізації різко загострилася потреба в робочих руках, і на місце мобілізованих чоловіків ставали жінки, підлітки, пенсіонери.

У надзвичайно складній ситуації опинилося сільське господарство України. В дуже короткий термін території Західної та Правобережної України були окуповані німецькими військами, а отже, зібрати врожай та провести евакуацію тут просто не встигли. Але в Лівобережних областях урожай почали збирати форсованими темпами. Там, де це було можливо, зерно збирали та відправляли на заготівельні пункти, а де такої можливості не було, його просто спалювали; знищенню підлягала й худоба, й сільськогосподарський реманент.

Промислові об'єкти та обладнання, які не змогли евакуювати, також знищували, щоб не допустити використання ворогом потужного промислового потенціалу України. Це була логіка тотальної війни, спрямованої на суцільне знищення, за якою висаджено в повітря Дніпрогес та практично всі домни, більшість шахт Донбасу, мости через Дніпро та залізничні колії. Проте через надзвичайно швидкі темпи ворожого наступу, до їх рук потрапило чимало запасів сировини, продовольства та пального.

Своєчасна та загалом успішна евакуація промислових підприємств з України продовжувалася з липня по жовтень 1941 р. Операція з переміщення та пуску цілих заводів була надзвичайно складною, а введення до ладу заводів у східних районах СРСР здійснювалося у надзвичайно важких умовах: евакуйовані робітники працювали по 13—14 годин на добу, змушені до того ж тупитися у легких бараках і навіть наметах і миритися з поганим постачанням. У цілому, задіявши чверть рухомого складу залізниць, керівництво країни зуміло за п'ять місяців (липень-грудень) перебазувати в інші райони 1530 великих підприємств, у тому числі 550 підприємств з України.

В умовах суворої зими 1941/1942 р., досить часто під відкритим небом, евакуйовані підприємства починали давати воєнну

продукцію. Так, через 15—20 днів дали першу продукцію київські заводи «Арсенал», «Трансигнал», верстатобудівний ім. М. Горького, Краматорський завод важкого машинобудування та ін. Більшість же евакуйованих підприємств почали давати продукцію вже навесні 1942 року, а в середині того самого року воєнна перебудова народного господарства завершилася. На сході країни нечуваними темпами було створено абсолютно нову і високоефективну воєнну економіку. В цілому, незважаючи на значну нерівність економічного потенціалу СРСР та Німеччини до початку війни, радянська економіка цього періоду виявилася більш ефективною; за роки війни в СРСР було випущено вдвічі більше воєнної техніки та озброєнь. Кожна тонна металу, цементу, вугілля, кожний кіловат електроенергії, кожна одиниця обладнання використовувалися в СРСР краще, ніж у Німеччині. Так, у розрахунку на тисячу тонн виплавленої сталі, радянська промисловість випускала у п'ять разів більше танків і зброї, ніж німецька промисловість.

Підприємства, евакуйовані з України, виробляли значно більше продукції, ніж на старих місцях. Завод ім. Комінтерну в 1942 р. виробляв удвічі більше танків, ніж на початку війни; київський завод «Ленінська кузня» за перші три місяці роботи на новому місці збільшив випуск продукції більше ніж утричі. Відзначилися також Одеський та Київський верстатобудівні заводи.

Значним був внесок і українського селянства: евакуйовані з Київщини у Заволзькі степи селяни почали вирощувати цукрові буряки, брали активну участь у забезпеченні фронту сільськогосподарською продукцією.

Академія наук УРСР, евакуйована в Уфу, зосередила свою увагу на проблемах розвитку літакобудування, моторобудування, танкобудування. Колектив Інституту електрозварювання, очолюваний академіком Є. О. Патеном, протягом короткого часу провів велику роботу з налагодження автоматичного дугового зварювання корпусів танків Т-34 під флюсом, що надало можливість майже в п'ять разів підвищити продуктивність праці та значно зменшити витрати електроенергії. Група вчених на чолі з академіком М. Доброхотовим розробила нові методи виплавки броньованих сталей, інші наукові установи розробляли нові типи озброєнь. Величезний внесок і українських лікарів. Так, колектив Інституту клінічної фізіології, очолюваний академіком О. Богомольцем, розробив ефективні методи лікування ряду інфекційних, травматичних, шлункових та інших захворювань.

Працювали на майбутню перемогу й в'язні ГУЛАГу, де перебувала величезна кількість людей, проголошених «ворогами на-

роду». Загальна чисельність в'язнів на початку війни становила 2,3 млн осіб, а за 1941—1944 рр. в ГУЛАГ прибуло ще 2,55 млн осіб, серед яких чи не найчисельнішою групою були українці. Праця в'язнів застосовувалася в промисловості, будівництві, в шахтах, на лісозаготівлях. У 1941—1944 рр. у системі НКВС було видобуто 315 т золота, 6,5 тис. т нікелю, 8,9 млн т вугілля тощо. Значна кількість учених, інженерів, конструкторів працювали в так званих «шарашках», забезпечуючи високу якість та надійність радянської бойової техніки.

Протягом року вся територія України була окупована німцями. Окупаційний режим, що отримав назву «нового порядку», був спрямований на пограбування завойованих територій шляхом максимального очищення їх від корінного населення та перетворення решти у напіврабів. Так, рейхскомісар більшої частини України Еріх Кох свої завдання щодо неї характеризував таким чином: «Мета нашої роботи — примусити українців працювати на Німеччину, а не ошчасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає у Німеччині. Цю роботу слід провадити, не рахуючись зі втратами»⁵⁰. Для виконання поставлених завдань в Україну було відряджено велику кількість чиновників, які забезпечували б достатньо повний контроль над господарством України.

З метою більш ефективної експлуатації аграрного сектору України, вирішено було зберегти його колгоспну організацію, хоч і під іншою назвою, що й забезпечувало реалізацію поставлених завдань. У роки окупації до 85 % надходжень продуктів у Німеччину йшло з України. Не обмежуючись вивезенням сільськогосподарської продукції, окупанти грабували колгоспи та радгоспи, машинно-тракторні станції, демонтуючи та відправляючи в Німеччину техніку, верстати, обладнання. Усе це супроводжувалося жорстокими каральними акціями, що призвело до повного знищення більше 250 сіл.

Надзвичайна жорстокість нацистської влади виявилась також у ставленні до міського населення та інтелігенції. Було різко обмежено надходження продуктів харчування в міста, у результаті чого голод став тут звичним явищем. Голод, репресії, масове знищення населення різко скоротили його чисельність у містах України. Так, Київ втратив більше 60 % мешканців, населення Харкова, яке на початку німецької окупації становило 700 тис. осіб, зменшилося до 230 тис. осіб.

Частину промислових об'єктів, які на початку війни не вдалося евакуювати або знищити, окупанти оголосили власністю Німеччини і підпорядкували імперським підприємцям, намагаю-

⁵⁰ *Історія України* / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; Під ред. В. А. Смолія. — К.: Альтернативи, 1977. — С. 318.

чись використати їх для ремонту воєнної техніки та виготовлення боєприпасів. Однак розрахунок на використання потужного промислового потенціалу України виявився безпідставним і не дав вагомого результату через відкритий або прихований опір місцевого населення. Масовий рух опору окупантам не лише сприяв ослабленню ворога, а отже, прискорював кінець гітлерівської окупації, але й активно перешкоджав здійсненню широкомасштабної програми економічної експлуатації українського народногосподарського потенціалу.

1943 рік став роком великого перелому у всьому ході війни. Вже наприкінці літа 1943 р. радянські війська вступили на землю України. Відступаючи під тиском Червоної Армії, гітлерівці вдалися до тактики «спаленої землі». У наказі до військ Гітлер наголошував: «Не можна допустити, щоб під час відступу з України ми залишили після себе хоч одну людину, хоч одну голову худоби чи мірку зерна... Ворогові повинна дістатися цілковито спалена і винищена земля». У результаті такої політики надзвичайно потерпіло Лівобережжя, звідки вздовж 300-кілометрової смуги над Дніпром було вивезено величезну кількість населення, значні частини міст (Полтави, Дніпропетровська, Кременчука) спалено; Правобережжя, хоч і не потерпіло від широкомасштабних руйнувань, однак також не змогло unikнути масової евакуації на Захід. Відступаючи, німці знищували практично всі мости через річки, які збереглися, залізничні станції та колії, порти тощо. Край лежав у руїнах.

Одразу ж після визволення від окупації розпочинається і відбудова народного господарства України. Ще в серпні 1943 р. було прийнято постанову «Про невідкладні заходи щодо відбудови народного господарства в районах, звільнених від німецької окупації».

Надзвичайно велика роль народногосподарського комплексу України як прифронтової матеріально-технічної бази діючої армії у забезпеченні нагальних воєнних потреб обумовила ту величезну увагу, яку приділяли його відбудові ще в роки війни. Значні кошти вкладалися у відбудову шахт Донбасу та відродження гірничо-металургійної бази Подніпров'я. В результаті цього на кінець війни у Донбасі було відновлено 54 % шахтного фонду, а видобуток вугілля досяг 43,3 % довоєнного. Уже в 1944 р. почали давати продукцію найбільші металургійні підприємства України. Щоправда, слід зауважити, що справа дещо ускладнювалася, адже ре-евакуація майна підприємств, вивезених на початку війни на схід, була визнана (і цілком слушно) недоцільною, і в Україну поверталися лише колективи цих підприємств. Але в результаті само-

відданої праці українського народу до кінця війни в Україні вдалося відновити до 30 % довоєнних виробничих потужностей.

Дещо повільніше зводилося на ноги сільське господарство, заклади науки, культури, житловий фонд та комунальне господарство міст і сіл. Українцям незадовільним залишалося матеріально-побутове становище населення, адже існуюча карткова система могла забезпечити лише напівголодне існування більшості населення; ще гострішою була житлова проблема — більше 10 млн осіб залишилося без житла.

Уряд Союзу РСР виділив кошти на відбудову зруйнованого господарства України, але вони склали лише 24 % від загальної суми і явно не відповідали об'єктивним потребам республіки, адже матеріальні збитки України перевищували 40 % загальних втрат СРСР. І, незважаючи на героїчні зусилля українського народу, відбудова народного господарства УРСР в роки війни лише розпочалася. Відновлення економічного потенціалу республіки стало основним завданням наступного п'ятиріччя.

Розглядаючи надзвичайно складні умови відбудови народного господарства України, не можна не зупинитися на тих колосальних втратах, яких зазнала республіка в роки війни. Було зруйновано 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, причому 250 були повністю спалені, а мешканці страчені. За підрахунками спеціалістів, демографічні втрати України протягом січня 1941 — липня 1946 рр., які ще й досі уточнюються, склали більше 9 млн осіб, або понад 22 % загальної кількості населення.

Промисловість і сільське господарство України було вщент зруйновано. Лише прямі збитки, завдані народному господарству республіки, склали величезну суму — 285 млрд крб. яка вп'ятеро перевищувала державні витрати на будівництво нових заводів, фабрик, електростанцій, шахт та інших підприємств у роки довоєнних п'ятирічок. А загальні втрати, яких зазнали населення та народне господарство України, склали справді астрономічну цифру — майже 1,2 трлн крб.

Катастрофічно знизилось промислове виробництво республіки. У 1945 р. в республіці було видобуто лише 36 % вугілля, вироблено до 20 % електроенергії, 17 % чавуну (порівняно з рівнем 1940 р.). Величезна кількість товарів народного споживання, необхідних для задоволення найелементарніших потреб (посуд, відра, голки, шкарпетки, сірники, мило тощо) не виготовлялись практично зовсім.

Надзвичайно тяжким наслідком війни стало різке скорочення чисельності трудових ресурсів, унаслідок чого активно використовувалася праця жінок та підлітків.

Однією з найголовніших передумов переходу до мирного будівництва була демобілізація армії, яка в умовах загострення міжнародного стану набула затяжного характеру. За три повоєнні роки в Україну повернулися 2,2 млн солдатів і офіцерів. Почалося й повернення колишніх полонених радянських воїнів та громадян, вивезених на роботу до Німеччини. На кінець 1945 р. після відповідних перевірок, часто невинуватих та принизливих, в Україну повернулося близько 800 тис. осіб, але багатьох військовополонених та вивезених на каторжні роботи було звинувачено у співробітництві з окупантами, і з фашистської неволі вони потрапили у сталінські табори.

В умовах переходу від війни до мирного будівництва постали питання про шляхи подальшого розвитку економіки країни, про її структуру та систему управління. Йшлося не лише про конверсію воєнного виробництва, але й про доцільність збереження моделі економіки, що склалася. Роки війни виявили сильні риси існуючої моделі, зокрема, дуже високі мобілізаційні можливості, здатність у короткій термін налагодити масове виробництво висококласного озброєння та забезпечити необхідними ресурсами армію, воєнно-промисловий комплекс (ВПК) за рахунок перенапруження інших секторів економіки. Разом з тим війна з усією силою підкреслила й основні недоліки радянської економіки: високу питому вагу ручної праці, низьку продуктивність праці та якість невоєнної продукції. Те, що було допустимим у передвоєнні роки і в умовах війни, у повоєнний час вимагало кардинального вирішення.

Йшлося перш за все про те, чи слід повертатися до довоєнної моделі економіки з гіпертрофованими воєнними галузями, жорсткою централізацією, безумовною плановістю у визначенні діяльності кожного підприємства, повною відсутністю будь-яких елементів ринку, жорстким контролем за роботою адміністрації.

Після війни серед господарських керівників, економістів виникають прагнення до реорганізації системи управління економікою, до пом'якшення тих її сторін, які стримували ініціативу та самостійність підприємств, і, зокрема, до послаблення пут надцентралізації.

Такі настрої певною мірою проявилися і у Держплані СРСР, який підготував перший повоєнний план відбудови та розвитку народного господарства країни. У цьому плані було закладено показники, які давали можливість здійснювати розвиток основних галузей економіки без граничного напруження, залишаючи можливість для прояву самостійності як окремим підприємствам, так і галузям промисловості.

Проте надії на перетворення в галузі управління економікою залишилися нездійсненими. З кінця 40-х років було взято курс на посилення адміністративно-командних методів керівництва, на подальший розвиток існуючої моделі економіки, а керівники планового відомства були піддані репресіям, у тому числі й голова Держплану М. О. Вознесенський.

Попередня модель управління економікою здійснювалася навіть з більшою жорстокістю, ніж це відбувалося у довоєнні роки. За сталінським планом остаточно формувалося суспільство, в якому ліквідовано ринкові відносини, а людина повністю підпорядковувалася політико-адміністративній владі. Ця цілісна модель охоплювала як промисловість, так і сільське господарство. Уряд знов (як і в довоєнні роки) переходить до розширення застосування примусової праці. Обсяг виконаних ГУЛАГом, тобто системою таборів, де працювали ув'язнені, робіт виріс у повоєнні роки в декілька разів. І хоча їх праця носила неекономічний характер і система концентраційних таборів як резерв робочої сили не виправдовувала себе, але вона була суттєвим важелем, невід'ємною частиною того політичного режиму, який панував у СРСР.

У цих умовах відбудова промисловості була найважливішим завданням. На відродження промисловості України було спрямовано величезні матеріальні та трудові ресурси, сюди направляли механізми, обладнання, верстати, технологічні лінії, які СРСР отримував як репарації з Німеччини, переважно у вугільну промисловість, машинобудування, електроенергетику. Були частково задіяні й ресурси східних районів СРСР. У той же час реалізація довоєнної моделі розвитку народного господарства означала форсування росту важкої промисловості за рахунок виробництва товарів народного споживання, сільського господарства та добробуту народу, які асигнувались за так званим залишковим принципом. У 1946—1950 рр. на розвиток важкої промисловості було спрямовано 88 % капіталовкладень.

Більшість виділених коштів йшла на відбудову Донбасу, що дозволило у 1950 р. довести видобуток вугілля до 93 % довоєнного рівня.

Серед пріоритетних галузей народного господарства була електроенергетика, для неї першочергово виділялися кошти, трудові та матеріальні ресурси, транспорт; у найстисліші терміни було відбудовано Дніпрогес, а на кінець п'ятирічки в Україні вироблялося більше електроенергії, ніж до війни.

Досить успішно йшло і відродження металургійної промисловості. За виплавкою чавуну та сталі в кінці п'ятирічки Україна

вийшла на 93—95 % довоєнного рівня, випередивши Великобританію, ФРН, Францію у виробництві цих товарів на душу населення.

Машинобудування в Україні відбудовувалося також досить швидкими темпами, до 1949 р. тут працювало більше машинобудівних заводів, ніж до війни, що обумовлювалось надходженням обладнання демонтованих німецьких заводів та передислокацією деяких заводів зі Сходу СРСР. Наприкінці відбудовчого періоду машинобудівна галузь випустила продукції у півтора раза більше ніж до війни. Проте відбудова промисловості на основі застарілих технологій та старої технічної бази обумовила низьку якість продукції, її високу собівартість та негативно вплинула на рівень техніко-економічних показників промисловості в цілому.

Значно повільнішими темпами здійснювалася відбудова сільськогосподарства. В цій галузі особливо боляче позначилося повернення до старих порядків, небажання йти на будь-які реформи, які б могли послабити жорсткий контроль з боку держави. У цілому воно трималося не стільки на особистій заінтересованості селянина у результатах своєї праці, скільки на позаекономічному примусі. Кожний селянин повинен був виконати певний обсяг робіт у колгоспі; за його невиконання йому загрожувало судове переслідування, колгоспник міг позбавитися волі, або як покарання у нього відбиралася присадибна ділянка, яка залишалася єдиним джерелом існування селянської родини.

Урядові укази 1946 р. встановлювали жорсткі розміри присадибних ділянок, проведено кампанію щодо вилучення усіх «надлишків» їх. Це дуже боляче вдарило по добробуту сільських мешканців. Одночасно проголошена боротьба «з порушеннями статуту сільськогосподарської артілі» також обернулася різким скороченням площ присадибних ділянок колгоспників.

Ситуація ще більше погіршувалася тим, що початок відбудови збігся з надзвичайно важким явищем — голодом 1946—1947 рр. Сильна посуха охопила основні зернові райони СРСР, але в Україні становище було набагато гіршим, ніж в інших регіонах. Трагедія 1932—1933 рр. повторювалася в 1946—1947 рр. Незважаючи на посуху 1946 р. та величезні втрати врожаю зернових (у 1946 р. в Україні було зібрано у 3,5 раза менше зерна ніж у 1940 р.), зерно силою відбирали в господарствах, ігноруючи поширення голоду в Україні, щедро відправляли за межі країни. Численні джерела підтверджують, що воно відвантажували до Польщі, Чехословаччини, Болгарії і навіть Франції, а в Україні померлих у результаті голоду в 1946 р. зареєстровано 282 тис. осіб, а у 1947 — понад 520 тис.

Негативно на розвитку сільського господарства позначилося й те, що капітальні вкладення в нього були вкрай недостатніми. Разом зі вкладеннями колгоспів вони становили лише 15 % від загальних капіталовкладень у відбудову народного господарства.

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла таємний указ «Про виселення з України осіб, які злісно ухилиються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадянський, паразитичний спосіб життя», за яким велику кількість осіб (близько 12 тис.) було депортовано до Сибіру та в інші віддалені райони СРСР. Майже 20 тис. колгоспників отримали «попередження», багатьох з них примусили підписати письмові зобов'язання виробляти встановлений «мінімум». До того ж колгоспники несли важкий податковий тягар, віддаючи державі значну частину продукту своїх присадибних ділянок. Таким чином, пряме насильництво, репресії, примус були головними методами в процесі відбудови сільського господарства.

У новоприєднаних західних регіонах України відбуваються перетворення, які повинні були уніфікувати життя західноукраїнського регіону з іншими.

У 1945 р. приймаються постанови щодо відбудови народного господарства західноукраїнських областей. У цих документах визначався курс на реконструкцію та розвиток традиційних для регіону галузей промисловості (нафтовидобувної, газової та ін.) і на створення нових (машинобудування, приладобудування, металообробка тощо). Сюди спрямовувалися не лише матеріальні ресурси, але й значна кількість робітників та інженерно-технічних працівників. Темпи промислового розвитку тут були значно вищими, ніж у східних областях. Зростає питома вага регіону в промисловому виробництві республіки (з 4,7 % у 1940 р. до 12,6 % у 1948 р.). Але форсована індустріалізація тут, як і в довоєнні роки в Східній Україні, супроводжується повільним розвитком харчової, легкої та інших галузей промисловості, тих, які забезпечували безпосередні потреби населення. Багато в чому це пояснюється й становищем у сільському господарстві республіки, яке повинно було забезпечувати ці галузі сировиною.

Паралельно розгортається колективізація, яка провадилась тими самими методами, що і в Наддніпрянській Україні. У 1950 р. примусовими методами було об'єднано в колгоспи 93 % селянських господарств. Сюди спрямовувалися люди зі східних регіонів, здатні забезпечити курс на колективізацію (до кінця четвертої п'ятирічки — 15 тис. осіб, які вважалися фахівцями в сільському господарстві). Політичний контроль забезпечували політ-

відділи МТС, у зв'язку з чим було навіть прийнято спеціальну постанову ЦК ВКП(б) від 23 грудня 1949 р. «Про організацію політвідділів при МТС західних областей України».

Процес колективізації супроводжувався численними порушеннями законності (побиття громадян, вилучення у них майна, незаконні арешти, загроза зброєю тощо). Ситуація ускладнювалася тим, що процесу колективізації протидіяли УПА та підпілля ОУН, а це, у свою чергу, стимулювало каральну активність радянської влади, зокрема масове виселення куркулів (заможних селян) та їх сімей.

Фінансування соціальних потреб населення здійснювалося за так званим «залишковим» методом. Українці повільно розгорталося житлове будівництво, у той час як зруйнована Україна потребувала першочергової відбудови житлового сектору. І хоча протягом 1946—1950 рр. було збудовано близько 46 млн кв. м житла як за рахунок місцевих органів влади, так і за рахунок коштів підприємств, мільйони сімей продовжували жити в бараках, перенаселених комунальних квартирах, у непристосованих для життя приміщеннях. Житлова криза також поглиблювалася соціальною нерівністю у розподілі житла. Правда, слід зазначити, що все житло передавалося населенню безкоштовно, а його оплата була дуже низькою.

За цих умов швидке піднесення добробуту здійснити було неможливо. І все ж мирні умови сприяли тому, що населення, хоча й повільно, налагоджувало своє життя та побут. У грудні 1947 р. відмінено карткову систему і проведено грошову реформу, в результаті якої значна частина населення втратила свої заощадження. Адже за вкладами на ощадних книжках обмін старих грошей на нові здійснювався нерівномірно: до 3 тис. обмінювали 1:1, від 3 до 10 тис. — 3:2, а більше 10 тис. — 2:1. Готівку ж обмінювали 10:1. Особливо боляче реформа вдарила по селянству та сільській інтелігенції. В умовах відсутності установ Ощадбанку в сільській місцевості вони зберігали заощадження вдома, що скоротило їх заощадження у 10 разів. І на цей раз селянство опинилося в нерівних умовах порівняно з іншими категоріями населення.

Скасування в 1947 р. карткової системи розподілу продуктів призвело до значного зростання цін на них, нові ціни більше ніж утричі перевищували довоєнний рівень, тоді як заробітна плата збільшилася лише наполовину. Щоправда, в наступні роки на окремі товари ціни дещо знижувалися, але подібні зниження цін були можливими лише за умов свідомого погіршення життєвого рівня селянства, яке становило у той час 2/3 населення країни.

У цілому ж, великі вкладення у важку індустрію, на виробництво озброєння не дозволяли істотно поліпити життя людей, рівень матеріального добробуту залишався дуже низьким.

Таким чином, до початку 50-х років, використовуючи внутрішні ресурси, працею радянських людей, були, практично, ліквідовані наслідки війни. Слід зафіксувати й певні зрушення у розвитку національної економіки, проте, на жаль, найбільш високими темпами йшло зростання воєнно-промислового комплексу, якому було віддано пріоритети у розвитку економіки як СРСР у цілому, так і України.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ У 50—80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

- ❖ *Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи.*
- ❖ *Економічні перетворення в період «хрущовської відлиги».*
- ❖ *Зміни в аграрному секторі. Економічні перетворення в інших галузях народного господарства.*
- ❖ *Перехід до територіальної системи управління (створення раднаргоспів).*
- ❖ *Соціально-економічна політика в 50-ті — першій половині 60-х років. Загострення соціально-економічної ситуації на початку 60-х років та необхідність нового реформування.*
- ❖ *Господарська реформа 1965 р. («Косигінська»), її причини та наслідки.*
- ❖ *Зниження ефективності радянської економічної системи у 70-ті — першій половині 80-х років.*
- ❖ *Остання спроба реформування радянської економічної системи — перебудова (1985—1990 рр.).*

У повоєнний період, останні роки життя Й. Сталіна, остаточно сформувався тоталітарний режим та закріпилися основи командно-адміністративної системи. Але система, створена Сталіним, на початку 50-х років практично вичерпала свої можливості і переживала серйозні економічні та соціально-політичні труднощі. Тому спадкоємці «великого вождя» опинилися перед необхідністю вибору шляхів подальшого розвитку радянської економіки, її можливого реформування.

Перша спроба реформування командно-адміністративної системи у 50—60-ті роки тісно пов'язана із завершенням сталінського періоду в історії СРСР (березень 1953 р.), і була викликана певними політичними змінами, створенням коаліційного керівництва, провідну роль у якому досить швидко зумів опанувати М. С. Хрущов. Нове керівництво країни розуміло нагальну необхідність модернізації і навіть повної ліквідації системи ГУЛАГу, стимулювання аграрного сектору економіки, проведення пере-

творень у соціальній сфері, нарешті, відходу від постійної «мобілізаційності» у вирішенні господарських проблем.

Спроби досягти більш збалансованого розвитку народного господарства через підвищення внутрішніх стимулів працівників послаблення вольових методів керівництва, запропоновані у 1945—1946 рр., зазнали поразки, і країна повернулася до довоєнної моделі розвитку, а одночасно і до повторення помилок цього періоду. Величезні капіталовкладення значно перевищували планові завдання, а будівництво нових об'єктів не забезпечувалося матеріальними та людськими ресурсами, кваліфікованими науково-технічними та управлінськими кадрами. Приплив у виробництво нових робітників, які не мали елементарних навичок та досвіду роботи, призвів до кризи в організації праці, що проявилася у зниженні темпів зростання продуктивності праці, численних порушеннях трудової та технологічної дисципліни, високої плинності кадрів, зростанні напруженості в робітничому середовищі.

Великі труднощі відчувало сільське господарство. Запроваджені після війни заходи щодо посилення партійно-державного керівництва колгоспами, зокрема обмеження ринкової торгівлі колгоспною продукцією, ніяким чином не стимулювали зростання виробництва. Значне скорочення площ присадибних ділянок колгоспників, зменшення натуроплати на трудовень, величезні натуральні й грошові податки з індивідуальних господарств селян та інші заходи призводили до значного скорочення життєвого рівня і масового відтоку селян із села, хоча цей процес активно гальмувала відсутність у колгоспників паспортів.

Нарешті, у кризовому стані опинилася й «основа основ» сталінської економічної системи — система ГУЛАГу. Широке використання примусової праці ув'язнених усе більше втрачало сенс із ускладненням економічних завдань та механізації виробництва і будівництва. Величезна армія некваліфікованої робочої сили (а саме такою була маса ув'язнених у сталінських таборах), абсолютно не зацікавленої у результатах своєї праці, в умовах повоєнного часу ставала не лише непотрібною, але й небезпечною. Цілий ряд виступів в'язнів наприкінці 1940 — першій половині 1950-х років підтверджував цю небезпеку і ставив цілком слушно питання щодо модернізації і навіть ліквідації системи ГУЛАГу.

Одночасно на економічній ситуації надзвичайно негативно позначилася й недооцінка керівництвом країни першої повоєнної хвилі науково-технічної революції, яка все більше проявлялася в якісній реконструкції світового господарства. До того ж посилювалася ідеологізація економічної політики та небажання врахову-

вати власний досвід 30-х років, що призвело до значних економічних проблем. У 1951—1953 рр. спостерігалось значне погіршення економічних показників.

Отже, причинами реформування радянської економіки у 50-ті роки можна назвати надзвичайне перенапруження радянського народного господарства, яке тривалий час знаходилося у стані граничної мобілізації (форсована індустріалізація, війна, відбудова), результатом чого стало небачене розорення села, злидні основної маси населення, примусовість праці більшості його. Всі ці фактори не лише стримували подальший розвиток країни, але й загрожували соціальним вибухом, а тому потребували негайних змін.

Після смерті Сталіна розпочався перегляд економічної політики країни. Хрущов широко хотів ліквідувати недоліки в економіці й надавав цьому першочергового значення. Перші кроки були спрямовані на вдосконалення аграрної політики, на розв'язання продовольчої проблеми та виведення сільського господарства з глибокої кризи. Етапним у цьому відношенні став вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС, який прийняв постанову про невідкладні заходи щодо піднесення сільського господарства.

Одним із перших заходів нового керівництва країни стало суттєве зниження сільськогосподарського податку, списання заборгованості з податків за попередні роки, збільшення розмірів присадибних ділянок. Істотно знижені були норми обов'язкових поставок державі продукції тваринництва, збільшені закупівельні ціни на продукцію колгоспів і радгоспів (у 5,5 раза на м'ясо, удвічі — на молоко та масло, на 50 % на зернові). Таке підвищення закупівельних цін було вкрай необхідним кроком, адже вони, практично, були у багатьох випадках значно нижчими за витрати на їх виробництво. Саме низькі ціни фіксували нееквівалентний обмін між сільським господарством і промисловістю, який в останні роки життя Сталіна став особливо разючим (у 1927/28 р. за 1 ц жита можна було придбати 35 м ситцю, або 17 кг цукру, або 21 кг олії, а у 1952 р. відповідно 1,5 м ситцю, 0,9 кг цукру, 0,5 кг олії). Такі ціни не забезпечували не лише розширене, але й навіть просте відтворення у колгоспах та радгоспах.

Оздоровленню аграрного сектору сприяло також підвищення цін на продукцію, яку колгоспи продавали державі понад обов'язкові поставки та запровадження більш високих цін на продукцію радгоспів. Досить важливим у цьому напрямі було й рішення щодо відміни обов'язкових поставок та натуроплати за роботу МТС, а також перехід до заготівель сільськогосподарської продукції за єдиними цінами, що диференціювалися за зонами. Не

менш важливим був також крок керівництва країни у бік пом'якшення жорсткої регламентації діяльності колгоспів. У 1955 р. їм було надано право самостійно приймати рішення щодо організації виробництва та використання своїх ресурсів за умови виконання обов'язкових поставок продукції державі.

Досить багато робилося для зміцнення матеріально-технічної бази на селі. У цілому по країні за 1954—1958 рр. в сільське господарство було спрямовано 664 тис. тракторів, 361 тис. зернозбиральних комбайнів, 571 тис. вантажних машин. Щоправда, капіталовкладення у сільське господарство протягом 1951—1960 рр. складали лише 18 % від загального їх обсягу, але порівняно з попереднім часом вони були досить значними.

Із середини 1950-х років сільське господарство, уперше за довгі роки, стало рентабельним, доходи колгоспників значно зросли і продовжували зростати до 1957—1958 рр. Середньорічні темпи сільськогосподарського виробництва упродовж 1954—1959 рр. становили понад 7 %. Однак, як і раніше, переважала політика екстенсивного розвитку. Нарощення темпів зростання виробництва сільськогосподарської продукції досягалося не за рахунок інтенсивного використання техніки, передових технологій, більш урожайних зернових та технічних культур у землеробстві, а за рахунок освоєння великих масивів земель у Сибіру, на Алтаї та в Казахстані. Сюди з України в 1954—1955 рр. виїхало понад 100 тис. осіб, переважно молоді, активно надсилалася техніка. Лише у 1955 р. в Казахстан та на Алтай було відправлено більше 11 тис. тракторів та 8 тис. комбайнів, які й склали основу технічної бази новостворених господарств.

Проте бажаних результатів освоєння земель у Казахстані й на Алтаї не дало, хоча спочатку (у 1956—1958 рр.) і забезпечило половину хліба, що заготовлявся державою. А от на сільське господарство європейської частини СРСР, у тому числі й України, за рахунок якого і створювалися нові радгоспи, справило негативний вплив. У той же час продовольча проблема залишалася гострою, життєвий рівень сільського населення низьким. Селянство, як і раніше, не було зацікавлене працювати в колгоспах, адже плата за працю була надто низькою, а держава продовжувала на свій розсуд розпоряджатися результатами його роботи.

Хрущов та його керівництво намагалися поліпшити ситуацію в аграрному секторі цілим рядом заходів, які, практично, не дали позитивних наслідків. До цих заходів можна віднести рішення наздогнати США з виробництва м'яса, масла, молока упродовж трьох-чотирьох років; примусове запровадження посівів кукуру-

дзи по всій країні; хімізацію землеробства, яка, проте, не була забезпечена відповідними потужностями в хімічній промисловості.

Великі надії поклалися на реорганізацію МТС та продаж техніки колгоспам і радгоспам, що обіцяло дещо послабити контроль державної бюрократії над селом. На лютому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС було визнано, що існуюча форма виробничо-технічного обслуговування колгоспів за допомогою техніки МТС перестала сприяти розвитку продуктивних сил села, породжувала знеосіблення в керівництві та знижувала відповідальність за зростання врожайності, адже на одній землі господарювали два «господарі» — колгосп та МТС.

Разом з тим при здійсненні цих заходів не було враховано цілий ряд факторів, які вкрай негативно вплинули на стан сільського господарства (надзвичайно високі ціни на техніку, відсутність достатніх коштів у господарствах для викупу останньої, втрата кваліфікованих кадрів, які працювали в МТС і не хотіли працювати в колгоспах, тощо). Інші адміністративні реорганізації — укрупнення колгоспів, перетворення частини з них на радгоспи та ін. — також не дали помітних позитивних зрушень.

Але все-таки не можна не зауважити, що аграрна політика М. Хрущова певною мірою відкривала перед радянським сільським господарством нові можливості, вселяла у багатомільйонні маси селянства надії на краще майбутнє. Проте позитивний потенціал переважно адміністративних реформ Хрущова у галузі сільського господарства був до кінця 50-х років вичерпаний, а наступні реорганізації та новації неминуче виявлялися неефективними та помилковими.

В останні роки правління Хрущова, в роки семирічки (1959—1965) темпи розвитку радянського сільського господарства помітно знизилися, плани зростання виробництва продукції рослинництва й тваринництва не були виконані, ефективність сільськогосподарського виробництва була низькою. Більшість авторів звинувачує в цьому Хрущова, за ініціативою якого непомірно зросли посіви кукурудзи, але якщо в багатьох регіонах СРСР ця культура не давала врожаїв, і навіть не визрівала (у Нечорнозем'ї, Прибалтиці, Білорусії), то в Україні вона могла дати певний позитивний ефект. Однак прорахунків у аграрній політиці часів Хрущова було досить багато. Так, перетворення колгоспів у радгоспи не завжди було економічно виправданим і насправді було спробою прискорити процес «переростання колгоспно-кооперативної власності у загальнонародну», яка теоретично бу-

ла основою комуністичної формації. Негативними були й наслідки запровадження обмежень на підсобне господарство селян.

Зростання виробництва сільськогосподарської продукції в роки семирічки стримувалося серйозними прорахунками у плануванні його матеріально-технічного забезпечення, зокрема, рішенням про скорочення виробництва сільськогосподарської техніки після ліквідації МТС у розрахунку на те, що безпосередньо в колгоспах вона буде використовуватися значно краще; досить негативно позначилося й значне збільшення цін на техніку і запасні частини; невиконання плану виробництва мінеральних добрив і ряд інших.

Прорахунки та помилки в аграрній політиці були головною причиною того, що в країні склалася напружена ситуація у постачанні населення продовольством. Держава змушена була піти на підвищення роздрібних цін на м'ясо та масло, що викликало масове невдоволення, а в деяких випадках і в крайніх формах. З 1963 р. СРСР змушений був імпортувати зерно. Це дискредитувало всю політику М. Хрущова у галузі сільського господарства, хоча в ній, як зазначалося, було багато й позитивного, особливо у 50-ті роки.

Великі зміни відбувалися не лише в аграрному секторі, але й в інших галузях економіки. У системі економічних перетворень було відведено значну, але недостатню роль науково-технічному прогресові, технічному рівню промисловості. Адже в середині 1950-х років стало цілком очевидним, що без пріоритетного розвитку нових напрямів у науці радянській економіці не вистояти у протистоянні із Заходом. І в цілому ряді партійних документів ставиться питання щодо прискорення НТП, запровадження в народне господарство передового досвіду та досягнень науки і техніки, створюється Держкомітет Ради Міністрів СРСР з науки та техніки.

Промислове виробництво у «хрущовське» десятиліття розвивалося досить динамічно. За офіційними даними, в Україні у 1951—1958 рр. промислова продукція щорічно зростала на 12,3 %, а в 1959—1965 — на 8,8 %. Як і в усій країні, змінюється структура паливного балансу за рахунок збільшення видобутку нафти і газу (нафти — у 4,6 раза, газу — у 4 рази). Зростає і видобуток електроенергії, як за рахунок теплових електростанцій, так і гідроелектростанцій «Дніпровського каскаду». При цьому слід зауважити, що останні будувалися без урахування екологічних вимог та інтересів сільського господарства.

Економічна політика, що проводилася партійно-державним керівництвом на чолі з М. Хрущовим, у цілому сприяла промис-

ловому зростанню, особливо таким її елементам, як більш активне використання кредитно-фінансових методів стимулювання виконання та перевиконання планових завдань (зокрема запровадження у серпні 1954 р. диференційованого режиму кредитування добре та погано працюючих підприємств), орієнтація на зміцнення госпрозрахункових відносин, пошуки шляхів удосконалення форм і методів матеріального стимулювання працівників промисловості, розширення прав союзних республік у плануванні, управлінні та фінансуванні промислових підприємств на їх території та ін. Але прорахунки в економічній політиці в роки семирічки стали однією з причин того, що в останні її роки спадають темпи зростання продуктивності праці та капіталовкладень, серйозною проблемою стає довгобуд. Відставання сільського господарства стримувало розвиток легкої та харчової промисловості.

Проте від самого початку «хрущовських» перетворень було зрозуміло, що майже всім їм протистоїть існуюча система управління, засилля бюрократичного апарату. З 1954 по 1955 р. було проведено цілий ряд заходів, спрямованих на її вдосконалення, що завершилися реформою 1957 р., спрямованою на реорганізацію управління промисловістю за територіальним принципом. На лютневому пленумі ЦК КПРС було прийнято постанову «Про

подальше вдосконалення управління промисловістю та будівництвом», суть якої полягала у ліквідації галузевих міністерств та створенні з 1 липня 1957 р. територіальних органів управління — рад народного господарства (раднаргоспів), які безпосередньо підпорядковувалися Раді Міністрів союзної республіки. Усього було створено 105 економічних адміністративних районів, у тому числі 11 в Україні. Функціями Держплану СРСР залишалися лише загальне планування та координація територіально-галузевих планів і розподіл між союзними завдання, яке була покликана вирішити реформа: максимальне використання наявних ресурсів завдяки руйнуванню відомчих меж, а також збереження пріоритетів розвитку важкої індустрії.

Для оперативного управління раднаргоспами з центру було створено республіканські раднаргоспи, а в 1962 р. — Раду народного господарства СРСР. Раднаргоспи здійснювали керівництво всіма підлеглими їм підприємствами, організаціями та установами в межах відповідного адміністративного району.

Перші результати реформи були досить успішними. Зросли масштаби виробничої спеціалізації та міжгалузевого кооперування, прискорився процес створення та запровадження нової техніки у виробництві, нарешті, вона забезпечила більш комплексний розвиток економічних районів. Стало можливим більш раціонально використовувати місцеві ресурси та науково-технічні кадри.

Проте реформа, народжена у надрах апарату і реалізована ним же, не зачепила основ господарського механізму, що існував, а лише частково вирішила завдання, котрі стояли перед нею, породивши при цьому масу нових проблем. 1

хоча зовні нова, «раднаргоспівська», система управління істотно відрізнялася від попередньої, сутність її була тією ж. Залишався той самий принцип розподілу сировини, продукції, той самий диктат постачальника відносно споживача. Економічні важелі просто не могли стати визначальними в умовах абсолютного панування командно-адміністративної системи. Раднаргоспи стосовно підприємств практично залишалися тими ж міністерствами, лише функціонували вони в межах певної території, а не галузі. Нові завдання вирішувалися за допомогою старого економічного механізму, а отже, у 1950-х роках при здійсненні економічних перетворень не було належної послідовності та цілеспрямованості, а головне — не ставилося завдання проведення радикальної реформи існуючого господарського механізму.

У підсумку центробіжні сили помітно послабили економічний потенціал країни в цілому, частина раднаргоспів виявилася неспроможною до вирішення великих виробничих завдань. Уже в 1959 р. розпочинається укрупнення раднаргоспів: більш слабкі почали приєднувати до більш потужних (на 1962 рік в Україні їх залишалось 7).

На межі 1950—1960-х років економічна ситуація в країні знов ускладнилася. Далися навантаження не лише об'єктивні причини, але й численні управлінські експерименти в економіці, суб'єктивізм та волюнтаризм її керівництва, значне зростання воєнних видатків, нова хвиля політизації та ідеологізації управління економікою.

Уряд робить спробу покращити ситуацію цілим рядом заходів, що значно погіршили становище населення. Так, було знижено тарифні розцінки у промисловості приблизно на 30 %. Це рішення пояснювалося необхідністю скорочення виробничих видатків, але насправді це означало приховане скорочення заробітної плати робітників.

У 1961 р. було проведено грошову реформу: масштаби цін було підвищено у 10 разів, у зв'язку з чим було випущено нові гроші. Економісти вважають це прихованою девальвацією, адже внаслідок неї ціни на колгоспних ринках, які забезпечували в цей час близько 15 % товарообігу, значно зросли. Через деякий час (з 1 липня 1962 р.) було підвищено ціни на ряд продуктів харчування і в державній торгівлі (на м'ясо та м'ясопродукти на 30 %, на масло — на 25 %).

Такі заходи викликали невдоволення та привели до стихійних виступів робітників, про що довго замовчувалося офіційними джерелами і було висвітлено у пресі лише наприкінці 1980-х років.

Не було вирішено й одне з найважливіших завдань, що стояли перед економікою, — відмова від застосування мобілізаційних заходів при розв'язанні господарських проблем. Через кілька років стало зрозумілим, що це завдання не може бути розв'язаним радянською економікою, адже економічні стимули розвитку були несумісними з командною системою. Як і раніше, необхідно було організувати маси людей для виконання різних проектів.

Проте історія «хрущовських» реформ не була б повною, якщо залишити поза увагою соціальні зміни в житті радянських людей, викликані цілим рядом заходів, спрямованих на покращання умов життя населення, переважно міського. 25 квітня 1956 р. було відмінено антиробітничий закон 1940 р., який прикріплював трудящих до їхніх підприємств. Тепер робітники могли змінювати місце роботи, попередивши про це адміністрацію за два тижні (це не стосувалося колгоспників, які, не маючи паспортів, не могли за своїм бажанням залишити колгосп).

Було підвищено мінімальну заробітну плату (приблизно на 35 %) у промисловості. Змінилася й ситуація в колгоспах: замість існуючої раніше системи оплати праці один раз на рік запроваджено помісячне, подекуди поквартальне авансування (грошове та натуральне), причому грошова оплата колгоспників за 1950-ті роки зросла більше ніж у чотири рази.

У 1956 р. запроваджено закон про пенсійне забезпечення, за яким майже подвоївся розмір пенсій, а пенсійний вік було знижено до 55 років для жінок і до 60 років для чоловіків. Але колгоспники отримали право на пенсію лише в 1964 р., а пенсійний вік для них наступав на п'ять років пізніше. На початку 1960-х років колгоспники нарешті отримали паспорти.

Було скорочено тривалість робочого тижня (з 48 до 46 годин). Відпустка вагітних жінок, скорочена при Сталіні, стала знов стодванадцятиденною. Уряд обіцяв, нарешті, не випускати нових примусових займів (по яких держава забирала близько 6 % річних заробітків), але на 20 років за-
морозив виплати 3 по-
передніх.

Разом з тим високими темпами розвивалося житлове будівництво. Цьому сприяло впровадження нових будівельних матеріалів і, зокрема, залізобетону. У 1951—1958 рр. в Україні було збудовано майже 2 млн квартир загальною площею 85,7 млн кв. м, а в 1958—1965 рр. було здано ще близько 60 млн кв. м житла. Гострота житлової проблеми знизилася, але рівень забезпеченості житлом залишався низьким і житлову кризу подолати не вдалося.

Отже, у результаті реформування економіки в 50-х роках, в Українській РСР, як і в цілому в СРСР, відбуваються значні структурні зрушення, але на початку 1960-х років соціально-економічна ситуація в країні загострюється: знижуються темпи зростання продуктивності праці, погіршуються умови життя населення, що проявляється у зростанні цін на продукти харчування, збільшенні непрямих податків, обмеженні присадибних ділянок та поголів'я худоби у підсобних господарствах колгоспників, зростанні загального дефіциту продовольчих та інших товарів. Усе це

обумовлює необхідність пошуку шляхів подолання негативних тенденцій радянської економіки.

У першій половині 60-х років на сторінках радянської преси широко розгорнулася дискусія з питань удосконалення господарського механізму, приводом до якої стала стаття в «Правді» харківського вченого Е. Г. Лібермана «План, прибуток, премія». У ході дискусії все більше стверджувалася думка про необхідність поєднання в господарському механізмі планових начал і товарно-грошових відносин. Широке обговорення проблем планування і економічного стимулювання сприяло здійсненню практичних заходів щодо вдосконалення господарського механізму.

Започаткували реформування радянської економіки рішення березневого та вересневого (1965 р.) пленумів ЦК КПРС. Реформа (названа «Косигінською» за ім'ям одного з її ініціаторів, голови Ради міністрів СРСР О. М. Косигіна) мала на меті вдосконалити планування й економічне стимулювання і була спрямована на знаходження оптимального сполучення централізованого керівництва економікою й оперативного-господарської самостійності підприємств, зміцнення й подальший розвиток господарського розрахунку. Реформа охоплювала всі елементи господарського механізму: планування, організаційну структуру управління, економічні стимули і господарський розрахунок.

Відповідно до постанови вересневого пленуму «Про покращання управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва» найбільш істотні зміни передбачалися в системі управління промисловістю. Передусім було вирішено ліквідувати раднаргопси та повернутися до галузевого принципу управління. Були знову створені союзно-республіканські та союзні міністерства за галузями промисловості. На практиці це означало, що республіки втрачали контроль над більшістю підприємств.

Наступним важливим напрямом реформи була зміна всієї системи планування та економічного стимулювання. Нова система передбачала таке поєднання методів господарського керівництва, при якому акцент робився на посиленні економічних методів, що, відповідно, підвищувало вимоги до роботи Держплану. Господарська реформа передбачала скорочення кількості обов'язкових директивних планових завдань до дев'яти. Передбачалося також перейти від валової та товарної продукції до реалізованої як більш об'єктивного показника ефективності роботи підприємств. Серед якісних показників, що характеризують ефективність господарської діяльності підприємств, пріоритетними були визнані прибуток та рентабельність. Для підвищення матеріальної заінтересованості підприємств у результатах велику роль відігравало утворення фондів економічного стимулювання, матеріального заохочення робітників і службовців, поліпшення їх добробуту, розширення соціально-культурної сфери.

Господарська реформа поставила також питання щодо переходу до повного госпрозрахунку, хоча здійснити його на практиці через цілий ряд причин так і не вдалося. Відомо, що питання про знищення системи директивного планування тоді не стояло, навпаки, йшлося про його посилення. Але в ході реформи поставило питання про необхідність поєднання директивних методів планування та економічних важелів, таких, як ціна, прибуток, кредит, заробітна плата. При цьому основним питанням реформи залишалось зменшення кількості показників, які зводились «згори», що означало збереження старої концепції плану як системи директивних показників, тобто обов'язкових для виконання планових завдань. І хоча проголошувалась необхідність поєднання адміністративних та економічних методів, перевага надавалась директивним показникам. На практиці це означало, що господарський механізм, закладений в основу реформи 1965 р., зберігав традиційні риси командно-адміністративної системи.

Господарська реформа зачепила й сільське господарство. Відповідно до рішень березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС було прийнято цілий ряд заходів, спрямованих на виправлення становища в аграрному секторі. Перш за все, було підвищено закупівельні ціни з таким розрахунком, щоб довести їх до рівня, за якого колгоспи та радгоспи не зазнавали б збитків під час продажу продукції державі. Роздрібні ціни повинні були зберігатися на попередньому рівні, а різниця — покриватися за рахунок державного бюджету.

Важливою причиною відставання сільського господарства був і його низький технічний рівень. Тому було різко збільшено державні асигнування на підвищення технічного рівня сільського господарства, на виробництво сільськогосподарських машин і добрив. В Україні протягом 1966—1970 рр. кількість тракторів збільшилася на 22 %, комбайнів — на 42 %, а застосування мінеральних добрив — майже вдвічі. Не менш важливим недоліком була недостатня спеціалізація сільського господарства, тому було прийнято рішення про її посилення.

Положення реформи втілювалися у життя з великими труднощами, а деякі з них так і не були реалізовані. Передбачені спочатку прямі зв'язки між підприємствами не були запроваджені зовсім через несумісність із системою фондування та розподілу. В результаті госпрозрахунок підприємств виявився незабезпеченим матеріально, а підвищення самостійності підприємств — несумісним з повноваженнями міністерств і відомств, директивним плануванням та існуючою системою ціноутворення.

Численних суперечностей реформи можна було б позбутися, рухаючись поетапно до ринку. Проте це було неможливим через політико-ідеологічні причини. У результаті економічна реформа в СРСР почала згортатися, роз-

почалося повернення до детального планування та оперативного керівництва підприємствами з боку міністерств і відомств.

І все-таки, незважаючи на суперечливий та непослідовний характер реформи 1965 р., вона дала певний позитивний імпульс народному господарству. В Україні упродовж 1966—1970 рр. істотно (у 1,5 раза) зросли основні виробничі фонди та обсяги промислового виробництва, а національний дохід зріс на 30 %. Щоправда, ці позитивні зрушення стосувалися переважно важкої індустрії, а виробництво предметів споживання й надалі істотно відставало. Дещо покращилась ситуація і в аграрному секторі, валова продукція якого зросла на 16,6 %, але планових показників так і не було досягнуто. А в 70-х роках темпи економічного зростання починають знижуватися.

Однією з найголовніших причин цього була амбітна політика керівництва СРСР, яка потребувала надпотужного військового потенціалу, що забезпечувався військово-промисловим комплексом, для розвитку і утримання якого необхідні величезні матеріальні та фінансові ресурси, отримати які можливо лише за рахунок інших галузей народного господарства та низької заробітної плати працюючих, що, у свою чергу, забезпечувалося жорсткою адміністративною планово-розподільчою системою, суворим лімітуванням матеріальних і фінансових ресурсів, для отримання яких перевага надавалася екстенсивним методам.

До середини 70-х років стали відчутними помилки радянського керівництва у соціально-економічній політиці. В легкій, харчовій промисловості було зосереджено лише 10 % основних виробничих фондів, економіка не орієнтувалася на задоволення першочергових потреб людини. Основну частину промислового потенціалу займала важка індустрія, що призвело до вичерпання природних ресурсів. До того ж у зв'язку з падінням народжуваності число зайнятих у народному господарстві припинило збільшуватися, а отже, зник головний екстенсивний фактор зростання виробництва. Таким чином, темпи зростання промисловості почали падати зі скороченням екстенсивних факторів — виснаженням природних ресурсів і зменшенням народжуваності.

Виходом із цього становища могло б стати запровадження ресурсозберігаючих технологій, перехід на інтенсивні методи господарювання на рівні сучасної НТР, але спроба широкого запровадження досягнень НТП в умовах командно-адміністративної системи виявилася малоефективною; чітко простежувалася тенденція повільного, із запізненням, розвитку у сфері НТП, подолати яку було фактично неможливо. З'ясувалося, що система економічних відносин, що склалася в народному господарстві, є несприйнятливою до досягнень НТП, а спроби вирішити цю проблему в межах існуючого надцентралізованого господарського механізму виявилися безплідними. Необ-

хідні були докорінні, радикальні зміни та зрушення, принципово нові форми розвитку.

Проте реформаторські заходи 1970 — першої половини 1980-х років, спрямовані на «вдосконалення господарського механізму», не лише не зачіпали основ командно-адміністративної системи, але й відкрито проголосили повернення до попередньої господарської практики. Підвищення ефективності радянської економіки перш за все пов'язувалося зі зміцненням директивного централізованого планування та пошуком нових, більш досконалих показників оцінки діяльності підприємств.

Проявом саме такої орієнтації і стала «реформа» кінця 1970-х років, що відбувалася відповідно до постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 р. «Про покращання планування та посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності та якості роботи», яка на практиці означала лише спробу посилити фактичний контроль центральних планових органів та міністерств над радянською економікою. Її заходи не попередили, а лише посилили ті процеси стагнації, які вже мали місце у радянській економіці, сприяли подальшому зниженню ефективності суспільного виробництва: падають темпи зростання промислового виробництва, зростає ресурсомісткість, знижується рентабельність. На більшості українських підприємств зростає рівень спрацьованості основних фондів (до 43 % у 1985 р., що значно вище, ніж у середньому по СРСР).

Першим кроком до кардинальних змін у радянській економіці можна вважати квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС, на якому нове керівництво країни, очолюване М. Горбачовим, проголосило курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, який мав базуватися на прискоренні науково-технічного прогресу, технічній реконструкції народного господарства на базі найновіших досягнень науки та техніки, модернізації машинобудування, а на цій основі — і всього народного господарства, а також активізації «людського фактору». Проголошений курс не означав ліквідації командно-адміністративної системи, а лише її «вдосконалення», виправлення певних «деформацій»; розвиток економіки, як і раніше, орієнтувався на затратний шлях, а тому принести кардинальних позитивних змін не міг.

Проте прийняті на цьому етапі заходи (наведення елементарного порядку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни, широка заміна керівників тощо) дали певний позитивний ефект: дещо зросла продуктивність праці, збільшилися капіталовкладення у соціальну сферу. На цьому фоні було розв'язано антиалкогольну кампанію, яка завдала колосального удару по державних фінансах (за деякими даними, збитки складали до 10 млрд крб щорічно).

Поступово у керівництва країни формувалося розуміння щодо необхідності серйозних перетворень, власне, зміни існуючої в СРСР економічної моделі. Важливими кроками на цьому шляху стали Закони «Про індивідуальну трудову діяльність» (1986 р.) та «Про кооперацію» (1988 р.), які з чис-

ленними застереженнями легалізували дрібне приватне підприємництво. В Україні на початок 1990 р. у кооперативному секторі було зайнято майже 700 тис. осіб, щоправда, більше 30 % їх надавали послуги не населенню, а державним підприємствам. В основному кооперативи охопили сферу послуг, торгово-посередницьку діяльність, а також будівництво та виробництво товарів народного споживання.

Питання про кардинальну економічну реформу вперше було поставлено на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС. Спочатку її пов'язували з концепцією «вдосконалення господарського механізму», тобто із наданням підприємствам більшої самостійності у розвитку виробництва, оновленні продукції, матеріальному стимулюванні робітників залежно від фінансових результатів діяльності підприємства, тобто з фактичним поверненням до ідей реформи 1965 р. Власне ж економічна «перебудова» розпочалася у червні 1987 р., коли було прийнято «Закон про державне підприємство», відповідно до якого підприємства отримали право самостійно планувати свою діяльність, базуючись на рекомендованих, а не директивних завданнях, на контрактах з постачальниками та споживачами та на державних замовленнях. Відтепер діяльність підприємств повинна була регулюватися не міністерствами та відомствами, а довготривалими економічними нормативами. Підприємства отримали право на підписання прямих договорів з іншими підприємствами, а деякі — навіть самостійно виходити на зовнішній ринок.

У цілому механізм згаданої реформи не відповідав декларованим цілям. Фактично він не допускав плюралізму власності (у середній та великій промисловості), не зачіпав основ адміністративно-командної системи управління (зберігалася система міністерств з їх бюрократичною опікою підприємств, зберігалася певною мірою і директивне планування) та не змінював мотивацію до праці. Оскільки реформа не змінила відносин власності, розширення прав підприємств не супроводжувалося відповідним підвищенням їх відповідальності за результати господарської та фінансової діяльності. Істотне підвищення частки прибутку, що залишався у розпорядженні підприємств, не сприяло зростанню капітальних вкладень, а лише стрімкому зростанню заробітної плати, що поклало початок активним інфляційним процесам. Що ж до українських підприємств, то цей закон навіть не створив відповідних умов для отримання ними достатньої самостійності, адже вони залишилися залежними від союзних органів, що й надалі розподіляли матеріальні ресурси, зокрема сировину, матеріали, устаткування, обладнання, та державні замовлення, які майже на 100 % охоплювали виробництво продукції державних підприємств. Таким чином, директивно-планові регулятори були

порушені, а ринкові так і не запроваджені. Половинчасте, непродумане реформування не дозволяло вирішити найгостріші економічні проблеми та сприяло лише швидкому зростанню народногосподарських диспропорцій, розбалансованості економіки як країни в цілому, так і України зокрема.

З метою підвищення якості продукції було запроваджено держприймання, яке виявило серйозні недоліки в забезпеченні необхідного рівня якості продукції. Але й цей крок виявився неефективним, і від держприймання змушені були відмовитися.

У той же час не було зроблено жодних кроків для структурної перебудови української промисловості: зберігалися звичні тенденції щодо інвестиційної політики, кошти, які виділялися для республіки, повинні були спрямовуватися на будівництво нових промислових об'єктів традиційних для України галузей важкої індустрії, вкрай несприятливих для республіки з погляду екології та ресурсів (особливо якщо взяти до уваги надзвичайно складну екологічну ситуацію після Чорнобильської аварії та вичерпання сировинних ресурсів), у той час як існуючий промисловий потенціал вимагав негайного оновлення (зношеність основних фондів підприємств в Україні у другій половині 80-х років досягла 55—60 %). До того ж, близько 80 % підприємств України не виробляли кінцевого продукту, а лише сировину або напівфабрикати для підприємств інших регіонів.

Подібні перетворення відбуваються й в аграрному секторі, вони зводилися до перебудови системи управління в сільському господарстві (створено Держагропром), деякого розширення самостійності колгоспів і радгоспів, а також надання прав безпосереднім виробникам брати землю в оренду на тривалий термін (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією. По суті, це була

спроба створити «соціалістичне», тобто не запроваджуючи приватну власність на землю, підконтрольне державі, фермерство. Проте ці заходи не дали позитивних результатів. Створення Держагропрому, який об'єднав практично всі міністерства та відомства галузі, не дало суттєвого ефекту у вирішенні сільськогосподарських проблем: послабленні гостроти продовольчої проблеми та забезпеченні реальної самостійності колгоспів і радгоспів. Селянам-орендарям колгоспно-радгоспне керівництво чинило всілякі перешкоди, а самі вони зіткнулися з величезними труднощами у фінансуванні, придбанні техніки, організації виробництва та збуту продукції. У країні наросли інфляційні явища, підвищення заробітної плати робітників і колгоспників не супроводжувалося зростанням товарної маси, збільшувався товарний дефіцит. Набирали сили натуральні (бартерні) обміни між підприємствами, посилювалися відцентрові тенденції. Кризові явища в економіці поглиблювалися, а реформи не давали ніяких позитивних зрушень.

У 1990 р. уряд СРСР розробив програму переходу до ринкових відносин під жорстким державним контролем, але вона не знайшла підтримки Верховної Ради СРСР. Не отримала підтримки і більш радикальна програма групи Шаталіна («500 днів»). Урешті-решт, Верховна Рада СРСР затвердила «Основні напрями стабілізації народного господарства та переходу до ринкової економіки», але ця програма не мала під собою твердого ґрунту і не могла дати позитивних результатів. Унаслідок цього криза радянської економіки поглибилася. Непослідовна, безсистемна перебудова призвела до невідворотного розвалу радянської економіки і розпаду СРСР.

- ❖ *Стан економічного потенціалу України в момент проголошення незалежності.*
- ❖ *Початок реформування національної економіки: позитивні та негативні наслідки.*
- ❖ *Радикальні економічні перетворення середини 90-х років та їх наслідки.*

Розглядаючи економічний розвиток України на сучасному етапі, його проблеми і можливості, слід пам'ятати, що ми маємо змогу лише фіксувати та аналізувати стан речей на сьогоднішній день, розглядати зміст тих реформ, які проводить або намагається проводити керівництво держави. Це ще не історія, для історичної оцінки подій слід відійти від них на певну відстань. І до яких наслідків врешті-решт приведуть реформи, як їх оцінять наші нащадки, сьогодні сказати неможливо.

Таким чином, включивши до нашого посібника розділ, присвячений сучасному стану економіки незалежної України та тієї низки реформ, які, на думку керівництва, повинні привести до істотного покращання соціально-економічного стану країни та вивести її з глибокої економічної кризи, ми можемо лише дати їх зміст, не намагаючись сьогодні шукати (як би нам цього не хотілося) паралелей у попередньому розвитку української та світової економіки і прогнозувати їх успіх або невдачу.

Розпад СРСР був зафіксований 1 грудня 1991 р. Але першим кроком до незалежної (як політично, так і економічно) держави України було проголошення «Декларації про державний суверенітет України» (16 липня 1990 р.) та прийняття «Акта проголошення незалежності України» (24 серпня 1991 р.). У спадщину від Радянського Союзу молода держава отримала «величезне нагромадження невіршених у минулих століттях і десятиліттях проблем та дуже мало такого, що допомогло б вистояти на важких поворотах історії національного відродження»⁵¹.

Українська економіка протягом багатьох років виконувала функції сировинного додатку; продукція, що вироблялася для кінцевого споживання, не перевищувала 1/3 від загального виробництва в республіці. Союзним урядом, особливо у 70-80-ті роки, постійно обмежувалися капітальні вкладення, необхідні для ефек-

⁵¹ Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. — К.: Новий друк, 2000. — С. 20.

тивного функціонування економіки республіки, відбувалося постійне «старіння» основних фондів, знижувався коефіцієнт їх придатності, що стало однією з основних проблем української економіки, особливо помітних в умовах розбудови незалежної держави.

Крім того, незалежна Українська держава отримала у спадок істотно деформовані пропорції у розвитку найважливіших галузей народного господарства, відставання сільського господарства, що базувалося на інвестиційній політиці «за залишковим принципом». У промисловості також спостерігалися негативні тенденції. Структура останньої, що склалася у довоєнний період, мало чим змінилася: переважали виробництво електроенергії, вугілля, чавуну, сталі, прокату чорних металів, коксу, мінеральних добрив, тобто практично були відсутні сучасні наукоємні виробництва, що правда, за винятком військово-промислового комплексу.

Негативні тенденції української економіки в момент переходу до незалежності посилювалися вичерпаністю природних ресурсів, які тривалий час забезпечували потреби всього Радянського Союзу, практичною відсутністю власних запасів енергоносіїв (нафти та газу), що робить її економіку залежною від постачань цих важливих ресурсів. В умовах Радянського Союзу це відчувалося не дуже помітно, адже величезні ресурси Сибіру та інших регіонів СРСР були цілком доступними і для українських споживачів. Але в незалежній державі, коли за енергоносії почали розплачуватися за світовими цінами, цей фактор дуже болюче вдарив по її економіці.

Величезні структурні диспропорції, що сформувалися в українській економіці, призвели до катастрофічних наслідків у екології, втрат природних та людських ресурсів. Для України характерним стало зменшення кількості населення працездатного віку, що почалося ще у 80-ті роки, а в останньому десятиріччі ХХ ст. проявилось ще гостріше. Техногенне навантаження на природне середовище в Україні у 4—5 разів перевищувало показники розвинених країн. Найвищою у світі була й розораність сільгоспугідь (80%). Отже, економіка країни потребувала глибокої та докорінної перебудови, здійснення швидких, радикальних перетворень, спрямованих на заміну існуючої економічної системи на іншу з метою забезпечення її ефективного функціонування.

Важливим етапом у вирішенні головних завдань перехідного періоду були «Основні напрями економічної політики в умовах незалежності», розглянуті наприкінці жовтня 1991 р. Верховною Радою України, — які передбачали структурну перебудову господарства України, конверсію оборонної промисловості, перерозподіл матеріальних і трудових ресурсів на користь галузей, що виробляють споживчі товари для населення, а також переорієн-

тацію машинобудування на першочергове задоволення потреб агропромислового комплексу, легкої та харчової промисловості тощо.

Після розпаду СРСР (грудень 1991 р.) в Україні здійснюються кроки, спрямовані на ринкові перетворення. Уряд з початку 1992 р. запроваджує в обіг купонокарбованець як розрахунковий знак і попередник повноцінної національної валюти — гривні, і стає на шлях «шокової терапії», проголосивши лібералізацію торгівлі та повну свободу ринкових цін, за винятком цін на деякі товари, що призвело до посилення інфляційних процесів та зниження рівня життя основної маси населення.

У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла «Основи національної економічної політики України», що було наступним кроком на шляху розбудови національної економіки. «Основи» містили цілий ряд заходів, як то: роздержавлення, приватизацію, структурну перебудову та модернізацію промисловості, відмову від ряду принципів положень, прийнятих при утворенні СНД (Україна залишається у складі СНД, але повністю виходить з «рублевого» простору, що стало можливим завдяки запровадженню купоно-карбованця), перехід до взаєморозрахунків з країнами Співдружності на основі світових цін, переорієнтацію зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо. Певною мірою прийняття цієї програми стало умовою вступу України до Міжнародного Валютного Фонду (МВФ) у квітні 1992 р.

У той же час керівництво країни стало на шлях поступових економічних змін зі збереженням значних регулюючих функцій держави. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, уряд намагався зберегти попередню вертикальну систему управління народним господарством, систему держзамовлень, централізований розподіл найважливіших ресурсів.

Зрозуміло, що перехід від адміністративно-директивної до ринкової економіки, від загальносоюзного економічного комплексу до національної економічної системи не міг бути безболісним. Економіка України переживає глибоку системну кризу, про що переконливо свідчили пануючі в цей період в економічній сфері тенденції. Передусім це катастрофічне падіння основних економічних показників. Лише за три роки (1991—1993 рр.) національний дохід України скоротився на 39 %. Найбільш суттєвих втрат у перші роки незалежності зазнав споживчий сектор, адже при загальному зменшенні обсягів промислової продукції приблизно на 20 % виробництво товарів народного споживання скоротилося на 30 %, у тому числі продовольства — на 35 %. У 1994 р. падіння промислового виробництва досягло 28 %, а валового внутрішнього продукту (ВВП) — 23 %. Надзвичайно знизився і життєвий

рівень населення, його купівельна спроможність у 1994 р. зменшилася порівняно з 1991 майже у п'ять разів.

Глибокі деформації відбулися й у сфері державних фінансів. Україна стала лідером серед інших країн за обсягами дефіциту державного бюджету. У 1994 р. фінансування бюджетного дефіциту поглинуло від 85 до 95 % кредитної емісії і досягло майже 20 % валового національного продукту. За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні у другій половині 1993 р. був найвищим у світі (10 256 %). На початку 1993 р. уряд подав до Верховної Ради України «Основи національної політики на 1993 рік», в яких передбачалися заходи, спрямовані на фінансову стабілізацію, проте вимога уряду щодо здійснення жорсткої грошово-кредитної політики не отримала належної підтримки парламенту.

Кінець 1991 — перша половина 1994 рр. — це період поглиблення структурного розбалансування економіки України. Світовий досвід переконливо свідчить, що для ефективного господарювання необхідно, щоб у структурі промислового виробництва частка базових галузей (паливно-енергетичний та металургійний комплекси) становила від 19 до 23 %. В Україні ж вона у 1992 р. складала 44,9 %, у 1993 р. — 37,6 %, а в 1994 р. — 45,4 %. За цими цифрами стоїть збереження великої ресурсомісткості суспільного виробництва.

На цьому фоні істотно підвищувався податковий тягар на товаровиробників, посилювалися фіскальні ознаки податкової системи, що вкрай негативно позначалося на економічній ситуації. Зростають так звані бартерні операції (натуральний обмін), посилюється «тінізація» економіки, катастрофічно зростають неплатежі за продані товари та надані послуги. Зростає заборгованість по виплаті заробітної плати та інших виплатах (пенсіях, стипендіях тощо).

Наступний етап реформування економіки України визначала спроба реалізації програми виведення економіки з кризи, запропонована Президентом Л. Кучмою у 1995 р. Програма передбачала цілий ряд заходів, спрямованих на прискорення формування ринкових відносин: розвиток підприємництва; лібералізацію торгівлі; створення нової законодавчої бази; кардинальні зміни в грошово-кредитній політиці; безкомпромісну боротьбу зі злочинністю та корупцією.

У жовтні 1995 р. Президент починає здійснювати курс на радикальні економічні перетворення, у ході реалізації якого відміняються дотації на виробництво збиткової продукції, відпускаються ціни, а також фіксований курс до твердих валют, проголошується необхідність тотальної приватизації та суттєвого скорочення бюджетного дефіциту тощо.

У цілому економічна політика зазначеного етапу є, по суті, комбінацією монетаристських та адміністративних заходів («адміністративний монетаризм» або «монетаристське адміністрування»). Наступні роки показали, що використання монетаристських методів керівництва економікою не змогло забезпечити швидкий та ефективний вихід української економіки з кризи, хоча й дало деякі позитивні результати. Так, 1995 рік характеризується певною стабілізацією грошово-кредитної сфери. Рівень інфляції в Україні становив 181,7 % за рік і був майже вдвічі нижчим, ніж у Росії. Це зміцнило грошову одиницю, підвищило довіру до неї, створило передумови для проведення грошової реформи. У вересні 1996 р. в обіг було запроваджено гривню — національну українську валюту.

Серед найбільш важливих змін, що відбуваються в українській економіці в цей період, слід також назвати суттєве зростання темпів приватизації; істотне уповільнення темпів спаду виробництва (12,2 % у 1995 р. проти 22,9 % у 1994 р.); створення відповідних законодавчих засад для ліквідації державної монополії щодо власності на землю та формування різних її форм.

Наступний етап реформування економіки України характеризується проголошенням коригування курсу реформ на створення державно регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки, або, інакше кажучи, проголошено курс на побудову соціального ринкового господарства, яке давно вже є реальністю у провідних країнах світу (наприклад у Німеччині).

Але в господарській практиці 1996-й та наступні роки принесли народові України нові випробування. У 1996 р. ВВП скоротився на 10 %, промислове виробництво — на 5 %, випуск товарів народного споживання — на 20 %. Спад відбувається й в аграрному секторі. Як і раніше, величезною залишалася заборгованість із зарплати, пенсій, стипендій, яка розтяглася на багато років. У 1997—1999 рр. в Україні продовжувався трансформаційний спад.

Проте починаючи з 1995 р. фіксується уповільнення темпів падіння ВВП більше ніж удвічі. Позначився процес економічної стабілізації в експортоорієнтованих і базових галузях. Однак вихід з кризи ускладнюють енергомісткі експортоорієнтовані галузі, що займають важливе місце у структурі українського виробництва. А наприкінці 1997 р. почала втрачати позиції українська валюта, що проявилася у зниженні курсу гривні. Особливо болюче вдарив по гривні російський дефолт восени 1998 р., після чого гривня знецінилася наполовину, а в наступний рік її курс продовжував знижуватися.

У другій половині 90-х років відбувається й перелом у відносинах власності. До 1999 р. форму власності змінили 61,7 тис. підприємств; у 2000 р. понад 70 % промислової продукції вироблено на недержавних підприємствах. Проведено й аграрну реформу, головною ознакою якої була приватизація землі.

Але стан справ у агропромисловому комплексі України залишається ще досить складним. З одного боку, це обумовлено переходом до ринкової системи. Проте невміле керівництво сільськогосподарськими підприємствами в процесі аграрних реформ, перехідні відносини власності й господарювання посилили негативні тенденції. Аграрний сектор ще потребує надзвичайних зусиль. І не лише зернове господарство та тваринництво, які надзвичайно постраждали, але й цукро-бурякове господарство. Потребує також істотних зусиль для покращання справ цукрова промисловість, яка вимагає практично повного переоснащення основних підприємств.

Слабкою ланкою в економіці сучасної України залишається бюджетно-податкова система, яка продовжує зберігати репресивну спрямованість і потребує кардинальної перебудови. Поступово знижується податковий прес як на фізичних осіб, так і на товаровиробників. Але податкова реформа ще не реалізована.

У той же час характерною особливістю нинішнього економічного становища України є відносна фінансова стабілізація, що проявилася у затвердженні Верховною Радою позитивного бюджету на 2001 рік. З'явилися позитивні тенденції й у зовнішній торгівлі. Нинішня економічна політика України знайшла постійну кредитну підтримку світового співтовариства. З'являються надії на позитивні наслідки реформування народногосподарського комплексу України, на створення тут синтезної моделі соціально орієнтованої економіки, яка б органічно поєднувала силу держави та енергію приватного сектору.

А-Я

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ І ТЕРМІНІВ

Адміністративно-командна економіка — господарство, в якому панує державна форма власності. Їй притаманна централізована бюрократична система управління, котра використовує, як правило, неринкові важелі виконання директивних завдань. Діяла в СРСР, у тому числі й в УРСР у радянські часи.

Акціонерний капітал — власність компанії, що являє собою вартість випущених нею акцій, включаючи привілейовані і звичайні акції, первісний капітал акціонерного товариства. Акціонерний капітал містить: статутний капітал; підписний капітал, тобто мобілізований шляхом підписки; оплачений, тобто внесений у момент підписки.

Акції (франц. *action*, нім. *aktie*, гол. *actie*) — цінні папери, що випускаються акціонерними товариствами. Свідчать про участь власника (акціонера, утримувача акцій) у капіталі акціонерного товариства, яке їх випустило. Акція дає право на отримання частини прибутку, який щорічно розподіляється між акціонерами у вигляді дивідендів, тобто певної суми, що припадає на кожен частку акціонерного капіталу. Акції мають свою номінальну та курсову (ринкову) ціну.

Банк (від італ. *banco* — лава) — є складовою частиною кредитної системи будь-якої держави, займається залученням вільних грошей населення, підприємств і фірм, провадить інші операції з грошима та цінними паперами. Виникли ще у VI ст. до Р.Х. у Давній Греції, у середньовіччя набули поширення в Італії. В Україні з'явилися лише у XIX ст.

Банк депозитний — найпоширеніший вид банків, які здійснюють кредитно-розрахункові та довірчі операції, здебільшого за рахунок залучених депозитів.

Банк інвестиційний — спеціальна кредитно-фінансова інституція, що спеціалізується на операціях з цінними паперами з метою залучення грошових коштів, здійснення довгострокового кредитування та фінансування різних галузей господарства.

Банкноти (банківські білети) — грошові знаки, що випускаються в обіг центральними емісійними банками. Банкноти пов'язані з функцією грошей як засобу платежу. Раніше банкноти вільно обмінювалися на золото, але після відмови від золотого стандарту (середина XX ст.) не обмінюються. Зараз є основним видом паперових грошей.

Бартерний обмін — обмін одного товару на інший без використання грошей або їх еквівалента.

Баскак — у часи панування татаро-монголів на Русі — монгольські збирачі податків.

Біржа (нім. *bourse*, лат. *bursa*, тобто *гаманець*) — основна форма гуртового ринку, що регулярно функціонує; установа, де здійснюється купівля-продаж цінних паперів, — фондова біржа; валюти — валютна біржа; товарів, які продаються за стандартними зразками, — товарна біржа. Становлення біржової справи відносять до XII ст., коли в Голландії та Італії поширилася практика оплати поставок через міняйл, що видавали векселі та пересилали гроші за призначенням. Першою товарною біржею вважається біржа Антверпена (1460 р.). Торгівля цінними паперами вперше зафіксована на Амстердамській біржі (1608 р.).

Бортництво (*бджільництво*) — у часи Київської Русі — в основному збирання так званого «бортного» меду диких бджіл. Бортництво давало такі важливі експортні товари, як мед і віск. Використовувався мед і для виготовлення міцних напоїв.

Броварня — підприємство мануфактурного типу, де виготовлялося пиво. Як правило, броварні створювалися на базі великих панських маєтків.

Бюрократія — за Вебером це з'єднувальна ланка між владою та підлеглими їй посадовими особами.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — загальна сукупна ринкова вартість повного обсягу кінцевого виробництва товарів і послуг, вироблених у суспільному господарстві тієї чи іншої країни за один рік або інший підзвітний період (місяць, квартал).

Валюта — грошова одиниця країни; кошти на рахунках, паперові гроші, монети, векселі, чеки, що використовуються для міжнародних розрахунків. Валюта може бути вільно конвертованою, частково конвертованою або неконвертованою.

Валютна інтервенція — вплив Національного банку на курс національної валюти шляхом купівлі-продажу іноземної валюти. Використовується для підтримки курсу національної валюти.

Валютна політика — сукупність економічних, правових та організаційних заходів, що здійснюються в галузі валютних відносин. Ними є, наприклад, валютна інтервенція, валютне субсидування, диференційований обмінний курс.

Валютний курс — ціна грошової одиниці однієї країни у грошових одиницях інших країн.

Валютний ринок — сукупність відносин, що виникають між суб'єктами в процесі купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів у іноземних валютах.

Вексель — вид цінного паперу. Письмове зобов'язання чітко встановленої форми, що надає його власнику безперечне право у зазначений термін вимагати від боржника сплати зазначеної грошової суми.

Верв — сусідська або територіальна громада сільських мешканців, яка трансформувалася з родоплемінної громади у Давньоруській державі.

Відруб — у період здійснення Столипінської реформи — земельна ділянка, що виділялася селянинові на правах особистої власності без перенесення садиби (житлового будинку та господарських споруд). В Україні поширення не набула.

Віра — у Давньоруській державі пеня на користь князя за вбивство вільної людини; за каліцтво платили напіввіру. Дика віра — пеня, котру платила громада (верв), якщо вбивцю, який здійснив злочин на землі цієї громади, не було піймано (див. «Руську правду»).

Внутрішні державні позики — проводилися в СРСР серед усіх верств населення починаючи з 1926 р. і були одним із джерел нагромадження капіталу для здійснення індустріалізації сталінського типу. Погашення облігацій внутрішньої позики не відбувалося до початку 1970-х років.

«Воєнний комунізм» — соціально-економічна політика більшовиків, яка в Україні проводилася у 1919—1920 рр. Передбачала прискорену побудову соціалізму примусовими методами. Складовою частиною цієї політики була націоналізація засобів виробництва, зокрема, банків, промислових об'єктів, засобів комунікацій і зв'язку; стягання продрозкладки примусовими методами (за допомогою продзагонів) та запровадження прямого розподілу найнеобхідніших продуктів (наприклад, встановлення «хлібної монополії»), заборона приватної торгівлі, натуралізація відносин, декларування ідей щодо відміни грошей та згортання товарно-грошових відносин; запровадження загальної трудової повинності, мобілізація праці та створення Трудових армій.

Волюка — ділянка землі, що складала близько 20 га. Сформувалася в результаті так званої «волочної поміри», тобто обміру та переділу земель спочатку у великокнязівських, а потім і у приватних маєтках Великого князівства Литовського, проведених відповідно до «Устави на волюки» (1557 р.). На основі чіткого обліку великокнязівської, шляхетської та селянської землі відбувався перерозподіл ґрунтів між панами та селянами (одна панська волюка — сім селянських) з метою підвищення продуктивності фільваркових і селянських господарств, збільшення виробництва, насамперед товарного збіжжя. Сприяла руйнуванню громади, диференціації селянських господарств, адже волюка надавалася лише тим селянам, які мали «повне тягло» (пару коней чи волів), половину волюки — тим, хто мав «півтягла», а хто тягла не мав, орної землі не отримував. В українських землях «Устава на волюки» найактивніше впроваджувалася у Кременецькому повіті, Ковельському старостві, Руському воеводстві та окремих приватних маєтках Луцького і Володимирського повітів Волині. «Волючна поміра» була першим земельним кадастром в українських землях.

Вотчина — форма феодального землеволодіння за часів Київської Русі, родовий маєток, який переходив у спадок (аналог західноєвропейського феоуду). Вотчини були княжо- боярські та монастирські.

Вища Рада Народного Господарства (ВРНГ) — створена 2 (15) грудня 1917 р. з метою організації діяльності народного господарства та керівництва націоналізованими підприємствами відповідно до декрету РНК ВЦВК. В Україні подібний орган управління — Українська Рада Народного Господарства (УРНГ) — було створено на початку 1920 р.; він повністю підпорядковувався ВРНГ.

Гості — верхівка купецтва в період Давньоруської держави. Виступали кредиторами князів і феодалів, займалися лихварством, підпорядковуючи собі дрібних торговців. Торгівлю називали «гостьба», а місця торгівлі — «погости».

Град — (від «городити», тобто зводити укріплення довкола поселення) — у часи давніх слов'ян — постійні укріплені поселення, де відбувався міжобщинний обмін. Поступово перетворювалися на оборонні, адміністративні та торговельно-ремісничі центри племінних об'єднань.

Гривня — вагова, грошово-вагова та грошово-розрахункова одиниця Давньої Русі. Назва походить від прикраси із золота або срібла у вигляді обруча, яку носили на шії («на загривку»). З часом це слово набуло нового значення — стало відповідати певній кількості дорогоцінного металу. Гривня ділилася відповідно на певну кількість інших вагових одиниць, у різні часи їхня кількість була різною. Так, в XI ст. гривня = 20 ногатам = 25 кунам = 50 резанам, а у XII ст. — 20 ногатам або 50 кунам. У Київській Русі з XI ст. в обігу були київські гривні шестикутної форми вагою близько 160 г. Приблизно в той же час виникли новгородська гривня — паличкоподібні зливки вагою близько 204 г; важкі гривні, за формою подібні до київських, а за вагою — до новгородських; і так звані чернігівські гривні — ромбоподібні або овальні зливки з розплюснутими кінцями, а то і всією поверхнею, вагою 196—197 г. Новгородські гривні були в обігу до XV ст., обіг усіх інших завершився у XIII ст.

Гривня була грошовою одиницею УНР у 1918—1920 рр. У наші часи є грошовою одиницею Української держави.

Гульден — срібна монета в Австрії з 1753 по 1892 р. (в обігу до 1900 р.). Гульдени також називалися флоринами, римськими, левами, золотими або злотими римськими (зл. р.).

Гуральня — підприємство мануфактурного типу, де переробляли зерно на горілку.

Гута — підприємство мануфактурного типу, де вироблялося скло та скляні вироби.

Двір — власне господарство феодала за часів Київської та Галицької держав.

Дворище — у Великому князівстві Литовському одиниця оподаткування. Дворище складалося з кількох «димів», тобто окремих господарств, які, як правило, належали родичам. Іноді одиницею оподаткування міг виступати й «дим».

Девальвація — (від лат. *de* — префікса, що означає рух вниз, та *valeo* — маю значення) — зниження курсу національної валюти відносно іноземних валют або міжнародних валютних розрахункових одиниць. Іноді сприяє збільшенню експортних можливостей країни.

Держава — форма умовного землеволодіння, яка набирає поширення в часи Великого князівства Литовського. Надавалася за службу боярським вільним слугам, або за умови несення служби. У Західній Європі державі відповідав бенефіцій, а у Московській державі — помістя.

Домініальні землі — землі панського маєтку, які залишалися у користуванні пана.

Домінія — форма земельної власності (вотчинної, церковної, державної) у період феодалізму, що поєднувалася з уособленою владою шляхти, церкви, держави.

«Друге видання кріпосництва» — більш пізнє, у XV—XVIII ст. покріпачення селян у Московській державі, Східній Європі, Пруссії.

Евекта — митний податок, що стягувався урядом Гетьманщини за вивіз товарів до Росії у другій половині XVII—XVIII ст. Нерідко віддавався на відкуп представникам місцевої еліти. У зв'язку з офіційною ліквідацією царським урядом митних кордонів на українських землях, що входили до складу Російської імперії (1754), евекту було скасовано.

Екстенсивне господарство — розвиток господарства шляхом розширення випуску продукції за рахунок залучення додаткових ресурсів, збільшення використання ресурсних джерел без підвищення ефективності їх використання, пов'язаний з кількісними, а не якісними змінами. На відміну від інтенсивного господарства веде лише до об'ємного збільшення випуску продукції при невисокій результативності.

Емісія — випуск в обіг грошових знаків і цінних паперів в усіх формах; зумовлює збільшення грошової маси в обігу.

Етатизація — (від франц. *l'état* — держава) — посилення втручання держави в економічне життя.

Жуна — підприємство мануфактурного типу, яке займається варкою солі.

Загальна трудова повинність — у радянській країні запроваджена у січні 1920 р. Пояснювалася необхідністю забезпечення народного господарства робочою силою. Одна з форм примусової праці періоду «воєнного комунізму». Реалізовувала формулу «Хто не працює — той не їсть».

Закон 1863 р. — після польського повстання 1863 р. у ряді західних губерній, у тому числі й у Правобережній Україні царський уряд провів додаткову реформу, за якою було зменшено відрізки, запроваджено обов'язковий викуп за зниженими розцінками, а тимчасовозобов'язаний стан був відмінений.

Закон Фердинанда I від 17 квітня 1848 р. — закон цісарського уряду Австро-Угорщини, за яким з 15 травня 1848 р. скасовувалися селянські повинності у Галичині.

Закон Фердинанда I від 7 вересня 1848 р. — закон цісарського уряду Австро-Угорщини, за яким кріпосні відносини в Австрії скасовувалися. Визначав певні зміни у взаєминах між панамі та селянами. Надавав селянам право власності на землю.

Закуп — у Київській Русі — раб борговий, тобто такий, що отримав від боярина (феодала) позичку (купу) і до її повернення повинен працювати у господарстві кредитора, тобто виконувати феодалні повинності. Права закупів були юридично оформлені в «Руській правді». За цим документом феодал мав право застосовувати фізичну кару до закупів, але не міг їх продавати. У разі втечі міг перетворити закупа на холопа.

В Україні XIV—XVI ст. закупи — це збіднілі селяни, яких феодали приваблювали на свої землі, даючи їм позичку грошима, необхідним реманентом, збіжжям. До повернення позички закупи були зобов'язані виконувати на користь землевласника феодалні повинності. Якщо упродовж 10 років борг не сплачувався, закуп перетворювався на кріпака.

Звичаєве право — система усталених, як правило, письмово не фіксованих і частково санкціонованих верховною владою правил у певному суспільстві. В Україні існувало з найдавніших часів. Зі зміцненням державної влади звичаєве право поступово оформлюється в писаних збірниках («Руська правда», «Литовський статут», «Права, по котोरим судится малороссийский народ» тощо). Показовими у цьому плані були неписані «права і звичаї» Війська Запорізького. Офіційно не санкціоновані державною владою, вони, проте, регулювали фактично все внутрішнє життя січовиків. Іноді звичаєвому праву надавалася сила закону. Судді посилалися на його норми тоді, коли в чинних юридичних актах «чогось не доставало». В локальних формах звичаєве право продовжує функціонувати й нині, але великого практичного значення не має.

Землеволодіння «до ласки військової» — умовна форма землеволодіння у Гетьманщині. Надавалася за розпорядженням вищої влади.

Землеволодіння «на wsparте дому» — умовна форма землеволодіння у Гетьманщині, яка надавалася для підтримки вже існуючого господарства.

Землеволодіння рангове — умовна форма землеволодіння у Гетьманщині, яка виникає в період Визвольної війни. Маєтки надавалися старшинам при обійманні ними певної посади (рангу). Таке землеволодіння не лише умовне, але й тимчасове, надавалося лише на час обіймання відповідної посади.

Златник — перша золота монета, що карбувалася у Київській Русі наприкінці X — початку XI ст. за Володимира Святославовича. Подібний до візантійського соліду як за зовнішнім виглядом, так і за вагою (приблизно 2,2 г). Як засіб обігу та платежу не використовувався, а був, скоріше, ознакою сили та незалежності держави.

Злотий ринський (зл. р.) — див. Гульден.

Імпорт — ввезення з-за кордону товарів, технологій і капіталів для реалізації й використання на внутрішньому ринку країни-імпортера.

Інвестиція — сукупність витрат, що реалізуються у формі довгострокових вкладень у різні галузі господарства національної (внутрішні інвестиції) або іноземної (зовнішні інвестиції) економіки з метою отримання прибутку.

Індемнізація — відшкодування панам вартості скасованих кріпосних повинностей селян у Галичині у 1848 р. Відшкодування здійснювалося індемнізаційними 5-відсотковими облігаціями починаючи з 1858 р. з погашенням їх протягом 40 років.

Індукта — назва мита, що збиралося з купців за привезені до Гетьманщини товари в другій половині XVII—XVIII ст. Право на стягнення індикти часто віддавалося на відкуп. Скасована у 1754 р.

Індустріалізація — комплекс заходів з прискороного розвитку промисловості, вжитих ВКП(б) у період другої половини 20-х до кінця 30-х років. Проголошена як партійний курс XIV з'їздом ВКП(б) (1925 р.). Здійснювана, головним чином, за рахунок перекачування коштів із сільського господарства: спочатку завдяки «ножицям цін» на промислову і сільськогосподарську продукцію, а після проголошення курсу на форсування індустріалізації (1929 р.) — шляхом продрозкладки. Особливістю радянської індустріалізації був пріоритетний розвиток важкої промисловості та воєнно-промислового комплексу. Всього в СРСР споруджено 35 індустріальних гігантів, третину з яких — в Україні. Серед них слід назвати Запоріжсталь, Азовсталь, Краммашбуд, Криворіжбуд, Дніпробуд, Дніпалюмінбуд, Харківський тракторний, Київський верстатобудівний та ін.

Інновація — 1) вкладення коштів в економіку, що забезпечує зміну техніки та технології; 2) нова техніка, технологія, що є результатом досягнень науково-технічного прогресу. Істотним чинником інновації є розвиток винахідництва, раціоналізації, поява великих відкриттів.

Інститут — 1) назва науково-дослідних установ та багатьох навчальних закладів; 2) соціальний інститут — певна організація суспільної діяльності та суспільних відносин, що втілює у собі норми економічного, політичного, правового і т.п. життя суспільства, а також соціальні правила життєдіяльності та поведінки людей.

Інтеграція — обумовлений розвиток і взаємне доповнення підприємств, галузей народного господарства, регіонів і держав в інтересах більш повного задоволення потреб учасників цього процесу у відповідних товарах та послугах.

Інтенсивне господарство — розвиток господарства, в якому зростання обсягів виробництва досягається більш повним використанням кожної одиниці ресурсного потенціалу. Забезпечується за рахунок зростання продуктивності праці, кращого використання матеріалів, підвищення віддачі основних фондів тощо.

Інфляція — знецінення паперових грошей унаслідок випуску їх в обіг у розмірах, що перевищують потреби товарообігу. Інфляція супро-

воджується підвищенням цін на товари, спадом реальної заробітної плати, зростанням незадоволеного попиту тощо.

Інфраструктура — комплекс галузей народного господарства, які обслуговують промисловість, сільське господарство. До такого комплексу належать виробнича та невиробнича (соціальна) інфраструктура. До виробничої інфраструктури належать дороги, канали, мости, порти, транспорт, зв'язок, енергопостачання та ін. До соціальної інфраструктури — житлове та комунальне господарство, підприємства побутового обслуговування, торгівлі, заклади освіти, охорони здоров'я тощо.

Іпотека — здача у заставу землі та іншого нерухомого майна (будинків, споруд тощо) з метою отримання грошової позики, т. зв. іпотечного кредиту. Іпотека — це такий вид застави, при якому майно, що заставляється, не передається в руки кредитора, а залишається у боржника.

Картель — об'єднання кількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу та комерційну самостійність, домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюються патентами на нову техніку тощо.

Козацтво — суспільний стан в Україні XVI—XVIII ст., який виник у процесі боротьби землеробського і кочового населення в зоні т. зв. Великого кордону, який розділяв європейську та азійську цивілізації. Аналоги козакування на українських теренах відомі з давніх часів, але назва «козак» закріплюється за охоронцями прикордоння лише з другої половини XV ст. У 70-х роках XVI ст. уряд Речі Посполитої утворює перший козацький реєстр, закріпивши за реєстровцями ряд прав і привілеїв. Козацтво формувалося з представників різних суспільних станів: міщан, бояр, шляхти, селянства, причому останнє козачилося масово в часи соціальних заворушень. У ході Визвольної війни (1648—1676) козацтво в особі своєї старшини здобуло владу в новоствореній Гетьманській державі. У складі Російської імперії козацтво до кінця XVIII ст. фактично трансформується в регулярні частини російської армії та кріпаків петербурзьких і московських вельмож. Значна частина українського козацтва була переселена на Кубань.

Колективізація сільського господарства — центральна ланка аграрної політики більшовицького режиму в 30-х роках, що полягала у розвитку сільськогосподарського виробництва на державних засадах у формі колгоспів. Офіційно проголошена як політичний курс на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б). Координуючим органом у виконанні партійно-урядових настанов з питань колективізації була Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів (Укрколгосп), створена у вересні 1927 р. і реорганізована у вересні 1930 р. в Укрколгоспцентр. У грудні 1932 р. останній був ліквідований з переданням своїх функцій Наркомзему України. Основними методами здійснення колективізації сільського господарства були запровадження продрозкладки та надзвичайщини у хлібозаготівлях упродовж 1928—1932 рр.,

розкуркулення різних верств селянства, незгодних з усуспільненням власності, у тому числі одноосібників-середняків, що становили дві третини селянських господарств. Унаслідок насильницької колективізації близько 70 % селянських господарств до 1932 р. було усуспільнено.

Комерційний банк — кредитна установа, яка отримала дозвіл від держави на прийняття грошових та інших вкладів, а також надання позичок, випуск цінних паперів, здійснення розрахункових і платіжних операцій.

Комірники (коморники) — категорія найбіднішого населення в Україні XV—XVIII ст., яке не мало власної землі та житла і наймитувало у заможних селян, від яких отримувало хату (комору) в обмін на пішу панщину та сплату грошового податку. У містах комірниками називали позбавлених власності бідних міщан.

Комітети бідноти (комбіді) — організації сільської бідноти. В Україні почали створюватися в процесі ліквідації Директорії як осередки радянської влади на селі, за винятком територій, де діяли Ради чи ревкоми. Сільські комбіді обиралися у складі трьох осіб на загальних зборах чи сходах, волосні — у складі 5—7 осіб на волосних з'їздах. На початок червня 1919 р. комбіді охоплювали більше половини сіл України. Головними завданнями їх були: зміцнення революційного порядку в селах, допомога війсьськоматам у проведенні мобілізації до Червоної армії, забезпечення армії і промислових центрів країни продовольством, реалізація аграрних законів радянської влади. Діяльність комбідів України продовжувалася до створення комітетів незаможних селян.

Комітети незаможних селян (комнезами) — організації незаможних селян України у 1920—1933 рр., утворені за ініціативою ЦК КП(б)У. Правом вступу до них користувалися біднота й середняки, що мали до трьох десятин землі і звільнялися від хлібної розкладки. Комітети незаможних селян відрізнялися від комбідів широкою соціальною базою, а також тим, що не були органами державної влади. Основне їхнє завдання полягало в тому, щоб сприяти Радам і волосним виконкомам у здійсненні земельної та продовольчої політики радянського уряду, культосвітній роботі на селі, організації допомоги Червоній армії, боротьбі з селянськими виступами, «ліквідації куркульства як класу», масовій колективізації сільського господарства. З перемогою колгоспного ладу існування комнезамів стало недоцільним. Постановою ВУЦВК від 8 березня 1933 р. вони були ліквідовані.

Конверсія — суттєве перетворення, зміна умов, заміна одних об'єктів виробництва чи цінних паперів іншими. Конверсією також називають перехід від воєнного виробництва до мирного.

Концесії — у період НЕПу виступали як форма залучення іноземного капіталу. Передані на правах концесії іноземному капіталові промислові підприємства поклали початок державно-капіталістичному устрою в економіці країни. Проте в умовах СРСР широкого розвитку ця

форма не набула. Всього було підписано 42 концесійних угоди, почали працювати лише 31.

Кон'юнктура — економічна ситуація на ринку в певний момент часу, що характеризується рівнями попиту і пропозиції, ринковою активністю, цінами, обсягами продажу та іншими економічними показниками, які дають змогу кількісно оцінити зміни, що відбуваються на ринку та визначити певні тенденції їх розвитку.

Кріпацтво, кріпосне право (від «кріпостей») — купчих документів на землю, відомих у Росії з кінця XV ст.) — система аграрних відносин, за яких можновладець є власником землі, наданої селянинові у володіння чи безпосереднє користування, і неповним власником виробника на ній. Особиста залежність від феодала, як правило, закріплювалася державною владою. На українських землях кріпацтво існувало з часів Київської Русі. У період польсько-литовської держави (XVI ст.) закріпаченими стали 20 % селян. На Закарпатті утверджується на початку XVI ст. Визвольна війна середини XVII ст. спричинила фактичне зникнення кріпацтва на більшості території України. На Лівобережжі й Слобожанщині відновлюється за указом Катерини II від 3 травня 1783 р. Скасоване в Галичині та Буковині в 1848 р., а в Росії та Україні — у 1861 р. Фактично існувало за часів сталінської диктатури в СРСР, коли позбавленням паспортів колгоспникам було заборонено залишати земельні ділянки без дозволу влади.

Купецтво — суспільний прошарок, сферою діяльності якого є торгівля. На Русі купецтво виникло в X ст., а у XII ст. купці вже об'єднувалися у власні корпорації. Наприкінці XIV — на початку XV ст. склалося українське купецтво, яке в багатьох містах України користувалося Магдебурзьким правом. У таких торгових центрах, як Київ, Львів, Ніжин, Кам'янець-Подільський та ін. утворилися численні іноземні купецькі колонії (грецькі, вірменські, італійські). Починаючи з XVII ст. в Росії та Україні купецтво поступово перейшло на методи капіталістичної підприємницької діяльності як у промисловості, так і в галузі торгового обороту. В 1775 р. запроваджена система купецьких гільдій та відповідних привілеїв. Остаточо купецький стан був оформлений законодавчим актом Катерини II — Жалуваною грамотою містам (1785 р.). В Україні протягом 1816—1856 рр. чисельність купців усіх гільдій збільшилася з 18,2 до 104,4 тис. Одночасно зростали суми їх капіталів. Купецтво України за своїм національним складом було неоднорідним (крім українців — росіяни, євреї, поляки, вірмени та ін.). Після жовтневого перевороту 1917 р. купецтво як соціальний стан було скасоване, багато його представників зазнали репресій.

Латифундія — у Стародавньому Римі — велике (головним чином скотарське) господарство, засноване на рабській праці. В Україні латифундіями називали великі магнатські маєтки з тисячами десятин землі.

Литовський статут — кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського, прийнятий у трьох редакціях — 1529, 1566 та 1588 років. Увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства. Джерелами Литовського статуту були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судебники та кодекси інших держав. Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану й походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т. ін. Водночас запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у тому числі право на закріпачення селян. Литовський статут був основним збірником права в Україні з XVI ст. до 40-х років XIX ст. Став джерелом російського «Соборного уложения» (1649 р.), «Прав, по которым судится малороссийский народ» та приватних українських кодифікаційних проєктів. На території Київської, Подільської та Волинської губерній дію Литовського статуту було припинено сенатським указом від 25 червня 1840 р. У Лівобережній Україні 4 березня 1843 р. його було замінено Зводом законів Російської імперії.

Лівобережна Україна (Лівобережжя, Гетьманщина) — східна частина Гетьманської держави на лівому березі Дніпра (разом з Києвом). Назва з'явилася після Андрусівської угоди (1667 р.), за якою держава Б. Хмельницького без участі української сторони була поділена між Росією та Польщею рікою Дніпром на Правобережну й Лівобережну. Остання відійшла до Росії. Після ліквідації царизмом Гетьманської держави її територія у 1796 р. отримує назву Малоросійська губернія, до складу якої входили Чернігівське, Новгород-Сіверське та Київське намісництва. А у 1793 р., після другого поділу Польщі, Лівобережжя було возз'єднане з Правобережжям у складі Російської імперії.

Ловища — місця, які призначалися для полювання або риболовлі князя чи боярина. У таких місцях заборонялося полювати або рибалити простим людям.

Люблінська унія (1569) — угода щодо об'єднання Польщі та Литви в одну державу — Річ Посполиту. Підписана 28 червня 1569 р. на спільному засіданні депутатів польського та литовського сеймів, затверджена 1 липня 1569 р. на роздільних засіданнях сеймів обох держав. Акт про об'єднання визначав, що король Речі Посполитої є виборним, одночасно обіймає два престולי — польський королівський та литовський великокняжий; Річ Посполита має спільний сейм, зовнішню політику та грошову систему. Велике князівство Литовське зберігало державну автономію, у тому числі окремі закони, виконавчу та судову влади, військо, фінансову систему, «руську» мову. Українська шляхта зрівнювалася в правах з польською та литовською. Під юрисдикцію Польщі переходили українські землі — Брацлавщина, Волинь, Київщина, Підляшшя; під юрисдикцією Литви залишалися Білорусь, Берестейщина. Лівонія була оголошена спільним володінням. Люблінська унія закріпила юрисдикцію Речі Посполитої над усією Лівобережною

та Правобережною Україною за винятком Буковини (перебувала у складі Молдавії), Закарпаття (Угорщина), Чернігівщини та Сіверянщини (Велике князівство Московське).

Магдебурзьке право — міське право в Україні XIV — першої половини XIX ст. Склалося у XIII ст. в німецькому місті Магдебурзі. Конституювало певний судовий та адміністративний імунітет міст, а також специфічне правове становище міщанської корпорації. Відповідно до жалуваних грамот на Магдебурзьке право (які надавалися українським містам польськими королями, великими князями литовськими, підтверджувалися українськими гетьманами, російськими царями) запроваджувалися становий суд присяжних (лава) та адміністративно-розпорядчий орган (рада). Магдебурзьке право скасоване Миколою I у 1831 р. по всій Україні (в Києві існувало до 1835 р.).

Мануфактура — капіталістичне підприємство, в основі якого лежить поділ праці та ручна реміснична техніка (від лат. manus — рука, factura — виготовлення), із застосуванням найманої праці. Була поширена в Європі у період від XVI до початку XIX ст.

Мануфактура вотчинна — підприємство, що виникає з XVII ст. у великих маєтках-вотчинах. Здебільшого займається переробкою сировини, яка виробляється у маєтку. Належить до кріпосної мануфактури, в основному в них застосовується примусова праця кріпаків.

Мануфактура купецька — базується на вільнонайманій праці, як правило, власниками є купці. Належить до капіталістичного типу мануфактур.

Мануфактура посесійна — виникає у XVIII ст., у період правління Петра I. Передбачає умовне володіння. Використовує примусову працю приписних робітників; найбільш поширена в галузях важкої індустрії. Належить до кріпосного типу мануфактур.

Мануфактура розсіяна — виникла, коли підприємець скуповував і продавав продукт самостійних ремісників, постачаючи їм сировину та знаряддя праці.

Мануфактура селянська — підприємство, засноване розбагатілим селянином; як правило, виростає з селянських кустарних промислів, використовує вільнонайману працю. Капіталістичний тип мануфактури в Російській імперії.

Мануфактура централізована — виникла за умов, коли наймані робітники об'єднувались підприємцем в одній майстерні.

Машинно-тракторні станції (МТС) — державні організації, які зосереджували сільськогосподарську техніку і виконували механізаторські роботи в колгоспах і радгоспах. Перша в СРСР та в Україні МТС була організована у 1928 р. в радгоспі ім. Т. Шевченка Березівського району на Одещині. Від червня 1929 р. створення МТС розгорнулося по всіх республіках СРСР. Керував цією справою Всесоюзний центр машинно-тракторних станцій (Трактороцентр). З квітня 1930 р. в Україні діяло його відділення. Протягом 1929—1940 рр. мережа МТС в Україні зросла з 25 до 1227 і обслуговувала майже всі

колгоспи. МТС відігравали певну роль у механізації трудомістких процесів, замінивши ручну працю хліборобів. Проіснували до березня 1958 р.

Меркантилізм — одна з найбільш ранніх цілісних економічних теорій та економічна політика; належить до періоду раннього капіталізму (XV—XVII ст.). Меркантилісти вважали, що головну роль в економіці, у створенні прибутку відіграє сфера обігу, а багатство нації полягає у грошах (ранні меркантилісти) або забезпечується активною зовнішньою торгівлею (пізні меркантилісти).

Метрополія — країна, що володіє колоніями; центр колоніальної імперії.

Мілітаризація (економіки) — переведення значної частини національного господарства на виробництво товарів і послуг воєнного призначення.

Міщанство — суспільний стан за доби середньовіччя і нового часу, до якого належало населення міст і містечок. Основні сфери занять міщан — ремесло, промисли, торгівля, а також сільське господарство. Визначалося суспільно-політичною активністю.

Монголо-татарська навала — військова експедиція монгольських ординських військ на чолі з ханом Батием з метою завоювання величезного простору, створення на ньому світової імперії. Русь зазнала монголо-татарської навали у 1237—1241 рр. Загарбання Давньої Русі полчищами Батія стало можливим завдяки їхній багаторазовій чисельній перевазі над руськими князівськими дружинами і народним ополченням. Одна з причин поразки полягала в розрізненості князівських дій, невідповідності більшості міст до оборони. Монголо-татарська навала та підкорення давньоруських земель украй негативно вплинула на їх економічний і політичний стан, законсервувала феодальну (удільну) роздробленість, стала перешкодою на шляху відродження державності.

Натуральне господарство — господарство, яке задовольняє свої потреби виключно за рахунок власного виробництва.

Націоналізація — перехід із приватної у державну власність основних засобів виробництва (або т. зв. «командних висот в економіці»), центральна ланка комуністичної системи організації виробництва та розподілу продукції. Одержавлення економіки України розпочалося 6 січня 1918 р. націоналізацією банків. Однак унаслідок інтервенції та Громадянської війни націоналізація, порівняно з Росією, затяглася і здійснювалася у три етапи: з січня по березень 1918 р. проведено підготовчу роботу з націоналізації вугільної та металургійної промисловості; у листопаді 1918 — серпні 1919 р. встановлено порядок проведення націоналізації; до 1921 р. вона була завершена у всіх галузях виробництва. 26 травня 1919 р. проведено націоналізацію землі. Земельні відносини, що склалися внаслідок цього, були юридично оформлені в Кодексі законів про землю УСРР (1922 р.).

Нова економічна політика (НЕП) — перехід більшовицької партії від політики «воєнного комунізму» до еквівалентного обміну між містом і селом на основі ринкових відносин. Започаткований навесні 1921 р. Викликаний подальшою неспроможністю комуністичного розподілу шляхом реквізиції продукції селянських господарств. Упроваджуючи НЕП, держава зберігала контроль над ринком, обмежуючи приватний сектор на користь державного сектору економіки. Згортання НЕПу відбувається наприкінці 20-х років.

Огніщанин — старший княжий дружинник, боярин, який відповідав за перебіг господарського життя княжого дому, його вотчини. Представник княжої влади.

Опікунські обов'язки — у західноукраїнських землях обов'язки пнів щодо надання допомоги селянам у випадках епідемій та епізоотій, а також витрати на забезпечення рекрутського набору.

Перебудова в економіці — структурна перебудова в економіці СРСР на основі реорганізації господарських механізмів. Хронологічно визначається з квітня 1985 р. (від обрання М. С. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС) до грудня 1991 р., тобто до моменту розпаду СРСР. У цей період керівництвом СРСР було проведено ряд заходів, спрямованих на трансформацію централізованої, планово-розподільчої економіки у модель ринкового соціалізму.

Переложна система землеробства (переліг) — перенесення оброблюваних ділянок з одного місця на інше, коли земля виснажувалася. Була притаманна землеробству давніх слов'ян, в основному в лісостеповій зоні.

Підсічна система землеробства — процес вирублення дерев і кущів та їх спалення в процесі підготовки нової ділянки орної землі, де зола використовується як добриво. З виснаженням землі на певній ділянці, таким самим чином готували іншу, а цю залишали. Така система застосовувалася східнослов'янськими племенами лісової зони.

Повоз — державна повинність у Київській Русі, що полягала в обов'язку доставляти продукти сільського господарства за розпорядженням князя (феодала) на княжий двір, ринок або в похід. Повозом також називався обов'язок селянина постачати підводи для державних потреб. Повоз поступово замінювався грошовим податком — «повозними грошима».

Поволовщина — один з прямих податків в українських землях, які перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої в другій половині XIV — першій половині XVII ст. Поволовщину сплачували всі без винятку категорії залежного селянства. Розмір її коливався залежно від стану селянського господарства (кількості і якості землі, наявності робочої худоби тощо) від 4 до 60 грошів. Скасована на початку Визвольної війни (1648—1676 рр.).

Поголовщина — прямий податок в українських землях XV—XVII ст. Стягувався від площі землі, кількості худоби («голів») та іншо-

го майна. Спочатку поголовщину платили на користь короля та великого князя, а з XVI ст. і на користь магнатів. Після запровадження «волочної поміри» основою визначення поголовщини стала волока. Скасована Б. Хмельницьким.

Погост — у первісному значенні, ймовірно, гостинний двір, на якому зупинялися князь, духовні особи, а також купці (гості). З середини X ст. погости стали адміністративно-територіальними одиницями. На чолі погосту стояла посадова особа, яка відповідала за регулярну сплату податків населенням.

Подвірне оподаткування — система оподаткування населення прямими податками в Московській державі та у Лівобережній Україні. Після перепису населення 1676—1678 рр. царський уряд запроваджує подвірне оподаткування замість посошного. За одиницю обкладання було взято селянське господарство (двір). Зберігалось до запровадження подушного оподаткування.

Подимне — один з найдавніших прямих податків у Київській Русі і пізніше в українських землях під владою Польщі та Литви. Назва походить від одиниці оподаткування «диму» (двору, будинку) — тяглого селянського господарства. Платили подимне натурою і частково грошима. Поступово перетворюється у звичайний натуральний та грошовий чинш.

Подушне — основний прямий податок у Російській імперії, запроваджений Петром I замість подвірного оподаткування (1724 р.). Подушне сплачувало все чоловіче населення країни, крім дворянства, духовенства та осіб, які перебували на державній службі. На Україні податок був поширений у другій половині XVIII ст. У 1863 р. від подушного звільнили міщан і цехових ремісників, унаслідок чого подушне стало становим селянським податком. Скасоване 1887 р.

Полюддя — щорічний об'їзд у Київській Русі князем і його дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини в X—XIII ст. Полюддя здійснювалося переважно пізньої осені, узимку або ранньою весною. Збирали полюддя натурою (хутром, медом, воском) або грошима; було певною формою розрахунку князя з дружиною. Розмір полюддя не був визначеним, а тому виникали зловживання. Після деревлянського повстання княгиня Ольга регламентувала стягнення данини.

Помірне — торговельне мито в Україні у XII — другій половині XVIII ст., а також у Литві, Московії та Польщі. Сплачувалося з певної міри привезеного товару, а також при його перепродажу. В Україні помірне становило два гроша за одиницю виміру товару. В другій половині XVII ст. у Гетьманщині помірне замінили московським податком, який становив 5 % від продажної ціни товару.

Поплужне — поземельний податок, що його сплачували залежні селяни натурою (зерном, медом, воском тощо) в Київській Русі та українських князівствах в XI — першій половині XIV ст. Одиницею оподаткування у Київській Русі був плуг, звідси і назва податку. Аналогічний

податок у Великому князівстві Литовському та на Чернігово-Сіверщині називався «ланове» (одиниця оподаткування — лан, ділянка площею 16,8—25 га), там селяни платили грошима з лану 10—30 грошів. Поплужне йшло на утримання великокнязівського двору тощо.

Посадник — намісник князя у землях, що входили до складу Київської держави в X—XII ст. Посадник був зобов'язаний збирати й доставляти князеві данину.

Посесійні селяни — категорія феодально-залежних селян у Російській імперії XVIII — першій половині XIX ст., які були куплені підприємцями і прикріплені до промислових підприємств (в Україні найчастіше до суконних).

Посошне — державний поземельний податок у Московській державі у XVI—XVII ст., при стягуванні якого за одиницю оподаткування бралася соха. В українських землях посошне сплачувалося на Чернігово-Сіверщині.

Поспільство — у містах Західної та Правобережної України в XV—XVIII ст. середня верства міського населення, мешканці, які володіли певним майном у місті і мали права міщан, але тією чи іншою мірою витіснялися патриціатом з органів міського самоврядування (ради й лави). Іноді під поспільством розуміють міську громаду, всіх повноправних громадян міста.

Посполиті — узагальнююча назва некозацького населення (селян, міщан та ін.) в Україні XV—XVIII ст. З розвитком товарно-грошових відносин і подальшим виділенням міщанства й купецтва в окремі стани ця назва поступово закріплюється лише за селянством. Юридично за посполитими не визнавалося право власності на землю.

Продовольча розкладка (продрозкладка) — натуральна продовольча повинність. Запроваджена декретом «Про розкладку між губерніями, що виробляють зернові культури та фураж, які підлягають вилученню у розпорядження держави» від 11 січня 1919 р. Передбачала вилучення т. зв. надлишків не за певною, наперед визначеною, нормою, а за фактом наявності відповідних продуктів, у результаті чого відбиралися не лише надлишки, але й частина необхідного у селянському господарстві продукту. В Україні продрозкладку запровадили спеціальним декретом радянського уряду України від 12 квітня 1919 р. На 1919 р. було заплановано вилучити в Україні 139 млн пудів хліба, але заготовлено було лише 10,5 млн пудів; 1920 року з України передбачалося отримати 153 млн пудів хліба. Крім хліба, за продрозкладкою вилучалися й інші продукти селянських господарств — м'ясо, яйця, овочі. Вилучення продуктів за продрозкладкою покладалося на прозagoonи та особливі продовольчі комітети.

Пропінація — монопольне право магнатів і шляхти Речі Посполитої на українських землях, що входили до її складу, на виробництво та продаж горілки. Слугувала важливим засобом грошових надходжень і збагачення панівних верств населення. Ліквідована з початком Визвольної війни. Згодом поновлена для окремих категорій власників — монастирів, козацької старшини тощо. В Російській імперії, у т. ч. й в українсь-

ких землях, уже наприкінці XVIII ст. встановлюється державний контроль над виробництвом та продажем горілки. У західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, право пропінанції було викуплене державою лише у 1875 р.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції шляхом установлення високого заборонного мита на іноземні товари. Супроводжується підтримкою власного виробника. Політика протекціонізму відіграла важливу роль у розвитку мануфактурного виробництва, а пізніше — індустріалізації господарства українських земель у складі Російської імперії.

Радгосп (радянське господарство) — велике державне сільськогосподарське підприємство, яке створювалося на націоналізованих та конфіскованих радянською державою землях. На відміну від колгоспу (колективного господарства) вважалося, що саме радгоспи є найбільш послідовною формою усупільнення сільського господарства.

Раднаргоспи — державні органи, які здійснювали управління дорученими їм галузями промисловості (до 1962 р. будівництвом у межах економічних адміністративних районів). Створені у 1957 р., ліквідовані в 1965 р. На території УРСР було утворено 11 раднаргоспів.

Ідея раднаргоспів полягала в тому, щоб ліквідувати суперечності між галузевими й територіальними інтересами. Раднаргоспи поліпшили управління економікою на рівні регіонів, але виявилися неспроможними у розв'язанні галузевих та міжгалузевих проблем. Після їх ліквідації економіка повернулася до галузевої системи управління.

Рало — з часів первісних слов'ян назва дерев'яного плуга.

«Революція цін» — різке підвищення цін на товари, яке спостерігалося в країнах Європи після Великих географічних відкриттів у XVI ст. у зв'язку з відкриттям золотих і срібних родовищ Америки та надходженням великої кількості дорогоцінних металів у Європу. В Україні «революція цін» позначилася різким збільшенням виробництва товарного продукту у феодальних маєтках, в яких створюються т. зв. фільварки. Продукція фільварків постачалася на європейські ринки. Ці процеси обумовили значне посилення феодального тиску, адже у фільварках використовувалася примусова праця кріпаків.

Реза — у часи Київської Русі — лихварський процент. Закон Володимира Мономаха (1113 р.), «Про рези» обмежував розмір відсотка, що стягувався лихварями за грошовими позичками (не більше 20 %). Цей закон створював правову основу для кредитних операцій.

Рента феодальна — виникла за часів Київської Русі. Здійснювалася у трьох видах: 1) відробіткова (панщина); 2) натуральна (натуральний, продуктовий чинш); 3) грошова (грошовий чинш).

Ринкова економіка — взаємодія покупців і продавців у сфері товарно-грошових відносин, у результаті якої відбувається реалізація товарів та задовольняються потреби людей.

Ринкова інфраструктура — система (мережа) установ та організацій, які забезпечують вільний рух товарів і послуг на ринку. Окремі її елементи розвивалися з давніх часів паралельно зі становленням торгівлі й у цілому товарно-грошових відносин.

Ринкові механізми (попит, пропозиція, ціна, конкуренція тощо) — розв'язують три основних завдання: що виробляти, як виробляти, для кого виробляти.

Роздержавлення економіки — позбавлення держави функцій прямого господарського управління, тобто відповідні повноваження передаються підприємствам. Здійснюється через лібералізацію господарської діяльності та приватизацію власності.

Розкуркулення — кампанія експропріації селянських господарств у 30-ті роки, складова частина примусової колективізації. Здійснювалася згідно з Постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Формально спрямована проти найзаможніших селян (в Україні їх було 1,5 %), на практиці спричинила репресії проти значної кількості середняків, які в Україні склали дві третини селян. Поряд із примусовою колективізацією розкуркулення стало передумовою занепаду сільського господарства й голодомору.

Рудня — підприємство мануфактурного типу залізобробного виробництва. Зосереджувалися такі підприємства, головним чином, на Чернігівському Поліссі, виробляли сільськогосподарський реманент та інші металеві вироби.

Рустикальні землі — у західноукраїнських регіонах землі, які знаходилися у спадковому користуванні селян, селянські землі. Юридично власниками рустикальних земель вважалися власники домініальних земель (пани, держава, церква), на користь яких селяни були зобов'язані відбудувати різноманітні натуральні та грошові повинності, сплачувати державі поземельні податки. Протягом усього існування рустикальних земель пани намагалися зробити їх своєю власністю всупереч урядовій забороні. Реформа 1848 р. перетворила рустикальні землі на приватну власність селян.

Рядович — категорія залежного населення у Київській Русі, той, хто живе за угодою (рядом). В умовах раннього феодалізму укладання ряду, тобто угоди, означало, що селянин, який його уклав, потрапляє у феодальну залежність. Досить часто залежність рядовича, яка формально була тимчасовою, перетворювалася на постійну, адже він не мав коштів, щоб викупитися.

Селяни-данники — категорія залежних селян у XV—XVI ст. у Великому князівстві Литовському і в українських землях (Київщина, Волинь), які входили до його складу. Займалися мисливством, рибальством, бджільництвом. Платили натуральну данину хутром, медом, воском та іншими продуктами. Інколи займалися землеробством. За використання землі сплачували державний податок — сребщину. Використання землі сплачували державний податок — сребщину. Використання землі сплачували державний податок — сребщину. Використання землі сплачували державний податок — сребщину.

нували інші феодалні повинності. Згідно з Литовським статутом селяни-данники були перетворені на державних селян і кріпаків.

Селянський поземельний банк (державний) — створений у 1882 р. як посередник між селянами та дворянами з метою скупки дворянських земель і наступного перепродажу їх селянам на умовах довгострокового кредиту. Особливо важливою була його роль у проведенні Столипінської аграрної реформи. Указом від 3 листопада 1905 р. банку збільшено асигнування, а наступними указами від 14 жовтня та 15 листопада 1906 р. зменшено платежі його позичальників і дозволено видавати позички під заклад надільних земель. Через Селянський банк лише у 1906—1910 рр. в Україні селянам було продано майже 500 тис. десятин землі. Надавав Селянський банк і пільгові позички переселенцям, забезпечуючи переселенську політику.

Сервітути — у феодалному звичаєвому праві — обмежене право користування чужим майном. У Галичині — форма збереження за підданими селянами права користування колишніми общинними землями (головним чином лісами, пасовиськами, луками), які були привласнені шляхтою. Після скасування панщини у 1848 р. ці землі юридично стали власністю шляхти, а селяни одержали право на винагороду або користування ними в обмежених розмірах (збирати квіти, пасти худобу). Ліквідація сервітутів у Галичині, яка розпочалася у 1853 р., була в основному закінчена до 1889 р., здебільшого сервітути були скасовані без будь-якої винагороди селян.

«Сільський господар» — скорочена назва Всеукраїнської спілки сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації. Створена у 1922 р. для керівництва сільськогосподарськими кооперативами, товариствами та їхніми спілками. Посідала провідне місце у заготівлі та збуті продукції селянських господарств, виходила на зовнішній ринок. Наприкінці 20-х років охоплювала близько 10 тис. сільськогосподарських кооперативів. Напередодні масової колективізації в кооперації брали участь 60 % селянських господарств України. З кінця 20-х років згортає свою діяльність.

Синдикат — монополістичне об'єднання підприємців, яке бере на себе всі операції купівлі-продажу, позбавляючи тим самим підприємства комерційної самостійності з метою обмеження конкуренції, зростання цін та підвищення прибутку. В українських землях у складі Російської імперії були найбільш поширеною формою монопольних об'єднань («Продамет», «Продвугілля», «Трубопродажа» та ін.). У радянській країні в період НЕПу синдикати виконували ту саму роль для державних підприємств: забезпечували збут продукції, закупівлю сировини, диктували ціни на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Слобідська Україна (Слобожанщина) — регіон, що утворився на теренах Дикого поля між кордонами трьох держав — Росії, Речі Посполитої та Кримського ханства — протягом XVII—XVIII ст. Назва походить від найбільш поширених населених пунктів — слобод — і «віль-

ного» становища населення — свобод. Займала територію сучасних Харківської, Сумської та суміжних з ними частин Воронежської, Донецької, Луганської і Курської областей. Заселялася в основному переселенцями з Лівобережної та Правобережної України.

Смерди — у Київській Русі — залежні селяни, що віддалися під захист князя та отримували землю в його володіннях (іноді представники переможених племен). Смерди сплачували чинш, виконували війські та інші повинності.

Соляний шлях — торговий тракт, який часто використовувався для транспортування солі з Криму до Київської Русі (звідси й назва), хоча ним возили й інші товари. Починався у Києві. Біля Переяслава містилося одне розгалуження, біля Ромен — друге. Біля гирла р. Ворскли розгалуження з'єднувалося. Далі, починаючи від Переволочної, Соляний шлях ішов правобережжям Дніпра, а поблизу р. Конки повертався на його лівобережжя, біля сучасної Каховки повертав до Перекопа і через нього до Криму.

Срібляник (срібник) — перша срібна монета, що карбувалася в Київській Русі у X—XI ст. Карбування власних монет було викликано необхідністю срібних монет в обігу через скорочення надходження арабських дирхемів, так і політичними мотивами: карбування власних монет Київськими князями забезпечувало зміцнення їх авторитету на міжнародній арені та забезпечувало суверенність Давньоруської держави.

Стація — натуральні побори (борошном, м'ясом та іншими продуктами), які у XIV — першій половині XVI ст. стягувалися з податного сільського населення та міщан Польщі, Литви, України, Білорусі, частково Росії на утримання королівського чи великокнязівського двору, урядовців, війська. У другій половині XVII — на початку XVIII ст. поступово замінена грошовим податком.

Судебник Казимира IV — перший кодекс кримінального права та судочинства Великого князівства Литовського, Руського та Жомойтського, виданий 29 лютого 1468 р. у Вільні. Базувався на положеннях «Руської правди», попередніх великокнязівських привілеях, уставах, ухвалах та звичаєвому праві литовських, українських і білоруських земель. Закріплював за магнатами та шляхтою право феодалного імунітету. Дівав до прийняття першого Литовського статуту (1529 р.).

Тамга — у часи раннього середньовіччя на давньоруських землях — митний збір за перепродаж товарів.

Тун — господарський агент князя, посадова особа при князеві, слуга князя, домашній управитель; з X ст. — збірник податків.

Товарне господарство — форма ведення господарства, за якої продукти виготовляються не для власного споживання, а для обміну через купівлю-продаж.

Торговельний баланс — документ, що відображає рух експорту та імпорту товарів між даною країною та іншими державами. Активний

торговельний баланс характеризується перевищенням вартості вивезених товарів і послуг з даної країни над їх ввезенням за певний проміжок часу.

Трест — монополістичне об'єднання підприємців з метою спільного виробництва і збуту; підприємства, що об'єднуються, втрачають як комерційну, так і виробничу самостійність, а керівництво їх діяльністю здійснюється з єдиного центру. Загальний прибуток тресту розподіляється відповідно до пайової участі окремих підприємств. У період НЕПу трестами були територіальні або галузеві об'єднання державних підприємств, «яким держава надає самостійності у проведенні своїх операцій відповідно до статуту, та які діють на началах комерційного розрахунку з метою одержання прибутку».

Трипільна система землеробства — організація обробітку землі, яка передбачає, як правило, чергування посівів за принципом: пар, озимі, ярі культури. Набула поширення ще за часів Київської Русі.

Трудові армії — одна з форм примусового залучення робочої сили в промисловість та на транспорт у період «воєнного комунізму». Створювались шляхом реорганізації окремих військових підрозділів, в основному використовувалися в таких галузях народного господарства, як транспорт (залізничні війська), видобуток вугілля, лісозаготівля, будівельні роботи. Деякі форми трудових армій зберігалися протягом усього радянського часу (будівельні війська, залізничні).

Трудові мобілізації — метод здійснення загальної трудової повинності радянською владою. Мобілізації підлягали чоловіки від 18 до 50 років та жінки у віці від 18 до 40 років. Робітників «приписували» до відповідних підприємств та зобов'язували виконувати встановлену норму виробітку. Ті, хто ухилився від роботи, або самовільно залишав підприємство, підлягали відправці до концентраційних таборів.

Тяглі люди (селяни) — 1) категорія залежних селян на українських землях у складі Російської держави XV—XVIII ст., котрі виконували натуральні та грошові повинності — тягло. Тяглі селяни поділялися на «чорносошних» (державних) і приватновласницьких, які були зобов'язані, крім тягла, виконувати повинності на користь землевласників. Після того як було запроваджене подушне оподаткування (1722 р.), тяглих селян стали називати податним населенням. 2) На українських землях під владою Польщі, Великого князівства Литовського та у Правобережній Україні у складі Російської імперії (до 1861 р.) — категорія селян, які відбували панщину, обробляючи панську землю своєю тягловою худобою (кіньми, волами) й сільськогосподарським реманентом. Розмір панщини (за «волочною помірою») встановлювався відповідно до майнового стану селянського господарства (див. «волока»). У Російській імперії відповідно до Інвентарних правил 1847—1848 рр. тягловий двір повинен був відпрацювати щотижня три дні панщини тяглом і один день жіночий, а напівтягловий (або піший) — два дні піших і один жіночий.

Тягло (від староруського «тягнути», «відбувати повинність») — узагальнена назва грошових і натуральних державних повинностей се-

лян в українських землях у складі Російської держави XV—XVIII ст. До селянської реформи 1861 р. тягло було умовною одиницею селянських повинностей, що встановлювалося на селянську родину, в якій є два повних робітники — чоловік (у віці від 17 до 55 років) та жінка (від шлюбу до 55 років).

Удільна (феодална) роздробленість — процес децентралізації на Русі, послаблення влади київського князя. Настала незабаром по смерті київського князя Мстислава Володимировича (1132 р.), коли держава стрімко розділилася на півтора десятка земель і князівств. Була спричинена об'єктивним розвитком феодалних відносин у Давньоруській державі.

Українська Рада Народного Господарства (УРНГ) — центральний орган управління й регулювання економічного життя УСРР на початку 20-х років. Створена у 1920 р. шляхом реорганізації Профбюро. Відала питаннями переходу до НЕПу, розробляла перспективні напрями відбудови й розвитку провідних галузей народного господарства. Зосередила у своїх руках усі економічні важелі, чим сприяла централізації управління. Припинила свою діяльність у вересні 1923 р.

Універсал — адміністративно-політичний акт розпорядчого характеру (про виступ у похід, розподіл землі тощо), який видавався у Польщі та Україні-Гетьманщині королями, гетьманами, радами конфедерації, сеймами. У XVII — першій половині XVIII ст. універсал — офіційний акт державної влади гетьманської України, що видавався від імені гетьмана. Розрізняють універсали земельні, у справах судочинства, охоронні, військові та службові. У XVIII ст. та у 1917—1920 рр. універсалами називали свої звернення до народу ватажки повстанських загонів. Універсалами називали також маніфести Центральної Ради, що виконували функції основних тимчасових документів конституційного характеру.

Урбаріальний податок — в українських землях у складі Австро-Угорської імперії грошова повинність, що платилася панові селянами, чинш.

Урбарія — опис (регулювання) повинностей і оподаткування селян.

Феодал — монопольний власник феоду, тобто земель, отриманих у вигляді пожалування за службу. Нагромадження великої, юридично захищеної земельної власності в руках феодалів поступово перетворювало їх на керівну верству з власною ієрархічною структурою, що інколи майже повністю зливалася з державною.

Феодалізм — сукупність політичних, соціальних, економічних та духовних чинників, притаманна певному стану суспільного розвитку, ознаками якої є монопольна власність на землю соціальної еліти у поєднанні з її політичною владою; переважно натуральний характер виробництва та особиста залежність основного виробника — селянина; наявність суспільної ієрархії та юрисдикції, побудованої на приватно-правових принципах, системи індивідуальних договорів; панування релігійного світогляду. В Україні феодалізм розвивався в цілому за схід-

ноєвропейськими зразками. Елементи феодалізації спостерігаються до середини XIX ст.

Фермерське господарство — сільськогосподарське підприємство підприємницького типу, засноване на власній або орендованій землі з використанням як власної, так і найманої праці.

Фільварок — (польське *folwark*, від нім. *Vorwerk* — *хутір, ферма*) — у Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV—XIX ст. велике багатогалузеве панське товарне господарство, яке ґрунтувалося на примусовій праці кріпосних селян. В українських землях фільварок уперше з'явився у XV ст. У більшості українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, фільваркова система почала запроваджуватися з XVI ст., спочатку у великокнязівських маєтках, а потім і в маєтках магнатів та шляхти як найбільш вигідна організація господарства, яка забезпечувала феодалові грошові надходження. Сільськогосподарська продукція фільварків не лише вироблялася, але й перероблялася у вигляді напівфабрикатів і відправлялася на західноєвропейський ринок, де умови її реалізації були найбільш вигідними (див. «Револуція цін»). У Гетьманщині фільварки зникли у середині XVII ст. Назва «фільварок» закріпилася за господарствами панів у Правобережжі до 1917 р., а в західноукраїнських землях — до кінця 30-х років XX ст.

Халупники — категорія залежних селян та найбідніших міщан в Україні XVI—XIX ст., які не володіли землею, а лише хатами — халупами, іноді ще й невеликими садибами (до 3 моргів). Халупники наймитували або займалися ремеслом, відбуваючи пішу панщину та інші повинності.

Холоп — 1) у Київській державі, а пізніше й у Московській — категорія залежного населення, яка за своїм правовим становищем була близькою до рабів. В XI—XII ст. термін «холопи» вживався для означення різних категорій залежних людей, але особливо рабів. Холопами ставали внаслідок полону, одруження з холопом чи холопою, самопродажу або продажу за борги і народження від невільних батьків. Холопи не мали жодних юридичних прав; господар міг необмежено розпоряджатися холопом: продати, вбити, віддати за власні борги, подарувати. За часів Київської Русі з холопів складалася челядь. З XV—XVI ст. холопи поступово перетворюються на кріпаків. 2) У Речі Посполитій холопи — загальна назва залежних селян.

Хрестові походи (1096—1270) — походи, організовані західноєвропейськими феодалами та католицькою церквою на Близький Схід (до Сирії, Палестини, Північної Африки) під гаслами боротьби проти «невірних» (мусульман), за звільнення Гробу Господнього та Святої землі у Палестині. У часи Київської Русі з початком Хрестових походів починає втрачати значення шлях «із варяг у греки».

Хутір — в українських землях з часів Визвольної війни — дрібне землеволодіння козаків, міщан, вільних селян. За Столипінською рефор-

мою хутір — це земельна ділянка, що виділялася у приватне володіння селянській родині з перенесенням на неї садиби.

Церковні селяни — категорія феодално-залежного сільського населення, піддані різних церковних інституцій, що мешкали на їхніх землях і виконували на їхню користь повинності. Відносини церковних селян та церковних установ нормувалися не спеціальним церковним правом, а загальними нормами підданства. У результаті секуляризаційних реформ 40-х років XIX ст. на Правобережній Україні та 80-х років на Лівобережній церковні селяни були переведені у безпосереднє відання держави.

Цехи (від нім. Zeche — спілка, гільдія) — корпоративні союзи особисто вільних міських ремісників (однієї чи кількох споріднених спеціальностей), які забезпечували своїм членам господарську і особисту незалежність, монополію заняття даним видом ремесла в місті та привілейоване становище на місцевому ринку. Цехи як виробничо-правова організація, близька до класичних західноєвропейських об'єднань ремісників, з'явилися в українських містах разом із наданням їм магдебурзького права, спочатку в Галичині (XIV ст.); розквіт же цехового ремесла тут припадає на XVI—XVII ст.; коли цехова система в Західній Європі вже занепала. Цехи в Україні мали свої особливості: тут була відсутньою абсолютна замкненість, існувала значна кількість позацехових майстрів-партачів тощо. У другій половині XVII—XVIII ст. у Гетьманщині до цехів входили не лише міські ремісники, але й ремісники-козаки та ремісники навколишніх сіл. У Лівобережній Україні залишки цехової організації збереглися до кінця XIX ст.

Челядь — назва залежного населення у Київській Русі. До IX ст. вживалася для означення рабів у стані патріархального рабства; у IX—X ст. — раби, які стали об'єктами купівлі-продажу. Згодом (з XI ст.) — збірна назва населення феодалної вотчини, яке знаходилося у різних формах залежності (холопи, закупи, смерди і т. д.). В Україні у XV—XIX ст. челяддю називали слуг у господарстві.

Червінець (рос. — червонец) — 1) російська назва іноземних дукатів, головним чином голландського карбування. Назва «червінець» походить від кольору високопробного золота, яке тоді називали «червоне». Вперше в обігу Російської держави з'явився за реформою Петра I у 1701 р. і важив, як і золотий дукат, 3,4 г золота. Знову червінець запроваджено в радянські часи в ході грошової реформи 1922—1924 рр. Вага цього червінця становила 7,74 г чистого золота. До кінця 1926 р. вільно обмінювався на золото на валютних ринках як внутрішньому, так і зовнішніх. З початком індустріалізації та збільшенням емісії грошей червінець знецінився, і залишився засобом платежу лише всередині країни.

Чини (старослов'янське — киньсь; польське — сзупсз; від нім. Zins — податок; першодж. лат. census — перепис майна) — у серед-

ньовічній Європі — регулярний фіксований податок грошима чи натурою, який платила державі або сеньйору (власникові землі) категорія вільного населення (селяни, городяни), позбавлена власності, за право безстрокового спадкового користування землею. В українських землях селяни сплачували чинш з XIV ст. Як правило, розмір чиншу визначався звичаєвим правом або постановами уряду.

Чиншові селяни — категорія особисто вільних селян в українських землях під владою Великого князівства Литовського, Польщі та Російської імперії у XIV—XIX ст.

Чумацтво — торгово-візницький промисел. Основна номенклатура чумацької торгівлі — сіль, риба, ліс, дьоготь, вироби ремесла і промислів, пізніше — хліб, сільськогосподарська продукція. Перші чумаки з'явилися на Наддніпрянщині у другій половині XVI ст. У XVIII ст. чумацтво перетворилося на одне з найважливіших позаземлеробських занять козаків і державних селян, поширюється на Півдні, у Криму, в Галичині. Основним транспортним засобом чумаків були мажі — пароволові або четвероволові вози. Для безпеки чумаки об'єднувалися у валки, які очолювали отамани. Припинило існування у другій половині XIX ст.

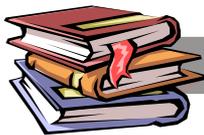
Шарварок (від нім. Scharwerk — спільна робота) — додаткова (крім панщини) феодална повинність в Україні XV—XVIII ст.: праця на будівництві та ремонті шляхів, мостів, гребель, панських осель тощо. Розмір шарварку не був постійним і становив до 24 робочих днів на рік з селянського двору. На Лівобережній Україні шарварок був скасований унаслідок Визвольної війни, а на Правобережній проіснував до реформи 1861 р.

«Шлях із варягів у греки» — торговельна магістраль між Балтикою і візантійськими землями («греками») доби Київської Русі. Літописна назва — Гречник. Проходив від Києва Дніпром через дев'ять його порогів до літописного міста Олешня у гирлі Дніпра (Кінбурнський півострів) і далі уздовж західного узбережжя Чорного моря до Константінополя та інших візантійських портів. Активно використовувався також шлях уздовж Дніпра суходолом до кримських колоній Візантії. На північ проходив від Києва до Новгороду і далі до Скандинавії. Інший маршрут — від Києва до Смоленська і далі Західною Двиною до Готланда.

Шляхта, шляхетство — дворянський стан у Польщі, Литві, Україні у XIV—XVII ст. Походить від лицарства, яке мало станові права на носіння зброї та наслідування власності. Вищим прошарком шляхти були т. зв. можновладці — магнати, пани, князі, бояри. Головним обов'язком шляхти було відбуття військової повинності в обмін на різноманітні привілеї.

Ярлик ханський (від тюрк. ярл-ек — наказ, веління) — грамоти ханів Золотої Орди, що надавали право на управління окремими державами чи областями, підлеглими Орді. Наданням ярлика хани затверджували руських князів у їхніх удільних князівствах. Ярлики —

важливі історичні документи, що містять відомості про адміністративно-територіальний устрій Золотої Орди, види та порядок феодалної залежності. Ярликами ханськими називались також дипломатична документація або документи, що стосувалися внутрішнього управління в Золотій Орді, а після її розпаду — у Казанському, Астраханському та Кримському ханствах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. — К.: Альтернативи, 1998.
2. *Березин И.* Краткая история экономического развития. — М., 2000.
3. *Бойко О. Д.* Історія України: Посібник для студентів вищих навч. закладів. — К.: Академія, 1999.
4. *Борисенко В. І.* Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст.: Навч. посіб. — 2-е вид. — К.: Либідь, 1998.
5. *Бродель Фернан.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: XVI—XVIII ст. — К., 1995.
6. *Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В.* На світанку історії. — К.: Альтернативи, 1998.
7. *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — К., 1970.
8. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Львів, 1991.
9. *История мировой экономики: Учебник / Под ред. Г. Б. Поляка и А. Н. Марковой.* — М.: ИНФРА, 1999.
10. *История мировой экономики: Хозяйственные реформы 1920—1990 и. / Под ред. А. Н. Марковой.* — М., 1998.
11. *Історія кооперативного руху: Навч. посіб.* — Львів, 1995.
12. *Історія України: Курс лекцій: У 2-х кн. / Л. Г. Мельник, М. В. Верстюк, М. В. Демченко та ін.* — К., 1991—1992.
13. *Історія України: Навч. посіб. / За ред. В. А. Смолія.* — К., 1997.
14. *Камерон Р.* Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней. — М.: РОССПЭН, 2001.
15. *Контонов М., Сметанин С.* Из тупика: Экономический опыт мира и путь России. — М., 2000.
16. *Контонов М., Сметанин С.* История экономики: Учебник для вузов. — М.: Академический Проект, 2000.
17. *Коропецький І. С.* Дещо про минуле та сучасне української економіки. — К.: Либідь, 1995.

18. Кузнецова А. М. История экономики. — М.: Норма, ИНФРА, 2000.
19. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX—XX вв. — Харьков, 1999.
20. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: В 3 т. — М., 1951—1952. — Т. 1, 2.
21. Неровня Т. Н. История экономики в вопросах и ответах. — Ростов н/Д: «Феникс», 1999.
22. Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці XX століття. — К.: Новий друк, 2002.
23. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1993.
24. Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси. — М.: Изд-во МГУ, 1984.
25. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
26. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1988.
27. Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII — початку XVIII ст. — К.: Задруга, 1996.
28. Тимошина Т. М. Экономическая история России. — М., 1998.
29. Турченко Ф. Г. Новітня історія України — Ч. 1. — 1917—1945. — К.: Генеза, 1998.
30. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — К.: Альтернативи, 1998.
31. Хромов П. А. Экономическая история СССР: Первобытно-общинный и феодальный способы производства в России. — М., 1988.
32. Шевчук В. П., Татаренко М. Г. Історія української державності: Курс лекцій.— К.: Либідь, 1999.

Навчальне видання

ТИМОЧКО Наталія Олександрівна

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Редактор *Л. Гордієнко*
Художник *Т. Зябліцева*
Технічний редактор *Т. Піхота*
Коректор *А. Голуб*
Верстка *Н. Андрієнко*

Підписано до друку 09.06.05. Формат 60?84/16. Папір офсетний № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,85.
Обл.-вид. арк. 13,33. Наклад 120 пр. Зам. № 04-2876.

Київський національний економічний університет
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)
03680, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1
Тел./факс: (044) 537-61-44; 537-61-41
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Друк ПП «Гарант Сервіс»
03067, м. Київ, вул. Машинобудівна, 46
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, №1256 від 10.02.2003)
Тел./факс: (044) 206–20–75; 206–20–76